

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

**AHLÂK HADİSLERİNİN
DÜŞÜNCE VE DAVRANIŞ EĞİTİMİNDEKİ
YERİ VE RİVÂYET DEĞERİ**

DOKTORA TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Bilâl SAKLAN

Hazırlayan
Ahmed ÜRKMEZ

KONYA - 2007

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	V
ÖNSÖZ	VII
GİRİŞ	VIII
I. Konu ve Kaynaklar	VIII
A. Çalışmanın Amacı ve Önemi	IX
B. Metodoloji	X
II. Kavramsal Çerçeve	XIII
A. Ahlâk	XIII
B. Hadis	XV
C. Sünnet	XVII

BİRİNCİ BÖLÜM

Ahlâk Hadisi Kavramı ve Hadis Literatüründeki Yeri

I. Ahlâk Hadisi Kavramı	1
A. Kavramın Tanımı	2
B. Kavramın Tahlili	2
1. Kapsam	2
2. Biçim	3
3. Yöntem	4
4. İşlev	7
II. Ahlâk Hadislerinin Hadis Literatüründeki Yeri	7
A. Hadis Mecmualarının Ahlâkla İlgili Bölümleri	8
1. Birr ve Sıla	8
2. Edeb	13
3. Fedâil	17
4. İsti'zân	18
5. Rikâk	19
6. Zühd	21

B. Ahlâkla Alâkalı Müstakil Hadis Eserleri	24
1. Edeb Kitapları	24
2. Mekârim Kitapları	29
3. Fedâil Kitapları	33
4. Zühd Kitapları	35
III. Ahlâk-Hadis İlişkisi Konulu Bazı Rivayetlerin Tahlili	39
A. Tahlil-1: İyi ve Kötünün Tanımlanması Konulu Nevvâs b. Sem'ân Hadisi	42
(İyi, güzel ahlâktır. Kötü, içini kurcalayan ve insanların görmesini istemediğin şeydir.)	
B. Tahlil-2: Peygamberliğin Amacını Açıklama Konulu Ebû Hüreyre Hadisi	48
(Ben, ahlâkî güzellikleri tamamlamak üzere gönderildim.)	
C. Tahlil-3: İman-Ahlâk İlişkisi Konulu Ebû Hüreyre Hadisi	52
(İmanı en mükemmel olan mümin, ahlâkı en güzel olandır.)	
D. Tahlil-4: Ahlâkın Mizandaki Ağırlığı Konulu Ebü'd-Derdâ Hadisi	57
(Mizanda güzel ahlâktan daha ağır hiçbir şey yoktur.)	
E. Tahlil-5: Güzel Ahlâkın Değeri Konulu Abdullah b. Amr Hadisi	62
(En iyiniz, en güzel ahlâklı olanınızdır.)	
IV. Değerlendirme	67

İKİNCİ BÖLÜM

Ahlâk Hadislerinde Düşünce ve Davranış Oluşturma Yöntemleri

I. Ahlâk Hadislerinde Düşünce Oluşturma Yöntemleri	72
A. Kavramlaştırma	73
1. Kavramı Bütünüyle Değiştirmek	75
a. Kavramın Anlamını Tersine Çevirmek	76
b. Kavramın Genel Niteliğini Değiştirmek	76
b1. Maddî Niteliği Manevîye Çevirmek	76
b2. Manevî Niteliği Maddîye Çevirmek	77
2. Kavramı Kısmen Değiştirmek	78
a. Açıklayıcı Tanımlamalar Yapmak	78
b. Kapsamı Belirli Yönde Sınırlamak	79
3. Kavramı İptal Etmek	79
4. Yeni Kavramlar Üretmek	80

B. Gruplama	82
1. Gruplama İçeren Hadislerin Biçimsel Özellikleri	82
a. Sıralama Değişiklikleri	83
b. Madde Farklılaşmaları	83
2. Gruplama İçeren Hadislerin Kullanım Alanları	85
a. Hukuk ve İnanç Temelleri	86
b. İbadetlerle İlgili Detaylar	86
c. Nebvî Tavsiye ve Yönlendirmeler	87
d. Rasûlullâh'ın (sav) Zâtî Özellikleri	88
3. Hadislerdeki Gruplamaların Orijinalliği Meselesi	89
4. Gruplama Yönteminin Uydurma Hadislerdeki Yansımaları	89
 C. Örneklemeye	 91
1. Tutum ve Davranışlarla Örneklemeye	91
2. Sözlü İfade ve Anlatımlarla Örneklemeye	92
a. Olay Anlatımı (Kıssa) Yoluyla Örneklemeye	92
b. Benzerlik Kurma (Mesel) Yoluyla Örneklemeye	96
 II. Ahlâk Hadislerinde Davranış Oluşturma Yöntemleri	 98
A. Kaynak Ağırlıklı Yöntemler	98
1. İyi/Kötü ile İlişkilendirme	101
a. İyi/Kötü Tanımlaması	101
b. İyi/Kötü Karşılaştırması	102
b1. Durumların Karşılaştırılması	103
b2. Davranışların Karşılaştırılması	104
b3. Değerlerin Karşılaştırılması	104
c. En İyi/En Kötü Belirlemesi	105
2. İman/Küfürle İlişkilendirme	108
a. İmanla İlişkilendirme	109
a1. İmanın Tadını Almaya Vesile Saymak	109
a2. İman Etmenin Ön Şartı Saymak	110
b. Küfürle İlişkilendirme	111
b1. İmanla Bağdaşmaz Saymak	111
b2. İman Etmeye Engel Saymak	112

3. Melek/Şeytanla İlişkilendirme	113
a. Kötülüğü Şeytanla İlişkilendirme	113
a1. Şeytanla İlişkilendirilen Kötü Davranışlar	114
a2. Şeytanın İnsana Yakınlığı Meselesi	115
a3. Şeytandan Korunmaya Yönelik İfadeler	115
 B. Biçim Ağırlıklı Yöntemler	 116
1. Emir/Yasak Kalıplarıyla Biçimlendirme	116
a. Emir ve Yasak Kalıplarının Temel İşlevi	117
b. Emir ve Yasak Kalıplarının Tercih Sebebi	118
c. Emir ve Yasak Kalıplarının Biçimsel Özellikleri	119
c1. Emir ve Yasakların Gerekçelerini Ortaya Koymak	120
c2. Birden Fazla İhtimale Yönelik Yöneltilmede Bulunmak	120
c3. Birden Fazla Seçeneğe Yönelik Yöneltilmede Bulunmak	122
 2. Helâl/Haram Sınırlarıyla Biçimlendirme	 123
a. Helâl Tanımlamasıyla Biçimlendirme	124
b. Haram Sınırlamasıyla Biçimlendirme	124
b1. Allah'ın Haram Kıldığını Belirtme	124
b2. Haram Olduğunu Belirtme	125
b3. Helâl Olmadığını Belirtme	126
c. Helâl-Haram Sınırlarının Kullanım Özellikleri	126
 3. Çeşitli Yönlendirme İfadeleriyle Biçimlendirme	 128
a. Teşvik Etme-Sakındırma	128
b. Benimseme-Dışlama	131
c. Rahmet Okuma-Lanetleme	133

C. Sonuç Ağırlıklı Yöntemler	135
1. Cennet/Cehennem Sonucu Öngörme	135
a. Cennet Sonucunu Belirtmede Kullanılan Yöntemler	135
a1. Cennete Girmeyi Vurgulamak	135
a2. Cehennemden Korunmayı Vurgulamak	138
a3. Cennetin Parçası Olmayı Vurgulamak	139
b. Cehennem Sonucunu Belirtmede Kullanılan Yöntemler	141
b1. Cennete Girememeyi Vurgulamak	141
b2. Cehennemde Yer Almayı Vurgulamak	143
b3. Ateşin Parçası Olmayı Vurgulamak	144
2. Mutluluk/Acı Çekme Sonucu Öngörme	145
a. Mutluluğu Tasvirde Kullanılan Yöntemler	145
b. Acıyı Tasvirde Kullanılan Yöntemler	145
b1. Acıyı ‘Mahrum Kalma’ ile Vurgulama	146
b2. Acıyı ‘Hayal Kırıklığı’ ile Vurgulama	148
b3. Acıyı ‘Elden Kaçırma’ ile Vurgulama	150
b4. Acıyı ‘Kendine Yapıldığını Düşündürerek’ Anlatma	150
b5. Acıyı ‘Allah’ın Azabı ile İlişkilendirerek’ Anlatma	151
3. İlâhî Sevgi/Öfke Sonucu Öngörme	152
a. İlâhî Sevgi Sonucunu Belirten Yaklaşımlar	153
b. İlâhî Öfke Sonucunu Belirten Yaklaşımlar	155
III. Değerlendirme	155
SONUÇ	163
FİHRİST	165
KAYNAKLAR	173

KISALTMALAR

age.	Adı geçen eser.
bkz.	Bakınız.
c.	Cilt
dp.	Dipnot.
dr.	Doktor
h.	Hicrî
haz.	Hazırlayan.
hz.	Hazreti.
krş.	Karşılaştırmız.
m.	Milâdî.
no.	Numara.
ö.	Ölümü.
s.	Sayfa.
sy.	Sayı
şrh.	Şerh.
thk.	Tahkîk.
thr.	Tahrîc.
tkd.	Takdîm.
trc.	Tercüme.
trs.	Tarihsiz.
tsh.	Tashîh.
vb.	Ve benzeri.
vd.	Ve devamı.

ÖNSÖZ

Ahlâk; insan ve yaşayışı söz konusu olduğunda üzerinde sıkça durulan anahtar bir kavramdır. Kimileri için toplumsal değer taşıyan sosyolojik bir kurumu, kimileri için felsefi düzlemde irdelenen çok yönlü bir sorunu, kimileri için ise insanın yaratılış ve dinin gönderiliş amacını ifade eder.

Bu bakış açılarının hemen hemen birleştiğini söyleyebileceğimiz nokta, ahlâk mefhumunun eğitim süreçleri açısından taşıdığı önemdir. Özellikle insanoğlunun kendini tanımlamasında ve davranışlarını olgunlaştırmasında, ahlâk birikimi kilit rol oynar. Çünkü kavramın salt sözlük anlamı bile, onun yaratılış ve kişilik ile ilişkisini gözler önüne sermektedir.

Temel İslâm Bilimleri çerçevesinde çalışılan bir konunun, eğitime yönelik bir vurguyla ele alınması ilk bakışta garipsenebilecek bir durumdur. Fakat biraz daha yakından bakıldığında, insanları bilgilendirmek ve ahlâkî yönden eğitmek üzere gönderilen ilâhî bir elçinin, eğitimle tamamen özdeşleşmiş olduğu fark ve takdir edilecektir. Peygamberimizin (sav) ve genelde tüm peygamberlerin ahlâk eğitimine verdikleri emek ve bu sahada miras bıraktıkları kültür, özellikle Hadis araştırmacıları tarafından bilimsel yöntemlerle incelenerek, eğitim süreçlerini her aşamada yürütenlere güvenilir veriler biçiminde sunulmayı beklemektedir.

İki kelimeyle *Ahlâk Hadisleri* başlığı altında değerlendirilebilecek bir nitelik taşıyan tezimiz, öncelikle ve bütünüyle bir Hadis ihtisas tezidir. Dolayısıyla, sünnetin ahlâkî boyutunun –düşünce ve davranış oluşumuyla ilgili– belirli bir bölümünü ve bu yöndeki bilgilerin hadis rivayetlerine yansımalarını hadis bilimleri açısından değerlendirmeyi öngörmektedir. Bu değerlendirme yapılırken hadisin ana kaynaklarına ağırlık verilmiş, ahlâk hadisleri alanına ‘sınırlı da olsa orijinal bir katkı’ sunmak amaçlanmıştır.

Tezimizi değerli ilim adamlarının görüşlerine arz ederken, yüz yıllar boyunca mübarek Peygamber sözlerini rivayet ve dirayet hassasiyetiyle çalışan ve yaşatan müelliflerimizi rahmetle anıyor, çalışmamıza desteklerini esirgemeyen bütün hocalarımıza ve özellikle tez danışmanımız Prof. Dr. Bilal Saklan’a ve değerli Hadis asistanı Dr. Huriye Martı’ya teşekkürlerimizi ifade ediyoruz.

Ahmed ÜRKMEZ

22 Ocak 2007

Konya

GİRİŞ

Hadis literatürü, ahlâkî sorunların dinî değerler çerçevesinde çözümü için en önemli kaynaktır. Bu büyük iddia, ilk anda akla gelen ahlâkî davranış bozuklukları kadar, ahlâkî düşünce ve anlayış eksikliklerini de içine alır. Bireysel veya toplumsal çıkmazların, sarsıntıların, rahatsızlıkların farklı boyutlarına çareler sunan hadisler, önümüzde duran literatürün önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

Allah'ın insanlara gönderdiği son elçi Hz. Muhammed (sav), bir ahlâk elçisidir. Ahlâksızlığın dibe vurduğu bir dönemde “*Ben güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim*” söylemiyle insanlığa seslenmiş, ahlâkî düşünce ve uygulamaların en üstün örneklerini vermiştir. Dinin sadece ibadetten ya da sadece hukuktan ibaret olmadığı, bilâkis ibadetin de hukukun da Allah'a iyi kul olmaya hizmet ettiği, yine nebevî ifadeyle “*En iyi insanın, ahlâkı en güzel insan olduğu*” aşikârdır.

İşte İslâmî ilimler arasında en geniş yazılı ve sözlü literatüre sahip olduğunu rahatlıkla ifade edebileceğimiz Hadis ilminin, yine en geniş boyutlu araştırma sahalarından birisi olan ahlâk hadisleri ile ilgili bu doktora tez çalışması, Rasûlullâh'ın (sav) ahlâkî değerleri insanlığa sunuş şekillerini tespit etmeye çalışmaktadır.

Tezin detaylarına geçmeden önce tanıtıcı ve hazırlayıcı bir giriş bölümüne yer vermek uygun olacaktır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı, metodolojisi ve kaynakları hakkında bilgi sunulmaya çalışılacaktır.

I. Konu ve Kaynaklar

Hadis bilim dalı çerçevesinde hazırlanan bu tez çalışmasının konusu genel itibarı ile ‘*ahlâkla ilgili verilerin Hadis literatüründeki yeri ve önemi*’ olarak gösterilebilir. Özel olarak çalışılan ve üzerinde yoğunlaşılan nokta ise, ahlâk-hadis ilişkisini örnekleyen söz konusu verilerin bugün için taşıdığı değer ve ahlâk eğitimi yöntemleri sıfatıyla ne şekilde tasnif edilebileceğine dair yaklaşımlar olmuştur. Aynı zamanda, *ahlâk hadisi* diye bir kavramdan söz edilip edilemeyeceği, şayet edilecekse mahiyetinin ne olduğu, ahlâkla ilgili hadislerin literatürdeki yerini nasıl aldığı, ahlâk ve hadisin bir bakıma özdeşleşmesini sağlayan temel bazı rivayetlerin yeterince sıhhatli olup olmadıkları gibi birçok başlığın da bu tez kapsamında ön plâna çıktığı söylenebilir.

Tezin konusu, ahlâk hadislerini derleyen herhangi bir eserin veya müellifin başlı başına tanıtımı değildir. Ele alınan hadislerin hangi kaynaklarda rivayet edildiğinin etraflıca açıklanması da amaçlanmamıştır. Zayıf hadislerle fedâil alanında amel edilmesi veya edilmemesi gibi usûle dair münakaşalar da bu tezin çerçevesi içinde yer almamaktadır.

Ahlâk hadisleri konusunun araştırılma alanı olarak bizzat temel hadis mecmuaları seçilmiştir. Çünkü araştırmacının kanaati, hadis metinlerinden hareketle yapılacak bir ‘ahlâk hadisi’ tanımlamasının, herhangi bir teorik düzeyde (Hadis usûlü, ahlâk felsefesi vb.) yürütülecek tartışma ve kavram tahlillerinden çok daha sağlıklı ve işlevsel olacağı merkezindedir. Bu sebeple, tez süresinin ilk yılı neredeyse bütünüyle ahlâk felsefesi okumalarına ve ahlâkî değerler üzerine araştırmalara hasredilmesine rağmen, o yönden yeterince pratik sonuç alınamayacağı görülmüş ve hadis kaynaklarını incelemeye dönülmüştür. Aşağıdaki metodoloji tanıtımında genişçe açıklanacak olan sekiz eserin beşte üçü dikkatli bir okumaya tâbi tutulmuş, ahlâk-hadis ilişkisini aydınlayabilecek her ayrıntı kaydedilmiştir. Ahlâk hadisi kavramının içini doldurmaya çalışırken söylenecekler ve tezin merkezini oluşturan ikinci bölümdeki veriler bütünüyle bu dört yıllık okuma-incelemenin ürünüdür. Her ne kadar eksik kalsa da, bu çalışma -ahlâkla doğrudan ilgili bölümler öncelendiği için- sekiz temel eserin bu teze yapacağı katkının % 80’inden fazlasına ulaşmayı sağlamış; ama derlenen bu verilerin en fazla yarısı tezin yazım aşamasında değerlendirilebilmiştir.

A. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın hangi temel amaçlara dayandığı sorgulandığında, üç temel noktadan hareket edildiği görülecektir. Bunlardan ilki, yukarıda da dikkat çektiğimiz, Hadis literatüründe ahlâkî verilerin sahip olduğu yeri ve temsil ettiği değeri vurgulamaktır. Ahkâm hadislerine verilen önemin ve gösterilen ihtimamın ahlâk hadislerinden esirgendiği tespiti, tartışılmaya ve düşünölmeye değer bir tespittir.

İkinci önemli hedef, hadislerin ahlâkın sadece davranış yönünü şekillendirdiği yargısını kırmaktır. Peygamber Efendimizin (sav) en az ahlâkî davranışlar kadar, bu davranışların oluşumunu ve sürekliliğini etkileyen ahlâkî düşünce yapısı üzerinde de durduğu anlaşılmaktadır. Gerek kelime ve kavramlara yönelik nebevî müdahaleler, gerek hayatı ve gerçeklerini doğru algılamayı sağlayan benzetme, gruplama ve diğer yaklaşımlar, gerekse on yıllık hukuk ağırlıklı Medine döneminden önce Mekke’de on üç yıl inanç esaslarının yerleştirilmesi, bu bakımdan ayrı bir anlam ifade etmektedir.

Tez çalışmamızda gözetilen üçüncü hedef, ahlâk hadisleri sahasının boyutlarına dikkat çekmek ve bizden sonra bu alanda yapılacak çalışmalara zemin hazırlayabilmektir. Elbette sahanın kapsamlılığı ortadadır ve çalışmamız bir ‘sonuçlandırma’ gayretinden çok ‘katkıda bulunma’ amacına yöneliktir. Ayrıca bu tez, Din Eğitimi ve İslâm Felsefesi gibi komşu bilim dallarında yapılacak araştırmalar için de fikir kaynağı olabilecek unsurlar içermektedir.

Ahlâk hadisleri üzerinde yoğunlaşan çalışma sayısının günümüzde yeterli düzeyde olmadığı ifade edilebilir. Halbuki, sünnetin ahlâkla ilgili verilerinin literatür ve teorik ortamdan bilfiil ahlâk eğitimi sistemine katılması gereği ve bu noktadaki büyük ihtiyaç herkes tarafından kabul edilmektedir. Eğitim ve öğretim ile doğrudan irtibat halinde olmamız, günümüzdeki vaaz mahiyetli ahlâk hadisi sunumunun özellikle gençler ve çocuklar üzerinde asla etkili olamadığını; diğer yandan bu alanda Peygamber Efendimizin (sav) -tezin ikinci kısmında kesitler sunulacak olan- yöntem ve yaklaşımlarının eşsiz bir uygulama değeri taşıdığını kesin bir biçimde tespit etmemizi sağlamıştır.

B. Metodoloji

Ahlâk hadisi ifadesinin son derece geniş kapsamlı oluşu, çalışmanın hem başlangıç, hem de gelişme aşamasında bazı sınırlamalara gidilmesini gerektirmiştir. Sözelimi, konunun çok ciddi bir ahlâk felsefesi (etik değer) boyutu olmasına karşın bu alana hiç temas edilememiş; İslâmî ilimler içinde en geniş literatüre sahip olan sahamızda günümüze dek telif edilen müstakil ahlâk hadisi eserleri (edeb, zühd, mekârim vb.) ancak birkaç örnekle tanıtılabilmektedir.

Tezin birinci bölümünün son başlığında ise ahlâk-hadis ilişkisi konusunda ‘mihver rivayet’ şeklinde nitelendirilebilecek beş hadisin detaylı tahlili yer almaktadır. Bu bölümdeki beş hadisin belirlenmesinde kriter olarak, doğrudan ahlâk kökünden türetilmiş bir kelime (*huluk, ahlâk* vb.) içermek ve ahlâkın önemini ve vazgeçilmezliğini ifade etmek şeklinde iki temel özellik tespit edilmiştir.

Bu özellikleri taşıyan söz konusu rivayetlerin tahlilinde ortak bir şablon uygulanmıştır. Buna göre, öncelikle rivayetin orijinal metni ve tercümesi verilmiş; ardından yer aldığı belli başlı kaynaklar ve bu kaynaklardaki tarîklerin dökümünü tablo halinde gösterir bir rivayet şeceresi sunulmuş; tarîklerin lâfız ve bağlamlarının mukayesesi ve nihayet diğer hadis verileriyle irtibatlı kısa anlam açıklaması yapılmıştır.

Tezin ağırlık merkezini oluşturan ikinci bölüm, yukarıda sözünü ettiğimiz uzun soluklu okuma-inceleme-tasnif çalışmasının bir sonucudur. Bu bölümde *Kütüb-i Sitte*'yi oluşturan altı esere (*Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim*, *Sünen-i İbn Mâce*, *Sünen-i Ebû Dâvûd*, *Sünen-i Tirmizî*, *Sünen-i Nesâî*) ek olarak *Muvatta'* ve *Sünen-i Dârimî* de mercek altına alınmıştır. Bu sekiz kaynağın bütün alt bölümleri (*kitâb*) kategoriler halinde listelenmiş, kategorilerin okunup kayda geçirilmesi sırasında ulaşılan bilgiler ışığında tezimizin ilgili alt başlıkları geliştirilmiştir. Bu aşamaların hiç birisinde CD'den tarama yapma yöntemine müracaat edilmemiş ve tespitlerin tamamıyla birebir metin okumaya dayandırılmış olması, bu tezin önemli hususiyetleri arasında sayılabilir. Ayrıca, tezin ikinci bölümünde, hacmi artırmamak ve bölümün iç düzenini etkilememek amacıyla, hadislerin orijinal metinlerine prensip olarak yer verilmediği de burada özellikle belirtilmelidir.

İkinci bölümde ana gaye, herhangi yeni bir tasnif veya kategorize etme çabası yürütmek değildir. Bundan ziyade, ahlâkî düşünce ve davranışları öğretme, benimsetme ve yerleştirmede Rasûlullâh'ın (sav) belirgin ve sürekli olarak kullandığı metotların örnekleriyle tespit edilmesidir. Ele alınan bu metotlar veya belirlenen ifade kalıpları, Kurân-ı Kerîm'deki benzerleriyle yan yana değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Hadislerin orijinal metinlerinin verilmemesinden başka, konu ve muhtevaları hakkında da –tez için elzem olan miktar dışında- detaya girilmemiştir. Garîb lâfızların, ricâl bilgilerinin ve diğer ayrıntıların şerhlerde bulunması, tekrara mahal bırakmamıştır. Açıkça belirtmek gerekirse, mevcut görüş ve anlatımları derlemekten çok, orijinal ve tutarlı yaklaşım ve yorumlar geliştirmeye öncelik verilmiştir.

Çalışmada zikredilen hadislerin kaynakları gösterilirken en önemli birkaç eserle yetinilmiş, detaylı tahrir yoluna gidilmemiştir. Bu tercihte, özellikle ikinci bölümü oluşturan yaklaşık iki yüz hadislik rivayet birikiminin etraflı bir tahrîci kaldıramayacak bir yekûn arz etmesi etkili olmuştur. Ayrıca, önceki dönemde lisansüstü düzeyde gerçekleştirdiğimiz tahrîc eksenli çalışmaların¹ ortak sonuçlarından birisi de, sıhhati müselleme veya zafiyeti meşhur rivayetlerin fazla sayıda kaynaktan karşılaştırılmasının sıhhat noktasında neticeyi pek değiştirmedir.

¹ Bkz. Ürkmez, Ahmed, *İsmail Ankaravî'nin (m. 1631) Mesnevî Şerhi'nin İlk Cildinde Yer Verdiği Hadislerin Tahrîci: 190–320 ve Mükerrerler*, Yayınlanmamış Doktora Semineri, SÜSBE, Konya 2001; “*Kadızzâdeliler-Sivâsiler Tartışmalarının Hadis İlmine Etkisi ve İdrâkû'l-Hakika Örneği*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, Konya 2000.

Bu çalışmada prensip olarak mevzû veya zayıf rivayetlere iltifat edilmemesi dolayısıyla, detaylı tahrîc yapılmamasının sıhhat tespitinde önemli bir fark oluşturmayacağı öngörülebilir. Elbette tahrîc konusundaki bu açıklamalar, birinci bölümün sonundaki rivayet tahlilleri açısından geçerli değildir.

Yine kaynak gösterimi konusunda, hadisin bulunduğu ana kaynakların belirtilmesinin ardından iki nokta üst üste kullanıldığı ve akabinde hadisin sahâbî râvîsinin adına yer verildiği görülecektir. Bu uygulama, hadis hakkında daha fazla bilgiye ulaşmayı amaçlayan okuyuculara kolaylık sağlamaya yöneliktir. Dipnotlarda hadisin kaynakları sıralanırken müelliflerin vefat tarihlerinin esas alındığı da burada belirtilmelidir.

Dipnotlarla ilgili önemli bir başka husus, tekrar ve uzatmadan kaçınmak amacıyla, kaynakların ilk zikredildikleri dipnotta bile künye bilgilerine yer verilmemiş olmasıdır. Her dipnotta sadece makale veya eser müellifinin soyadı, eserin adı ve sayfa numarası ile yetinilmiş, detaylar için kaynakçaya bakılması öngörülmüştür.

Çalışmanın bitiminde genel bir değerlendirmenin yapılacağı sonuç bölümüyle, zikredilen hadislere kolay ulaşmayı sağlayacak alfabetik bir Türkçe fihrist ve atıf yapılan eserlerin künyelerinin yer aldığı bir kaynakça bulunmaktadır.

II. Kavramsal Çerçeve

Tezin detaylarına geçmeden önce, araştırma sahamızı dooğrudan ilgilendiren üç temel kavramın incelenmesi yerinde olacaktır. Bu kavramlardan birincisi, hem bir ilim dalı hem de bir hayat tarzı olarak vazgeçilmez durumda olan ahlâk; diğer ikisi ise Hadis ilmini en temel iki mefhumu olan hadis ve sünnettir. Bu arada, her üç kavramla ilgili detaylı çalışmaların varlığından dolayı, tezin hacmini genişletmemek niyetiyle kavramların tanıtımının kısa tutulduğu da belirtilmelidir.

A. Ahlâk

Temel anlamı *ölçüp biçmek* olan **H-L-K (خلق)** kökünden gelen *hulk* ya da *huluk* kelimesinin çoğuludur.² *Hulk / huluk* sözcüğü *tabiat*, *seciye* ve *huy* gibi anlamlara gelmektedir. Ahlâk kelimesinin, insanın yaratılışı, fitratı ve bedensel varlığı anlamına gelen *halk* ve *hilkat* kelimeleri ile de aynı kökten oluşu dikkat çekicidir. Bu bağlamda sözlükler ahlâkın manevî bir niteliğe sahip olduğunun altını çizmektedir.³

Ahlâkın farklı yönlerinin öncelenmesi suretiyle birçok tanımı yapılmış ise de, bu tanımlar içerisinde İbn Miskeveyh'ten (ö.421) bu yana sıklıkla tekrarlananı şu şekildedir:

“*Ahlâk, ruhta köklü bir şekilde yerleşen ve davranışların kendisinden hiçbir fikrî zorlamaya ihtiyaç kalmadan kolaylıkla sâdır olduğu melekedir.*”⁴

Bu meşhur tariftten de anlaşılacağı üzere ahlâkın birincil özelliği, gelip geçici ve olaylara göre farklılık gösterebilen *hâl*in aksine, kalıcı ve yerleşik bir yapıya sahip olmasıdır. Bu mânâda *ahlâk*; *seciye*, *ğarîze*, *tabîa* ve benzeri ‘değişemeyen temel yapı’ ifade eden sözcüklerin eş anlamlısı olarak *karakter* anlamını taşır.⁵

² Zemahşerî'nin verdiği bilgi, fiilin sülâsîsinin meselâ kasabın ete veya terzinin kumaşa muamelesi için kullanıldığında ‘kesmeden önce ölçüp biçti’ (قدره قبل القطع) mânâsına geldiğidir. Bu anlamdan yola çıkıldığında, ‘bir insanın bir şey için yaratılmış olması’ ifade edilirken de (وهو خلیق لكذا: كائما خلق له وطبع عليه) aynı fiilin kullanıldığı görülecektir. Bkz. Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, s. 211.

³ Cevherî, *Sihâh*, IV/1470-1471; Zebîdî, *Tâcû'l-Arûs*, VI/336-337.

⁴ Akseki, Ahmed Hamdi, *Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı*, s. 14. Farklı tanımlar için bkz. Erdem, Hüsameddin, *Ahlâka Giriş*, s. 24-25; *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, s. 54-56; Kandemir, Yaşar, *Örneklerle İslam Ahlâkı*, s. 25.

⁵ Bkz. Isfehânî, *ez-Zerîa ilâ Mekârimi's-Şerîa*, s. 113.

Bu son noktayı *ez-Zerîa*'da özellikle vurgulayan Râğîb el-İsfehânî (ö.425), bu kullanımın *ahlâk* kelimesinin iki kullanım şeklinden birisi olduğuna dikkat çekmektedir. Müellife göre, söz konusu temel karakter yapısına ahlâk dendiği gibi, bu yapının bir sonucu olarak ortaya çıkan davranışlara da ahlâk adı verilmektedir. İsfehânî, birinci anlamda ahlâkın değişmesinin mümkün olmadığını, çünkü yaratılıştan getirildiğini; ancak ikinci anlamda fiillerin her zaman değiştirilebilme imkânının olduğunu söylemektedir.⁶

İnsandaki ahlâkî kimliğin en önemli tezâhürü elbette gözlemlenebilen davranışlardır. Davranışlar kişinin tabiatının doğal bir sonucu olarak görülse de, ahlâkî davranışların sadece birer refleks olarak gerçekleşmediği, insanın iradesinin de bunda payının bulunduğu unutulmamalıdır.⁷ İrâdenin kullanımı ise bu tezde kısaca 'ahlâkın düşünce boyutu' olarak ifade edilecek olan unsurun eğitimiyle ilgilidir.⁸

İslâm ahlâkçıları, ahlâkın hem iyiyi hem de kötüyü ifade eden müşterek bir kelime olduğunu kabul etmekte ve iyi ahlâkı '*ahlâk-ı hasene/hamîde*', kötü ahlâkı ise '*ahlâk-ı seyîye/zemîme*' şeklinde isimlendirmektedirler.⁹ Bu bağlamda ahlâk eğitiminin fonksiyonu, bireyin kötü ahlâk unsurlarından arınıp, olumlu ahlâkî özellikleri kendine mâl etmesidir.

Bir ilim dalı olarak ise Ahlâk'ın değişik tarifleri mevcuttur. Bu tariflerin kimilerinde ahlâkın bireysel ve sosyal sorumluluk yönü ön plana çıkarılarak bir '*vazîfe ilmi*' olduğu, kimilerinde teorik yönü önemsenerek '*hayır ve şerri tanıma ilmi*' olduğu, kimilerinde ise pratik boyutu gözetilerek '*hayatı idare etme ilmi*' olduğu belirtilmiştir.¹⁰

Bu tezin kapsamında ise ahlâk kelimesi, daha ziyade güzel huy ve davranışları ifade eden ve *edep* sözcüğüne yakın duran anlamıyla kullanılacaktır. Tezin birinci bölümünün sonlarında etraflıca tahlil edilecek beş rivâyetin ortak özellikleri arasında (ahlâk-hadis ilişkisini açıkça ortaya koymalarının yanı sıra) doğrudan ahlâk kelimesini veya aynı kökten gelen bir başka türevini içermeleri de bulunmaktadır.

⁶ İsfehânî, *ez-Zerîa ilâ Mekârimi'sh-Serîa*, s. 114 vd.

⁷ Bu konuda bkz. Kandemir, *age*, 27.

⁸ İslâm ahlâkçılarının, insanın iyiyi ve kötüyü bilme gücüne sahip olduğu ve irade sayesinde ahlâkî değerleri öğrenebileceği noktasında buluşan değerlendirmeleri için bkz: Aydın, Mehmet, "Ahlâk", *DİA*, II/13.

⁹ Akseki, Ahmed Hamdi, *Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı*, s. 16. Pazarlı, *İslâm'da Ahlâk*, s. 15.

¹⁰ Erdem, Hüsamettin, *Ahlâk Felsefesi*, s. 13-14. Pazarlı, *İslâm'da Ahlâk*, s. 14-15. Akseki, *age*, s. 18-19.

B. Hadis

H-D-S (ح-د-ث) kökünden türeyen *hadîs* kelimesi, tahdîs masterından isimdir.

Sözlükte *eski* anlamına gelen *kadîm* tabirinin zıddı olduğu gibi, ‘haber ve kelâm’ anlamına da gelir ve çoğulu *ehâdîs* şeklindedir.¹¹ Kelimenin Kur’ân’da ‘konuşulan şey, söz ve kıssa’ anlamında kullanımları bulunmaktadır.¹²

Terminolojide ise hadis, bir bakıma kelâm-ı kadîm olarak nitelendirilen Kur’ân’ın mukabili kastedilmek suretiyle, Peygamber Efendimiz’e (sav) izafe edilen söz, fiil ve takrirlerle verilen isim olmuştur. Hadis âlimleri Rasûlullah’ın (sav) yaratılış özellikleri ile ahlâkî vasıflarını anlatan rivayetleri de hadis kelimesinin kapsamına dahil etmişlerdir. Bu anlamı ile *haber* ve *eser* kelimeleri de hadisin müteradifi olarak kullanılagelmiştir.¹³

Hadis kelimesini bu terim anlamı ile ilk kullanan ise bizzat Peygamberimizin (sav) kendisidir. “Yâ Rasûlallah, kıyamet günü şefaatinle en çok mutlu olacak kişi kimdir?” diye soran Ebû Hüreyre’ye “*Hadise karşı sendeki iştiyakı bildiğim için bu sözü senden önce kimsenin sormayacağını biliyordum...*” cevabını veren Hz. Peygamber (sav), kendi sözleri hakkında *hadis* ifadesini açıkça dile getirmektedir.¹⁴ Aynı zamanda ashâb arasında da gerek hadis nakletmek (*tehaddüs*) anlamı taşıyan fiil kalıpları, gerekse hadis ismi sıklıkla kullanılmıştır.

İslâmî ilimlerin bir şubesi olarak *Hadis* ise, Hz. Peygamber’den (sav) nakledilen kavî, fiilî veya takrirî rivayetlerin sened ve metin bakımından incelenmesini konu edinmektedir. Temelde iki ana kola ayrılan ilim dalının bir kolu *rivâyetü’l-hadîs* ismi ile metin üzerinde yoğunlaşarak, rivayetlerin nakli, zabtı, lâfızların tesbiti ve tahriri ile ilgilenmektedir. *Dirâyetü’l-hadîs* olarak isimlendirilen ikinci kol ise, sened üzerinde mesai sarf ederek rivayetin hakikati, şartları, çeşitleri, hükümleri ve râvîlerin nitelikleri üzerinde durmaktadır.¹⁵ Senedleri ayırt etme kabiliyetine sahip, ricâl bilgisine vâkıf, metin hıfzı ve zaptı ile uğraşıp literatüre aşına olan ilim adamı ise *muhaddis* olarak isimlendirilmektedir.

¹¹ Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, I/23; Kâsımî, *Kavâidü’t-tahdîs*, s. 61.

¹² Bkz. **18.** Kehf, 6; **20.** Tâhâ, 9; **39.** Zümer, 23; **52.** Tûr, 34; **53.** Necm, 59; **77.** Mürselât, 50; **85.** Burûc, 17.

¹³ Okiç, Tayyib, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, s. 2; Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, s. 1-2; Koçyiğit, Talât, *Hadis Istılahları*, s. 120-123; Koçkuzu, A. Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, s. 14; Çakan, İ. Lutfî, *Hadis Usûlü*, s. 25; Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 109-110; Yardım, Ali, *Hadîs I-II*, I/34-35.

¹⁴ Buhârî, İlim, 33 (99); Rikâk 51 (6570): **Ebû Hüreyre’dan.**

¹⁵ Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, I/21; Kâsımî, *Kavâidü’t-tahdîs*, 77-78. Rivâyet ve dirâyet ilimleri ile bunlar hakkında oluşturulan literatür hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kandemir, Yaşar, “Hadis”, *DİA*, XV/47-64.

Kitâb-ı Mübîn'den sonra İslâm dininin ikinci temel kaynağının hadisler olduğu gerçeği bizzat Kur'ân'da vurgulanmaktadır. Allah'ın Hz. Peygamber'e 'kitabı ve hikmeti' indirdiğini ve ona bilmediklerini öğrettiğini bildiren ayetlerde¹⁶ söz konusu edilen *hikmetin* hadisler olduğu konusunda âlimler ittifak ederken, Rasûlullah'ın (sav) "*Bana kitapla birlikte onun bir benzeri daha verildi.*"¹⁷ buyurması bu kanaati desteklemektedir.

Diğer taraftan *vahy-i gayr-i metlûv (okunmayan vahiy)* tanımıyla ıstılahlarımız arasına giren hadislerin, lâfız olarak Rasûl-i Ekrem'e ait olmakla birlikte mânâ bakımından Allah Teâlâ'ya ait oldukları konusu da tarih boyunca genel kabul görmüştür. Bu bağlamda, Allah ve Rasûlü bir hüküm verdiğinde inanan kimseler için seçim şansı bırakmayan,¹⁸ bir anlaşmazlıklarını Allah'ın elçisine arz ettikten sonra onun verdiği kararı gönül huzuru ile kabullenmedikçe iman etmiş sayılamayacakları hususunda Müslümanları uyaran¹⁹ ve kısa ama kesin bir ifade ile "*Peygamber size ne veriyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin*"²⁰ buyuran ayetlerden hareketle hadis ve sünnetin bağlayıcılığı kesinleşmiş olmaktadır. Çünkü o peygamber 'kişisel arzularına göre konuşmamakta',²¹ 'müminlere düşkünlük seviyesinde sevgi ve şefkat beslemekte'²² ve 'onun sözünü dinleyen kişi, Allah'ın sözünü dinlemiş'²³ sayılmaktadır.

Sonuçta hadis, sadece belirli cümlelere ad olan bir kelime değil, dînin hayatı anlamlandıran ve düzenleyen dili olarak karşımıza çıkar. Hadisler çerçevesinde meydana gelen kültür; ihtiva ettiği özlü anlatımlar, örnek olaylar, yönlendirici ifadeler (emir, yasak vb.) ve bilhassa insanın ruhunu ve davranışlarının eğiten anlatımlarla, bizce dînî ve beşerî ahlâkın en önemli kaynağı durumundadır.

İşte bu açıdan, ahlâk hadis ilişkisini yakından inceleyen ve bizzat bu iki temel kavramı yanyana getirerek *ahlâk hadisi* ifadesinden hareket eden bir araştırmanın, ahlâkî buhranlar içinde kıvranan günümüz dünyasında ciddi bir gereklilik olduğu âşikârdır.

¹⁶ 2. Bakara, 129, 151, 231; 3. Âl-i İmrân, 164; 4. Nisâ, 113.

¹⁷ Ebû Dâvûd, Sünnet, 5.

¹⁸ 33. Ahzâb, 36.

¹⁹ 4. Nisâ, 65.

²⁰ 59. Haşr, 7.

²¹ 53. Necm, 3.

²² 9. Tevbe, 128.

²³ 4. Nisâ, 80.

C. Sünnet

S-N-N (س-ن-ن) kökünden gelen *sünnet* kelimesi, lügatte âdet, izlenen yol, çığır, gelenek, gidişat anlamlarına gelmekte olup,²⁴ iyi bir yolu simgelediği gibi kötü alışkanlıklar için de kullanılan bir tabirdir.²⁵ Nitekim Rasûlullah (sav) “*Kim güzel bir sünnet başlatırsa...*” diye başlayan bir hadislerinde “*Kim de kötü bir sünnet başlatırsa...*” buyurarak sözlerine devam etmekte ve ibareyi iki anlamıyla da kullanmaktadır.²⁶ Kelimenin çoğulu *sünen* şeklindedir.

Kur’ân-ı Kerîm’de ise *sünnet* kelimesi, geçmiş ümmetler hakkında Allah’ın koyduğu kanun, onun öteden beri devam edegelen âdeti ve değişmeyen hüküm-i ilâhî²⁷ anlamlarında kullanılmakta ve yine bu mânâda *sünnetullah* şeklinde terimleşmektedir.

Hadis ilmine ait bir ıstılah olarak ise *sünnet*, Hz. Peygamber’in (sav) yaşam tarzı, hayatında uymayı itiyat edindiği yol ve üslûp mânâsına gelmektedir.²⁸ Böylelikle kelimenin, hâdiseler karşısında değişiklik göstermeyen tutarlı, sabit ve devamlılık arz eden bir yapıya işaret ettiği söylenebilir.²⁹ Nitekim Rasûlullah (sav) *sünnet* kelimesini bizzat telâffuz etmekte, kendi hayat tarzına uymalarını ümmetine öğütlerken “*Size benim sünnetime sarılmanızı tavsiye ederim*”³⁰ buyurmakta, kendi uygulamalarına ters âdetler ihdâs eden kişileri ise “*Benim sünnetimden yüz mü çeviriyorsun? Benim sünnetimden yüz çeviren kimse benden değildir!*”³¹ buyurarak ikaz etmektedir.

Peygamber Efendimizin (sav) sünneti, hadis âlimlerince üç ana bölümde sınıflandırılmıştır: *Kavlî sünnet* Rasûlullah’ın (sav) sözlerini; *fiilî sünnet* onun hareket ve davranışlarını; *takrîrî sünnet* ise onaylarını ihtiva etmektedir.³²

²⁴ Bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, IV/237.

²⁵ Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, s. 1; Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, s. 399.

²⁶ Müslim, Zekât, 69 (1017): **Cerîr’den.**

²⁷ **8.** Enfâl, 38; **18.** Kehf, 55; **33.** Ahzâb, 38, 62; **35.** Fâtır, 43; **48.** Fetih, 23.

²⁸ Sünnet sözcüğünün kavramlaşma süreci ve kullanım şekillerine göre kazandığı anlamlar için bkz: Erul, Bünyamin, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, s. 14-39.

²⁹ Yardım, *Hadîs I-II*, I/32.

³⁰ Ebû Dâvûd, Sünne, 5; Dârimî, Mukaddime 16; Müsned, IV/127.

³¹ Buhârî, Nikâh, 1 (5063); Müslim, Nikâh, 5 (1401): **Enes b. Mâlik’ten.**

³² Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, 3-5; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 367-369; Çakan, *Hadis Usûlü*, s. 27-28.

Fıkıh usûlünde *sünnet* terimi, Hz. Peygamber'den (sav) Kur'ân dışında sâdır olan ve hükme delil teşkil edebilen rivayetleri karşılarken,³³ Kelâm âlimlerine göre ise, bid'atın zıddı olarak sağlam bir itikat ve yaşantı tarzını ifade etmektedir.³⁴

Sünnet kavramının tezimiz açısından önemi, hem düşünce hem de davranış bakımından insanlığa sunulan ahlâkî modeli ifade ediyor olmasıdır. Nitekim âyetlerdeki açıklamalar, Rasûlullâh'ın (sav) çok üstün bir ahlâka sahip olduğu³⁵ ve 'Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar, Allah'ı çok ananlar için' son derece güzel bir örnek (üsve) oluşturduğu³⁶ yönündedir.

Kişiliğin oluşumunda ve ahlâkî davranışların kazanılmasında model almanın önemi burada hatırlanmalıdır. Ashâbın sünneti ne kadar gerekli, sürekli ve kapsamlı bir hareket ve hayat tarzı olarak algıladıkları bilinmekte,³⁷ bu durum öncelikle onların Rasûlullâh'ı (sav) bir ahlâkî model olarak benimsemelerinden kaynaklanmaktadır.

Hadis literatüründe, Rasûlullâh'ın (sav) örnek yaşayışı hakkındaki rivayetleri bilhassa derleyen özel eserler de kaleme alınmıştır. Genel olarak *Ahlâku'n-Nebî* adını alan söz konusu eserlerin en önemlilerinden birisi, Ebü's-Şeyh el-İsbehânî'nin (ö.369), *Ahlâku'n-Nebî ve Âdâbüh* kitabıdır.³⁸ Ebü's-Şeyh, eserinde, giyim kuşamdan yeme içmeye, konuşma ve duadan ahlâk ve ibadete, Peygamberimizin (sav) pek çok adet ve sünnetine dair hadisleri bir araya getirmiştir.³⁹ Yine, İbnü'l-Kayyim'in (751) *Zâdü'l-Me'âd*'ı ve benzeri bazı eserler de, Rasûlullâh'ın (sav) ahlâkî örnekliğini hadislerin ışığında izah eder niteliktedir.⁴⁰

³³ Hatîb, Muhammed Accâc, *es-Sünne kable't-tedvîn*, s. 16; Sîbâî, Mustafa, *es-Sünne ve Mekânetühâ fi't-teşrîi'l-İslâmî*, Beyrut 1976, s. 47.

³⁴ Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, s. 401.

³⁵ 68. Kalem, 4.

³⁶ 33. Ahzâb, 21.

³⁷ Detaylı bilgi için bkz: Erul, Bünyamin, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, s. 287-335.

³⁸ Bkz. Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî ve Âdâbüh*, thk. Seyyid el-Cümeylî, 2. Baskı, Beyrût 1986.

³⁹ Bkz. Ebü's-Şeyh, *age*, s. 1-242. Ahlâku'n-Nebî tarzı eserlerin güncel bir örneği olarak ise bkz: Ahmed Câd el-Mevlâ, *Muhammed: el-Meselü'l-Kâmil*, thk. Abdürrahîm Mârdînî, Mektebetü Dâri'l-Mehabbe, Dîmeşk 1990, s. 1-445.

⁴⁰ İbnü'l-Kayyim, eserinin önsözünde 'izzet, nusret ve hidâyetin' ancak Rasûlullâh'a (sav) uymakla mümkün olabileceğini vurgulamakta ve "Yüce Allah her iki dünya saadetini de ona tâbî olmaya bağlamıştır" demektedir. Bkz. İbnü'l-Kayyim, *Zâdü'l-Me'âd fî Hedyi Hayri'l-'İbâd*, I/39.

BİRİNCİ BÖLÜM

Ahlâk Hadisi Kavramı ve Hadis Literatüründeki Yeri

Tezimizin bu bölümünde ‘*ahlâk hadisi*’ kavramının mahiyeti tartışılacak ve ahlâkla ilgili hadislerin literatürdeki yeri üzerinde durulacaktır. Ahlâk hadislerinin kavram olarak yerleşik bir tanımının bulunmaması dolayısıyla, burada yapılacak tarif, eleştirilmeye ve olgunlaştırılmaya son derece açık olacaktır.

Hadis literatüründeki mevcut durum hakkında bilgi verilirken ise, detaya girilmemiş, çalışılan sekiz kitabın ahlâkla doğrudan alâkalı bölümlerinin tavsifi ve ahlâk konulu eserlerden *edeb*, *mekârim*, *fedâil* ve *zühd* kitaplarının muhtevalarının incelenmesiyle yetinilmiştir. Birinci bölümün sonunda beş hadis üzerinde yapılan detaylı tahliller ise, yine ahlâkî muhtevanın ön plana çıkarılmasına yönelik örneklemelerden ibarettir.

I. Ahlâk Hadisi Kavramı

Ahlâkî konular hakkında bilgiler içeren hadis rivayetlerinin, geçtiğimiz on dört yüz yıl boyunca, hiç de azımsanamayacak bir ilgiye mahzar oldukları söylenebilir. Toplumların karşı karşıya kaldığı ahlâkî bunalım dönemlerinde, dini ve onun öngördüğü değerleri referans alan araştırmacılar, dikkatlerini doğal olarak hadis ve sünnette çare aramaya yöneltmişlerdir.

Nitekim, Beyhakî’nin (ö.458) *Şu’ab*’ı, Beğavî’nin (ö.516) *Mesâbîh*’i, Gazâlî’nin (ö.505) *İhyâ*’sı, Münzirî’nin (ö.656) *Terğîb*’i, Birgivî’nin (ö.981/1573) *Tarîka*’sı ve daha adını sayamayacağımız pek çok eser, bu duruma örnek gösterilebilir. Her ne kadar içerdikleri bazı rivayet unsurlarının sıhhati tartışılabilir olsa da, muhtevalarını hadis, özellikle de ahlâk hadisi literatürüne ayırdıkları ve dayandırdıkları rahatlıkla gözlenmektedir.

Burada bir tez olarak ileri sürülebilecek olan nokta, ahlâk hadisleri üzerinde yoğunlaşan bu çalışmaların, konunun teorik yönünü yeterince derinleştirmede ve desteklemediğidir.

Bu düşüncenin anlaşılmasında, fikhî nitelikli hadisler ile ahlâk hadisleri arasında yapılacak genel bir karşılaştırma faydalı olabilir. Fikhî hadislerin zamanla sahip hale geldiği usûl çerçevesi ve sistematığının, ahlâk hadisleri için sağlanamadığı ortadadır.¹

¹ Hadis usûlünde, ‘*fedâilde zayıf hadisle amel edilebilmesi*’ ruhsatı dışında, ahlâk hadislerinin işlenmesinde yararlanılabilecek fazla teorik kriter bulunmamaktadır. Söz konusu yargının İslâm ahlâkının biçimlenmesine ne ölçüde olumlu katkıda bulunduğu da tartışmaya açıktır. Detaylar için bkz. Leknevî, *el-Ecvibetü’l-Fâdile*, s. 36-64; Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 109-134; Şahyar, “‘Zayıf Hadisle Fezâil Konusunda Amel Edilebilirlik’ Fikrinin Doğuşu ve Gelişimi”, s. 31-49.

A. Kavramın Tanımı

Ahlâk hadisinin oturmuş ve klâsikleşmiş bir tanımı yoktur. Dolayısıyla, tarifi çerçevesine nelerin dahil edileceği, nelerin ise alınmayacağı oldukça belirsizdir. Kimileri için ahlâk hadisleri ‘*âdâb-ı muâşeret ilkelerinden*’ ibaret kalırken, farklı bir açıdan bakıldığında “*Ahlâk hadisi olmayan hadis var mı ki?*” sorusu ön plâna çıkabilmektedir.

Ahlâk kavramına temelde nasıl yaklaşıldığı ve ahlâkın alanının nasıl sınırlandırıldığı, ahlâk hadisinin tanımında da kuşkusuz belirleyici olacaktır. Ahlâkı hayatın bütünüyle birebir bağlantılı görmemizden ötürü, yapacağımız ahlâk hadisi tarifi de ilk bakışta oldukça kapsamlı bulunacağını tahmin edebiliyoruz.

Bir başlangıç noktası oluşturabilmek, tanımın zamanla olgunlaşmasına zemin hazırlayabilmek ve tezimizin ikinci bölümündeki verilere dayanarak açıklayabilmek ümidiyle, şöyle bir ahlâk hadisi tarifi benimsiyoruz:

“Ahlâk hadisleri, hayatın her alanıyla ilgili ahlâkî kavram ve değerleri, birden fazla yöntem ve yaklaşımla, belirleyen ve biçimlendiren hadislerdir.”

Bu tarifi ana unsurları aşağıda kısaca açıklanmıştır.

B. Kavramın Tahlili

Ahlâk hadisi için teklif edilen bu tarif, başlıca dört açıdan (kapsam, biçim, yöntem, işlev) ele alınacaktır.

1. Kapsam: Ahlâk hadislerini tanımlamaya, tıpkı ahlâk üzerinde düşünülürken yapıldığı gibi, yaşamın belirli bir kesitiyle sınırlı olmadığı vurgulanarak başlanmıştır. Zira, dinî metinler ve prensipler incelendiğinde, bizim bugün sıkça kullandığımız alan ayrımlarına hiç de uygun düşmeyecek bir şekilde, ahlâkın her alanda etkin bir konumda tutulduğu müşahade edilmektedir.

Örnek olarak şu iki âyeti ele alabiliriz:

“Ey inananlar! Öldürülen insanlar hakkında size kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın. Kime kardeşinden bir şey bağışlanırsa, ona düşen hakkını güzellikle aramak, ötekine düşen de ödemeyi iyilikle yapmaktır.”¹

“Boşama iki defadır. Ondan sonra ya güzellikle tutulur, ya da iyilikle salınır.”²

¹ 2. Bakara, 178.

² 2. Bakara, 229.

Yukarıdaki âyetlerden birincisinde adam öldürmede uygulanan diyet ve kısas meselesi, ikincisinde ise boşanma (talâk) konusu işlenmektedir. Salt hukukî meseleleri birinci derecede karara bağlayan bu ifadelerde bile, *ma'rûf* (güzellik) ve *ihsân* (iyilik) gibi ahlâkî yüklemelerin ön plânda yer aldığı görülmektedir.

Aynı türden bir yaklaşıma meselâ şu hadislerde de rastlanmaktadır:

*“Zenginlik mal mülk çokluğu değildir. Asıl zenginlik gönül zenginliğidir.”*¹

*“Benim ümmetimin müflisi kıyamet günü elinde namazla, oruçla, zekâtla gelir; ama şuna sövmüş, buna iftira atmış, şunun malını yemiş, bunun kanını dökmüş, ötekini dövmüş. Sevapları ona buna dağıtılır. Eğer borçlarını ödeyemeden sevapları biterse, bu sefer ötekilerin günahları alınıp buna yüklenir. Sonra da ateşe atılır.”*²

*“Yazıklar olsun, dinarın, dirhem, kadifenin ve ipeğin kuluna! Verilince memnun olur, verilmezse mutsuz kalır!”*³

İlk iki örnekte, ekonomik anlamda kullanılan kavramlardan *zenginlik* manevî ağırlıklı ahlâkî bir değere dönüştürülmüş, *iflâs* gerçeği ise yine tamamen ahlâkî bir tükenişi ifade etmek için kullanılmıştır. Son örnekte ise tersi bir durum görülmektedir. Bu sefer manevî alanın kilit kavramlarından olan *kul* mefhumu maddî alana kaydırılmış, ekonomik ve psikolojik bir bağımlılık hali dinî bir terimle açıklanmıştır.

Burada Kurân ve sünnetten hukuk ve ekonomi alanında seçtiğimiz sadece birkaç örnek görülmektedir. Ahlâkî düşünce ve davranışları destekleyen hadisler, hayatın her alanına yönelik bilgiler içermektedir ve hadis mecmualarının da hemen hemen bütün bâblarına serpilmiş durumdadır. Tezimizin ikinci bölümünde bu yöndeki rivayetleri ve hadis bilimleri açısından değerlerini daha geniş bir şekilde inceleme imkânı bulunacaktır.

2. Biçim: Tanımın devamında, *ahlâkî kavramlar* ve *ahlâkî değerler* ayrı ayrı zikredilmiştir. Bunun sebebi, ahlâkın *düşünce* ve *davranış* olarak iki temel boyutta ele alınabileceğini düşünüyor olmamızdır.

Ahlâkî düşüncenin (buna yer yer *ahlâk anlayışı* adı da verilecektir) kavramlar ve bunların sözle ifadesi yoluyla şekillendiği bir gerçektir. Bireysel ve toplumsal etkileri olan bir zihinsel yapılanmayla doğal olarak din de yakından ilgilenecektir. Bu konunun detayları aşağıda *yöntem* başlığı altında kısmen mevcuttur.

¹ Buhârî, Rikâk, 15 (6446); Müslim, Zekât, 40 (1051); İbn Mâce, Zühd, 9 (4137); Tirmizî, Zühd, 40 (2373): **Ebû Hüreyre'den.** Fakirlik algılamasını etkileyen bir miskin (yoksul) tanımlaması için ise bkz: Muvatta', Sıfatü'n-Nebî, 5 (7); Müslim, Zekât, 34 (1039): **Ebû Hüreyre'den.**

² Müslim, Birr, 15 (2581); Tirmizî, Kıyâme, 2 (2418): **Ebû Hüreyre'den.**

³ Buhârî, Rikâk, 10 (6071); İbn Mâce, Zühd, 8 (4135): **Ebû Hüreyre'den.**

Ahlâkî değerler tamlaması ise, bu tanım ve izahı sadedinde, ahlâkın daha ziyade davranış boyutu kastedilerek (yani bir bakıma *mekârim* sözcüğüne denk düşebilecek şekilde) kullanılmıştır.

3. Yöntem: *‘Birden fazla yöntem ve yaklaşım’* kaydı, sunduğumuz tarifi önemli öğelerinden birisidir. Zira eğitim bir yöntem ve yaklaşım işidir ve bu konuda sağlıklı bilimsel verilere şiddetle ihtiyaç duyulmaktadır. Ahlâkî kavram ve değerlerin belirlenip biçimlendirilmesinde Peygamber Efendimizce (sav) kullanılan yöntemlerin ve sergilenen yaklaşımların sağlıklı tespitinin ve doğru anlaşılmasının, günümüzde din eğitime bilhassa metot açısından zenginlik getireceği muhakkaktır.

Allah’ın elçisi, kimi zaman sadece yönlendirmekle yetinmiş, kimi zaman emir ve yasak kalıplarına başvurmuş, kimileri için Allah’ın o davranışı sevdiğini ya da sevmediğini vurgularken, kimileri için uyarı, dışlama, hatta lanetleme gibi tavırları benimsemiştir.

Ahlâk felsefesinin temel sorununu oluşturan *iyi-kötü (hayır-şer/husn-kubuh)* kavramlarıyla zaman zaman doğrudan karşılaşılan araştırma sırasında, bu temellere dayanan mutluluk-mutsuzluk, kazanma-kaybetme, cennet-cehennem gibi ikili ayrımların varlığı ve gücü de fark edilmiştir.

Nitekim bu ikili ahlâkî tasnif tarzına, insanın yaratılışını, karakterinin şekillenişini, dünyadaki yaşayışını ve nihayet ölümden sonra geçireceği süreçleri tasvir eden Kurân-ı Kerîm âyetlerinde de sıkça rastlanmaktadır. Dolayısıyla söz konusu yöntem ve yaklaşımlar Kurân ve sünnette paralellik arz etmekte olup, bu paralellik çalışmamızın ikinci bölümüne önemli ölçüde yansıtılmıştır.

Tanımın daha iyi anlaşılması ve bu söylenenlerin somutlaşması açısından, belirli bir davranışı yerleştirmek amacıyla sergilenen farklı yaklaşımlara dair hadislerden bazı örnekler burada sunulacaktır:

Örnek I: Hasta Ziyareti

1. Hadis: *“Hastayı ziyaret eden, dönene kadar cennet bahçesindedir.”*¹

2. Hadis: *“Açı doyurun, hastayı ziyaret edin, esiri serbest bırakın.”*²

3. Hadis: *“Müslüman’ın, kardeşine karşı beş şeyi yapması gerekir: Selâm almak, hapşırınca esenlikler dilemek, davetine gitmek, hastayken ziyaret etmek, cenazesine katılmak.”*³

¹ Müslim, Birr, 13 (2568): **Sevbân’dan.**

² Buhârî, Et’ime, 1 (5373); Mardâ, 4 (5649): **Ebû Mûsâ el-Eş’arî’dan.**

³ Müslim, Selâm, 3 (2162); Ebû Dâvûd, Edeb, 98 (5030): **Ebû Hüreyre’dan.**

Yukarıdaki üç hadisin ortak konusu, hasta ziyaretinin önemi ve gerekliliğidir. Bu davranışın yerleşmesini sağlamak için Rasûlullâh (sav), ilk hadisinde davranışı *cennet* ile ilişkilendirmiş ve hasta ziyareti süresince kişinin cennet bahçesinde oturmuş olacağını belirtmiştir.

İkinci hadisteki üslûp ise daha farklıdır. Burada *emir* ifadesine başvurulmuş ve “*hastayı ziyaret edin*” mesajı açıkça aktarılmıştır. Elbette bu ifade ile ilk hadisin üslûbu arasında belirgin sayılabilecek bir fark vardır.

Üçüncü hadiste ise, ahlâk hadislerinin pek çoğunda karşımıza çıkan *gruplama* yöntemi söz konusudur. Öğrenmeyi kolaylaştırmak için davranışlar maddelenmiş ve bu maddeler arasında hasta ziyaretine de yer verilmiştir. Aynı hadiste görülen bir başka yöntem ise, konuya *hak* ve *vücûb* gibi dinî kavramlar ve sınırlamalar çerçevesinde yaklaşılmasıdır. Bu da özellikle helâl ve haram çizgileriyle ahlâkî tutumların sınırlarının belirlenmesi şeklindeki nebevî tavrın bir tezahürüdür.

Örnek II: Ağıt Yakmak

1. Hadis: “*Yanağını döven, yakasını yırtan veya câhiliyet davası güden bizden değildir.*”¹

2. Hadis: “*Ümmetimde dört şey cahiliye işidir, ama vazgeçmeyecekler: Soy sop ile övünmek, nesebe lâf söylemek, yıldızlardan yağmur beklemek, ölüye ağıt yakmak.*”²

İkinci örneğimiz, kötü bir davranış olan ve din tarafından asla onaylanmayan ağıt yakma meselesidir. Hadislerin ilkinde ağıt yakana karşı dışlama ifadesi kullanılmış, ikincisinde ise yine bir gruplama çerçevesinde ağıt yakma davranışı ‘*ümmetin bir türlü vazgeçmediği kötü işler*’ arasında sayılmıştır.

Araştırmalarımız neticesinde elimizde mevcut olan bu tür örneklerin sayısı hayli yüksektir. Aynı davranışı farklı yöntemlerle ele alan Peygamberimizin (sav), farklı davranışlara aynı yöntemleri uyguladığı da vâkidir.

Sözelimi namaz kılma davranışının yerleşmesi için hem iman vurgusu, hem Allah sevgisi, hem yapmayı dışlama, hem cennet vaadi yeri geldikçe yapıldığı gibi, bu dört farklı yöntem ayrı ayrı pek çok davranışı düzenlemek için de kullanılmıştır.

¹ Buhârî, Cenâiz, 38-39 (1297-1298); Müslim, Îmân, 44 (103): **Abdullah b. Mes’ûd’dan.**

² Müslim, Cenâiz, 10 (934): **Ebû Mâlik el-Eş’arî’dan.**

Bu arada, mânen rivayetin konuyu ilgilendiren bir yönüne de temas etmek uygun olacaktır: Bazı durumlarda Rasûlullâh'ın (sav) söz veya davranışlarının anlama ağırlık verilerek ve lâfız ikinci plânda kalacak biçimde aktarılması, tek bir yöntem ya da yaklaşımın bize birden fazla imiş gibi yansımış olması ihtimalini doğurabilir. Daha açık bir ifadeyle, bir hadisi aktaran râvî, anlamı muhafaza etmek kaydıyla, sözün kalıbını belirli ölçüde değiştirmiş ve bu değişiklik, ifadenin yöntem açısından kilit öneme sahip herhangi bir bölümünü etkilemiş olabilir. Dolayısıyla, bugün yöntem incelemesinde metin esas alındığında (ki ağırlıkla öyle yapılması icap eder), böyle bir durumun da dikkatlerden kaçmaması gerekir.

Bu söylenenleri netleştirecek bir Nesâî rivayeti şöyledir:

Örnek III: Köpeğin Satışından Elde Edilen Para¹

4292: Kuteybe – Leys – İbn Şihâb – Ebû Bekr b. Abdülhâris b. Hişâm – Ebû Mes'ûd Ukbe:

“Rasûlullâh (sav), köpeğin ücretinden, fâhişeye verilen paradan ve kâhinin bahşışinden nehyetti.”

4293: Yûnus b. Abdûla'lâ – İbn Vehb – Ma'rûf b. Süveyd el-Cüzâmî – Ali b. Rabâh el-Lahmî – Ebû Hüreyre:

“Rasûlullâh (sav) ‘Köpeğin ücreti de, kâhinin bahşışı de, fâhişeye verilen para da helâl olmaz’ buyurdu.”

4294: Şuayb b. Yûsuf – Yahyâ – Muhammed b. Yûsuf – Sâib b. Zeyd – Râfi' b. Hadîc:

“Rasûlullâh (sav) ‘En kötü kazanç, fâhişeye verilen para, köpeğin ücreti ve haccâmın (kan alan kişinin) geliridir’ buyurdu.”

Yukarıdaki üç merfû hadisin konuları ve mesajları ortak, râvîleri ve ifade yöntemleri ise farklıdır. Bu örnek incelendiğinde ortaya çıkan şu ihtimaller çalışmamız bakımından önem taşımaktadır:

1. Aynı hadis farklı sahâbîlerce farklı ifadelerle nakledilmiştir. Bu, mânen rivayetin yukarıda açıkladığımız konumuna bir örnek teşkil eder.

2. Her üç ifade de doğrudan Rasûlullâh'a (sav) aittir ve olduğu gibi aktarılmıştır. Zaten ilk ikisi arasında yöntemi farklılaştıracak bir ayrım yoktur. Üstelik aynı oturumda veya farklı zamanlarda çeşitli ifadelerin kullanılması doğaldır. Bu da, tıpkı hasta ziyaret ve ağıt yakma konularında olduğu gibi, bu konuda da birden fazla yöntemin benimsendiğini gösterir.

Her iki ihtimalde de oluşan tablo, aynı davranışın birden fazla yaklaşım ve yöntemle ele alındığını göstermektedir. İşte yukarıda benimsenen ahlâk hadisi tarifinin ilgili bölümü de bu noktayı vurgulamaktadır.

¹ Nesâî, Sayd, 15 (4292-4294).

4. İşlev: Ahlâk hadisi sayılabilecek hadis rivayetleri '*ahlâkı belirleyen ve biçimlendiren hadisler*' olarak nitelenmiş ve sınırlandırılmıştır. Çünkü bir şeyin dinî ahlâk alanında var olup olmadığının, uygun görülüp görülmediğinin; hukukta çoğu zaman karşımıza çıktığı şekliyle '*olur/olmaz, var/yok*' kesinliğiyle çözülemediği durumlar da müşahade edilebilmektedir. Bu tutumların (yani *belirleme* eğiliminin) ön plâna çıktığı durumların yanı sıra, '*var ama şu sınırlar çerçevesinde*' denilerek davranışın detaylarıyla birlikte yeniden biçimlendirmeye tâbi tutulduğu örneklerle de karşılaşmaktadır.

Sözelimi, ölünün arkasından ağlanması konusunda, sınırsız bir serbesti de, kesin bir yasak da öngörülmemektedir. '*Ağlayın; ama dövünmeden, yırtınmadan, isyan etmeden*' şeklindeki bir yaklaşım, ne ölünün ardından ağlamayı bütünüyle yasaklamakta, ne de aşırı yönleri tasvip etmekte; detayları dinî ahlâk bizzat biçimlendirmektedir.

Köpeklerle avlanma olayıyla ilgili olarak Adiyy b. Hâtîm'in sorduğu soruya da¹ yine detaylara yönelik bir titizlikle yaklaşılmış, bu tür bir avlanma mutlak olarak ne önerilmiş, ne de yasaklanmıştır. '*Şu şu şartlarla avlanabilirsin*' biçimindeki bir cevap, helâl-haram sınırları çizmesi bakımından hukukî, bu sınırlarla davranışları düzenli hale getirmesi bakımından ahlâkî bir önem taşımaktadır.

Sonuç olarak, her iki konuda da '*Bu kavramdan ne anlamalıyız?*' ya da '*Bu davranışı nasıl yapmalıyız?*' sorularına cevap oluşturması bakımından söz konusu hadisler belirleyici; belirleyici olmaktan da öte biçimlendirici sayılabilir. '*Hayatın her alanıyla ilgili ahlâkî kavram ve değerleri, birden fazla yöntem ve yaklaşımla, belirleyen ve biçimlendiren*' bu hadislerin literatürde ne şekilde yer aldığı, bir sonraki bölümün konusunu oluşturacaktır.

II. Ahlâk Hadislerinin Literatürdeki Yeri

Bu bölümde, öncelikle hadis mecmualarının ahlâk hadisleriyle doğrudan ilgili bölümleri muhteva bakımından değerlendirilecek, ardından ahlâk hadislerini derleyen müstakil eserler üzerinde durulacaktır. Konuya geçmeden bilhassa belirtilmesi gereken husus, ahlâka dair unsurlar içeren hadislerin sadece aşağıda zikredilecek kitâb başlıklarıyla sınırlı olmadığıdır. Bilakis, hemen hemen her hadisin ahlâkî değer ve davranışlara belirli oranda ışık tutan bir boyutunun bulunduğu aşîkârdır. Nitekim bu noktaya daha önce ahlâk hadisinin tarifi yapılırken de dikkat çekilmiştir.

¹ Buhârî, Zebâih, 2 (5476), 7 (5483); Müslim, Sayd, 1 (1929); İbn Mâce, Sayd, 3 (3208); Tirmizî, Sayd, 6 (1470); Nesâî, Sayd, 7 (4272), Sayd, 8 (4275): **Adiyy b. Hâtîm'den.**

A. Hadis Mecmualarının Ahlâkla İlgili Bölümleri

Çalışma kapsamında incelenen, *Kütüb-i Sitte*, *Muvatta'* ve *Sünen-i Dârimî*'den oluşan sekiz hadis mecmuasının doğrudan ahlâkla ilgili bölümleri şunlardır:

1. Birr ve Sıla (البر والصلة)

İslâm ahlâkını bir anlamda özetleyen *birr* ve *sıla* kelimeleri, hadislerin konulara göre tasnifi sırasında bölüm adı olarak bir arada kullanılmıştır. Bu tez çalışması kapsamında incelemeye alınan sekiz temel eser içinde, *Sahîh-i Müslim* ve *Sünen-i Tirmizî*'de konuya dair birer kitâb adı bulunmaktadır. Bu iki bölümün muhtevasını değerlendirmeye geçmeden önce, *birr* ve *sıla* kelimelerinin ifade ettikleri mânâlara kısaca değinmek uygun olacaktır.

Birr kelimesi, sözlükte *iyilik* merkezli bir anlam çerçevesine sahiptir. *İyilik yapmak*, *ihsanda bulunmak*, *iyi davranmak* gibi anlamlar içerir.¹ Fakat, sözcüğün dinî alandaki kullanımlarına bakıldığında, teorik ahlâkın terimleriyle ifade edilecek olursa, *iyi* değerini karşıladığı ve hatta *mutlak iyi* mefhumunu temsil etmeye bile aday olduğu söylenebilir.

Kurân-ı Kerîm, *birr* sözcüğünü ve aynı kökten gelen diğer bazı tekil veya çoğul kelimeleri içermektedir. Sarfta (بِرٌّ) şeklinde çekilen 'iyilik yapmak' anlamındaki fiil kökünün 'iyilik yapan' manasındaki ism-i fâili *el-bârr* (الْبَارُّ) kelimesidir. Bu kelimenin çoğulu olan *el-berara* (الْبَرَرَةُ) Abese sûresindeki bir âyette² 'gökyüzünde mushafı taşıyan melekler' için sıfat olarak kullanılmıştır. Yine *el-bârr* ile eşanlamlı olan *el-berr* (الْبِرُّ) kelimesi de³ çoğulu olan *el-ebrâr* (الْأَبْرَارُ) ile birlikte⁴ 'iyi kullar' anlamında bir çok âyette geçmektedir.

"İnsanlardan iyiliği yapmalarını istiyorsunuz da kendinizi unutuyor musunuz?"⁵ ve "Sevdiklerinizden harcamadıkça iyiliğe asla ulaşamazsınız"⁶ âyetlerinde *iyilik* anlamında kullanılan kelime *birr* kelimesidir. Her iki âyette de ulaşılması hedeflenen genel/mutlak bir iyilikten bahsedilmesi dikkat çekicidir. '*Birr ve takvâda yardımlaşılması*' yönünde mesajlar içeren âyetler⁷ için de aynı durum geçicidir.

¹ Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I/116.

² 80. Abese, 16.

³ 52. Tûr, 28. Bu âyette Allah, cennete giren kulların dilinde 'Berr ve Rahîm' olarak anılmıştır.

⁴ 3. Âl-i İmrân, 193; 76. İnsân, 5; 82. İnfitâr, 13; 83. Mütaffîfîn, 18, 22. Ayrıca İbn Ömer'in "Allah onlara ebrâr adını verdi; çünkü onlar babalara ve oğullara iyi davrandılar" sözü için bkz: Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, s. 48.

⁵ 2. Bakara, 44.

⁶ 3. Âl-i İmrân, 92.

⁷ 5. Mâide, 2; 58. Mücâdele, 9.

“İyilik, yüzünüzü doğu ve batı yönüne çevirmeniz değildir; iyilik, Allah’a, âhiret gününe, meleklerle, kitâba ve peygamberlere inanmaktır”¹ ve “İyilik, evlere arkalarından girmeniz değildir; iyilik, takvâ sahibi olmaktır”² gibi âyetlerde de yine iyilik manası *birr* ile ifade edilmiştir. Bu âyetlerde iyilik sözcüğü, câhiliye döneminde Araplar arasında *mürüvvet* sözcüğünün veya günümüzde halkımız arasında *marifet* sözcüğünün karşıladığı anlama benzer bir ‘mutlak iyi’ anlatımı içermektedir. Önde gelen müfessirlerin “İyilik, yüzünüzü doğuya ve batı yönüne çevirmeniz değildir”³ âyetinde yer alan *birr* kavramı üzerine yaptıkları ‘bütün iyilik çeşitlerini ifade eder’ şeklindeki açıklamaları bu duruma delil oluşturmaktadır.⁴ Dolayısıyla *birr*, İslâm ahlâkının ideal iyiyi belirtmekte kullandığı önemli bir kavram olarak da nitelendirilebilir.

Sıla kelimesinin ise, *bağ*, *bağlantı*, *ilgi*⁵ gibi hemen hepsi *iletişim* özünde buluşan anlamları vardır. Kurân-ı Kerîm’in bazı âyetlerinde⁶ *bir şeye ulaşmak*, *bir şeyi elde etmek* manasında kullanıldığı görülmektedir. Ama asıl kullanım alanının insanlar ve özellikle de akrabalar arasındaki bağın geliştirilmesi olduğu bilinmektedir. ‘Allah’ın sağlanmasını istediği *bağlantıyı ve iletişimi*’ sağlayanların övüldüğü;⁷ bu iletişimi kesip koparanların ise yerildiği⁸ âyetler, *sıla* kavramını konumuz açısından açıklayıcı mahiyettedir.

Birr ve *sıla* kavramlarının hadislerdeki durumu incelendiğinde, her ikisinin de daha ziyade muzâf olarak bir tamlama kapsamında kullanıldığı sonucuna varılmıştır. *Birr* sözcüğü *birru’l-vâlideyn* (anne ve babaya iyilik yapmak); *sıla* kelimesi ise *sılatü’r-rahm* (akraba ilişkilerini koruma) ifadelerinin kısaltılmış hali görünümündedir. Dolayısıyla, anne ve baba başta olmak üzere bütün değer verilmesi gerekenlerin (bilhassa toplumda dışlanan veya küçümsenen çocuk, yetim, fakir vb. kişilerin) değerini bilmek, *birr* başlığının açılımında ana hareket noktası olmuştur.

¹ 2. Bakara, 177.

² 2. Bakara, 189.

³ 2. Bakara, 177.

⁴ Mesela bkz: Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kurân*, II/238; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, I/365.

⁵ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, V/167.

⁶ 6. En’âm, 136; 11. Hûd, 81.

⁷ 13. Ra’d, 21.

⁸ 2. Bakara, 27; 13. Ra’d, 25.

Sıla hususunda ise, yakın akrabalarından başlayarak tüm müminlerle iyi ilişkiler içinde olmanın ve bu iletişimi bozabilecek bütün unsurlardan arınmanın ana tema olduğu söylenebilir. Kıskançlık,¹ gıybet,² yalan,³ lâf taşıma,⁴ kötü konuşma⁵ gibi çirkin ahlâk ve davranış öğelerinin birr ve sıla bölümlerinde yer alması bundan kaynaklanmıştır.

Bu noktada, küslük meselesiyle ilgili hadislerle birr ve sıla bölümlerinde ağırlıkla yer veriliyor olması dikkat çekicidir.⁶ Zira küsmenin bireyler arasındaki iletişimi (sılayı) kökünden koparan bir yönü söz konusudur. Arayı iyice soğutan uzun süreli küslükleri engellemeye yönelik olarak Ebû Eyyûb el-Ensârî tarafından rivayet edilen “*Kardeşine üç gecedan fazla küsmek Müslüman’a helâl olmaz.*” şeklindeki hadis,⁷ hem Müslim hem de Tirmizî’nin *Birr ve Sıla* bölümlerinde mevcuttur.

İnsanlar arasındaki iletişimde engellerinin giderilmesinin yanı sıra, mevcut sılanın (bağın) güçlendirilmesine yönelik unsurlar da bu bahislerde ele alınmıştır. Öfkeye hâkim olup⁸ güler yüzlü davranmak,⁹ kibirden uzak kalıp¹⁰ çeşitli bağış ve fedakârlıklarda bulunmak,¹¹ yine her iki müellifin müşterek bâb başlıkları arasındadır.

Yeniden *birr* kavramına dönülecek olursa, anne ve babaya iyi davranmanın yanında, anne ve baba dostlarına yakınlık göstermenin de ortak konu olarak işlendiği hatırlatılabilir. Konuyla ilgili “*En iyi iyilik, kişinin baba dostuna yaptığı iyiliktir*” şeklindeki İbn Ömer hadisi,¹² *en iyi iyilik (eberra’l-birr)* tanımlamasını içermesi bakımından özel bir öneme sahiptir.

Kanaatimizce, birr ve sıla bölümlerinin asıl orijinal yönü, sadece kime iyilik yapılacağını belirtmekle kalmayıp, iyi ahlâk uygulamalarını *hak* mefhumu çerçevesinde değerlendiriyor olmalarıdır.

¹ İlgili bâblar için bkz: Müslim, *Birr*, 9, 11; Tirmizî, *Birr*, 24, 25.

² Bkz. Müslim, *Birr*, 20, 21; Tirmizî, *Birr*, 19, 23.

³ Bkz. Müslim, *Birr*, 27; Tirmizî, *Birr*, 46, 53.

⁴ Bkz. Müslim, *Birr*, 28; Tirmizî, *Birr*, 79.

⁵ Bkz. Müslim, *Birr*, 18, 25; Tirmizî, *Birr*, 48, 51, 72.

⁶ Bkz. Müslim, *Birr*, 7, 8; Tirmizî, *Birr*, 21, 26, 76.

⁷ Muvatta’, *Husnû’l-Huluk*, 4 (13); Buhârî, *Edeb*, 62 (6077); Müslim, *Birr*, 8 (2560); Ebû Dâvûd, *Edeb*, 55 (4910); Tirmizî, *Birr*, 20 (1932): **Ebû Eyyûb el-Ensârî’dan.**

⁸ Bkz. Müslim, *Birr*, 30, 31; Tirmizî, *Birr*, 73, 74.

⁹ Bkz. Müslim, *Birr*, 43; Tirmizî, *Birr*, 45.

¹⁰ Bkz. Müslim, *Birr*, 38; Tirmizî, *Birr*, 82.

¹¹ Bkz. Müslim, *Birr*, 42; Tirmizî, *Birr*, 34, 35, 37.

¹² Müslim, *Birr*, 4 (2552); Ebû Dâvûd, *Edeb*, 129 (5143); Tirmizî, *Birr*, 5 (1903): **Abdullah b. Ömer’dan.**

Anne-baba hakkı,¹ *komşu hakkı*,² *nasihat kavramı*³ gibi başlıklar, teorik ahlâk alanında yapılacak çalışmalar açısından belirleyici konumdadır. *Çocuk eğitimi (edebü'l-veled)*,⁴ *olumlu davranış kalıpları (sanâ'iu'l-ma'rûf)*,⁵ *üstün ahlâkî özellikler (me'âli'l-ahlâk)*⁶ ve benzeri konu başlıklarını da ekleyebileceğimiz bu 'birr ve sıla' birikimi, bir sonraki aşamada *Mekârimü'l-ahlâk* kitaplarının nüvesini oluşturacaktır.

Müslim'in müstakil bâb halinde yer verdiği, Tirmizî'nin ise ilginç bir biçimde Zühd bölümünde rivayet ettiği Nevvâs b. Sem'ân hadisi,⁷ *birr* kavramının ve zıddı olan *ism* sözcüğünün bizzat Rasûlullâh (sav) tarafından yapılan tanımlarını içermesi bakımından büyük değer taşımaktadır. Bu hadis, tezimizin 'hadis tahlilleri' bölümünde metin, sened, kaynak ve anlam açısından incelenmiş bulunmaktadır.

Müslim ve Tirmizî'nin Birr ve Sıla bölümlerine dair bilgiler tablo halinde şöyle sunulabilir:

Tablo I: Birr ve Sıla Bölümleriyle İlgili Temel Veriler⁸

BÖLÜM	KAYNAK	KİTÂB ADI	HADİS SAYISI	BÂB SAYISI
BİRR ve SILA	MÜSLİM	Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb	166	51
	TİRMİZÎ	Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla	138	87
GENEL TOPLAM			304	138

¹ Tirmizî, Birr, 8.

² Tirmizî, Birr, 28.

³ Tirmizî, Birr, 17.

⁴ Tirmizî, Birr, 33.

⁵ Tirmizî, Birr, 36.

⁶ Tirmizî, Birr, 71.

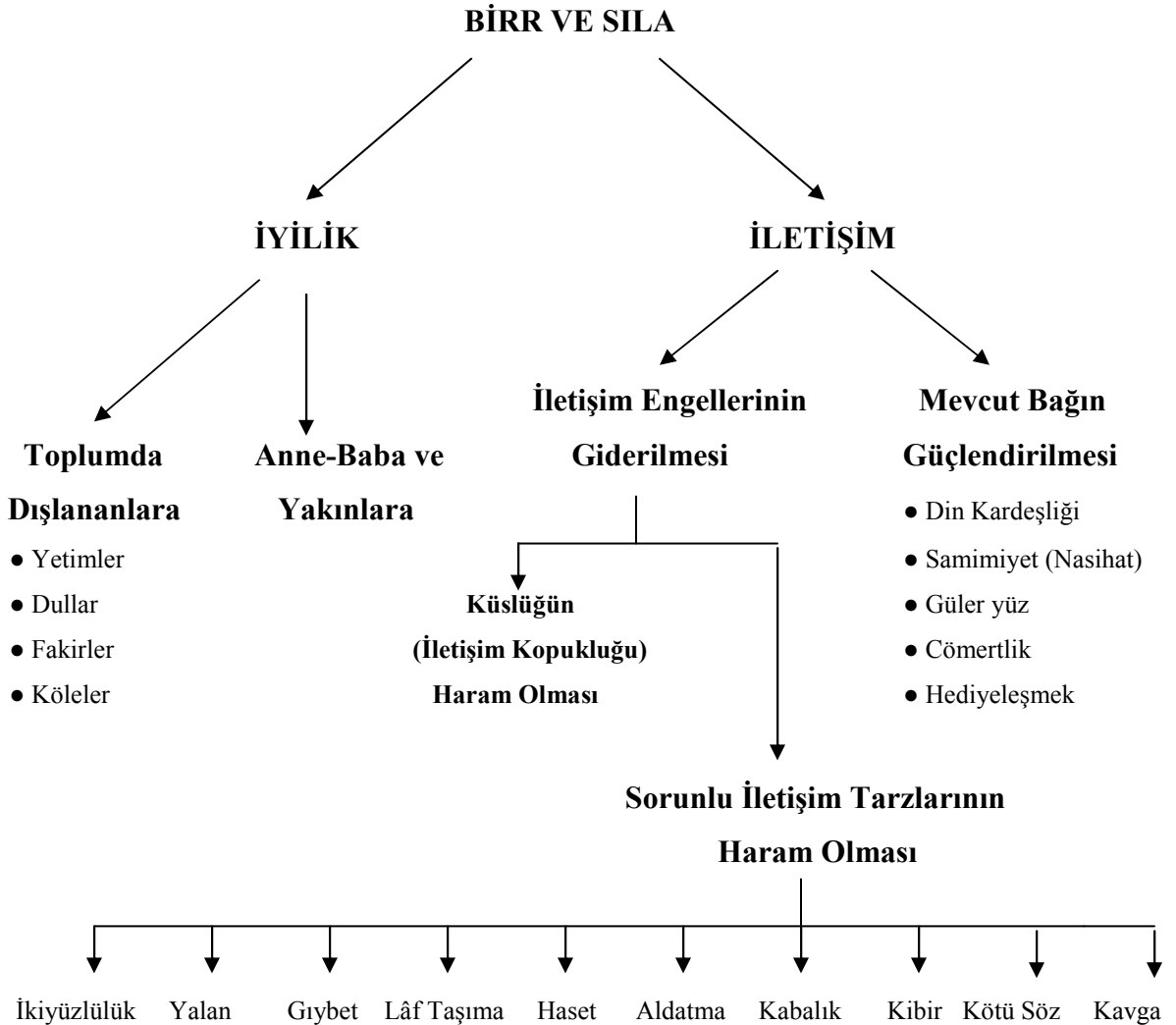
⁷ Müslim, Birr, 5 (2553); Tirmizî, Zühd, 52 (2389): Nevvâs b. Sem'ân'dan.

⁸ İlgili eserlerin belirli bölümlerindeki toplam hadis sayılarını belirten bu tablo ve diğer benzerlerinde, mükerrer hadislerin de verilen toplam rakama dahil olduğu gerçeği gözden uzak tutulmamalıdır.

Toplam 166 hadis içeren bölüme *Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb* adını veren İmam Müslim, *Edeb* ve *İsti'zân* bölümlerine *Sahîh*'inde ayrıca yer vermediği için, normalde *Edeb* başlığı altında karşılaştığımız rivayetleri de buraya almıştır. Tirmizî'nin *Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla*'sında ise doğrudan *iyi ahlâk (husnû'l-huluk)* tabirini içeren rivayet sayısı Müslim'dekinden daha çoktur. Rivayetlerin sağlamlık derecesine bakıldığında, yani Tirmizî'deki mevkûf asıllı merfûlar ve zayıf olduğu bilinen râvîlerden gelen garîb hadisler dikkate alındığında, *Müslim Sahîhi* doğal olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak, genel anlamda *Birr ve Sıla* bölümleri, ahlâkın iyi-kötü, güzel-çirkin gibi kavramlarının açıkça yer aldığı, çeşitli kesimlere (anne-baba, hizmetçi, komşu vb.) yapılacak muamelelerin *hak* mefhumu çerçevesinde ifade edildiği bölümlerdir. Bu bakımdan müstakil eserler bazında *Mekârim* kitaplarına yakın bulduğumuz *Birr ve Sıla* bölümlerinin *teorik ahlâk* ağırlıklı olduğu söylenebilir.

Tablo II: Birr ve Sıla Bölümlerinin Muhteva Tahlîli

2. Edeb (الأدب)

Dilimizde ‘*ahlâk ve terbiye*’ anlamında yaygınlık kazanan *edeb* sözcüğü, eğitim ile yakından ilgili bir kavram olarak algılansa da, kök anlamı itibariyle farklı boyutlara sahiptir. Mutarrizî, (أ-د-ب) kökünden türetilen kelimelerin genel ve ortak anlamlarını iki sözcükle özetler: *Toplamak (el-cem’)* ve *çağırarak (ed-dü’â)*.¹ Bu kökten türetilen *îdâb* mastarının temel anlamı ‘*yemeğe davet etmek*’ demektir² ve meşhur Abdullah b. Mes’ûd hadisinde lâfzatullâh’a muzâf olarak geçen ‘*me’debe/me’dübe=davet sofrası*’ ifadesi de bu kökenden gelmektedir.³ *Te’dîb* ise ‘*yanlış davranışın karşılığında ceza uygulamak*’ anlamında olup, ‘gerçek anlamda edebe yönlendirdiği için’ böyle kullanılmıştır.⁴

Zemahşerî (ö.538), *Esâsü’l-Belâğa*’da⁵ (أ-د-ب) kökünün (أدبهم على الأمر) şeklinde bir kullanımından bahseder ve bu ifadenin “*Bir konuya yönlendirmek üzere insanları bir araya getirdi*” anlamına geldiğini söyler. Bu kullanım, *edeb* kelimesinin ‘*ortak hareket etmek/etmeyi teşvik etmek*’ mânâsını içerdiğini göstermesi bakımından önemlidir ve *edeb* kelimesinin sonraki dönemlerde kazandığı ‘*ortak değer, ilke*’ gibi anlamlarla büyük ölçüde ilişkilendirilebilir.

Edeb sözcüğünün ‘*bir işin temel prensipleri/meslek ahlâkı*’ anlamındaki kullanımına da bu bölümde işaret edilmelidir. Sem’ânî (ö.562), *Edebü’l-ımlâ ve’l-istımlâ*’nın önsözünde ‘*mümlî ve müstemlî’nin ihtiyaç duyacakları yüksek ahlâk öğelerini bildirmek*’ için bu eseri kaleme aldığını bilhassa vurgular.⁶ Böylece hadis yazma ve yazdırma işlemi/mesleği ile iyi davranış örneklerinden oluşan bir ahlâkî bütün açıkça yan yana gelmiş olmaktadır. Keza, ‘*dünyada ibadeti (kulluğu), âhirette saadeti (mutluluğu) gerçekleştirmenin yollarını*’ anlatmak da, Mâverdî’nin *Edebü’d-dünyâ ve’d-dîn* adlı eserini takdim ederken öngördüğü amaçtır.⁷

¹ Mutarrizî, *el-Muğrib fî tertîbi’l-mu’rib*, s. 32.

² Cevherî, *Sıhâh*, I/86.

³ Hadisin kelimenin köküyle ilgisi ve *me’debe* ifadesinin anlamları konusunda bkz. Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, I/144. Hadis âlimlerince senedi zayıf görülen (أَدَّبَنِي رَبِّي فَاحْسَنَ تَأْدِيبِي) “*Rabbim beni terbiye etti; terbiyemi en güzel şekilde yaptı*” hadisi için ise bkz: Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 324; Okudan, Rıfat, “Bir Hadisin Işığında Edeb Kavramının Tasavvufta Kazandığı Anlam”, s. 80-84.

⁴ Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, I/144. (أَدَّبْتَهُ تَأْدِيبًا: إِذَا عَاقَبْتَهُ عَلَى إِسَاءَتِهِ. لِأَنَّهُ سَبَبٌ يَدْعُو إِلَى حَقِيقَةِ الْأَدَبِ.)

⁵ Zemahşerî, *Esâsü’l-Belâğa*, s. 6.

⁶ Sem’ânî, *Edebü’l-ımlâ ve’l-istımlâ*, s. 1.

⁷ Mâverdî, *Edebü’d-dünyâ ve’d-dîn*, s. 6.

Hadis mecmualarının ahlâkî davranışlarla en yakından ilgili bölümlerinden birisi de *Kitâbü'l-Edeb* başlıklı bölümlerdir. Ancak, yukarıda verilen lügat bilgilerinden hareketle 'öğretilebilen ve öğrenilebilen tekil davranış kalıpları' olarak da adlandırılabilir olan *edeb* unsurları, sadece bu bölümler kapsamında toplanmış değildir. Çünkü ahlâk hadisleri (ve bu arada ahlâkî davranış bilgileri) hadis mecmualarının geneline serpilmiş durumdadır.

İncelenen sekiz kaynak içinde Buhârî, İbn Mâce, Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin eserlerinde *Kitâbü'l-Edeb* ismini taşıyan müstakil bölümler vardır. Bunlardan *Sünen-i Tirmizî*, hem *Birr ve Sıla*, hem *Edeb*, hem de *İsti'zân* konulu özel bölüm içermesi yönüyle ayrı bir konumdadır. Dolayısıyla, Tirmizî temel alınarak genel bir tasvir yapılacak olursa, Buhârî ve İbn Mâce'deki muhtevanın Tirmizî'nin *Edeb* bölümündeki verilerle ortaklık arz ettiği; ama bu iki kaynağın *Edeb* kitabının baş taraflarına *Birr ve Sıla* konularını eklemiş bulundukları¹ söylenebilir.

Kütüb-i Sitte'nin en kapsamlı *Edeb* bölümü, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde yer almakta ve 181 bâbda toplam 503 hadis içermektedir. Bu geniş hacmin sebebi, Ebû Dâvûd'da ahlâkla ilgili başka bir özel bölümün bulunmamasıdır. Dolayısıyla, ahlâk, edeb, birr, sıla, isti'zân ve benzeri meselelere dair bütün detaylar *Edeb* bahsinde aktarılmıştır. Ebû Dâvûd'un bir başka yönü, rüya, uyku ve özellikle de duâ konularına *Kitâbü'l-Edeb*'de büyük yer ayırmış olmasıdır.

Buhârî, İbn Mâce, Ebû Dâvûd ve Tirmizî'nin *Edeb* bölümleri mukayeseli olarak incelendiğinde, müşterek sayılabilecek bahislerin şunlar olduğu görülür:

- Oturma-kalkma âdâbı (İki kişinin arasına oturmamak, birisi için ayağa kalkmamak vb.)²
- Oturuş şekilleri (Ayak ayak üstüne atmamak, yüzüstü uzanmamak vb.)³
- Teşmît konusu (Hapşırmanın ve hapşırana esenlikler dilemenin şekli, önemi vb.)⁴
- İsim verme konusu (Güzel isimler seçmek, çocuğa isim vermekte gecikmemek vb.)⁵
- Şiir bahisleri (Şiirin etkileyciliği, bazı olumsuz yönleri vb.)⁶
- Bazı sözlü ifadelerin kullanımı (Günlük konuşmalarla ilgili bazı düzeltmeler)⁷

¹ *Birr ve sıla* konuları: Buhârî, *Edeb*, 1-16; İbn Mâce, *Edeb*, 1-3. Farklı kesimlerin (komşu, misafir, yetim vb.) hakları: Buhârî, *Edeb*, 17-32; İbn Mâce, *Edeb*, 4-6.

² İbn Mâce, *Edeb*, 21-22; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 29-33; Tirmizî, *Edeb*, 9-13.

³ İbn Mâce, *Edeb*, 26-27; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 24-28; Tirmizî, *Edeb*, 19-24.

⁴ Buhârî, *Edeb*, 123-128; İbn Mâce, *Edeb*, 20; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 98-103; Tirmizî, *Edeb*, 1-8.

⁵ Buhârî, *Edeb*, 105-115; İbn Mâce, *Edeb*, 30-35; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 69-78; Tirmizî, *Edeb*, 63-68.

⁶ Buhârî, *Edeb*, 90-92; İbn Mâce, *Edeb*, 41-42; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 94-95; Tirmizî, *Edeb*, 69-75.

⁷ Buhârî, *Edeb*, 93-104; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 80-85, 162-168; Tirmizî, *Edeb*, 61-62.

Bu arada, insanlara hitap şekilleri, kadere sövmeme, köleye ‘kulum’ dememe ve benzeri noktaları ihtiva eden dil merkezli beş bâblık bir bölümün *Kitâbü’l-Elfâz mine’l-Edeb ve Ğayrihâ* başlığıyla *Sahîh-i Müslim*’de yer aldığına da dikkat çekilmelidir. Müslim’in *edeb* kelimesinin tekil halini değil de çoğulunu tercih ettiği *Kitâbü’l-Âdâb*’ı ise toplam on bâbdan oluşmaktadır ve isim-künye koymak ve değiştirmek, eve izinle girmek ve izinsiz bakmamak ile sınırlıdır. Söz konusu bölümün adlandırılmasında, tekil *edeb* sözcüğünün *edebiyat* muhtevasını hatırlatması da etkili olmuş olabilir. Çünkü İmam Müslim yukarıda değinilen elfâz bahsinin hemen ardından yine dille alâkalı olan *Kitâbü’ş-Şi’r* başlığını ele almıştır.

Ayrıca, *edeb* kelimesinin ‘*meslek ahlâkı*’ anlamında kullanımına güzel bir örnek olarak, Nesâî’de yer alan *Âdâbü’l-Kudât* kitâbı gösterilebilir. Nesâî bu kısa bölümde, kadılık mesleğinin gereklerini (kıyasla veya icmâyla hüküm vermek, göreve talip olmamak, yanılma bile sevap almak, verilen hükmü bozabilmek, kızginken karara varmamak ve benzeri hukukî konuları) farklı başlıklarla ele almış bulunmaktadır.

İbn Mâce, çok sayıda zayıf rivayet içeren *Edeb* bölümünün üçte birini fedâile tahsis etmiştir. Bu, diğer *Kütüb-i Sitte* müelliflerinde hiç görülmeyen bir durumdur. Söz konusu fedâil bahislerinde ise ağırlık, ezkâra (istiğfâr, kelime-i tevhîd, tesbîhât ve benzeri konulara) verilmiştir.¹

Tirmizî’nin *Kitâbü’l-Edeb*’deki farklı tutumu ise, giyim kuşam ve koku sürünme gibi normalde *Libâs* veya *Zînet* bâblarında işlenen konuları² *edeb* kapsamında ele almış olmasıdır. Görüldüğü gibi her musannifin, başlık aynı olsa bile, o başlık altında rivayet etmeyi uygun gördüğü hadis materyalleri farklılık taşıyabilmektedir.

Sonuç olarak, *edeb* bölümleriyle ilgili sayısal verileri tablo halinde sunmak uygun olacaktır. Ardından da tabloda yer alan beş eserin 458 alt başlık (bâb) halinde ihtiva ettiği toplam 1116 hadisin dağılımı, *edeb* bölümlerinin hacimleri hakkında bir fikir verebilmek amacıyla grafiklerle yansıtılacaktır.

Grafik-I incelendiğinde de görüleceği gibi, ilgili beş eserde *Kitâbü’l-Edeb* başlığı altında rivâyet edilen hadislerin yaklaşık yarısını Ebû Dâvûd’un *Sünen*’inde bulunanlar; yaklaşık dörtte birini ise Buhârî’nin *Sahîh*’inde aynı bahiste nakledilenler oluşturmaktadır.

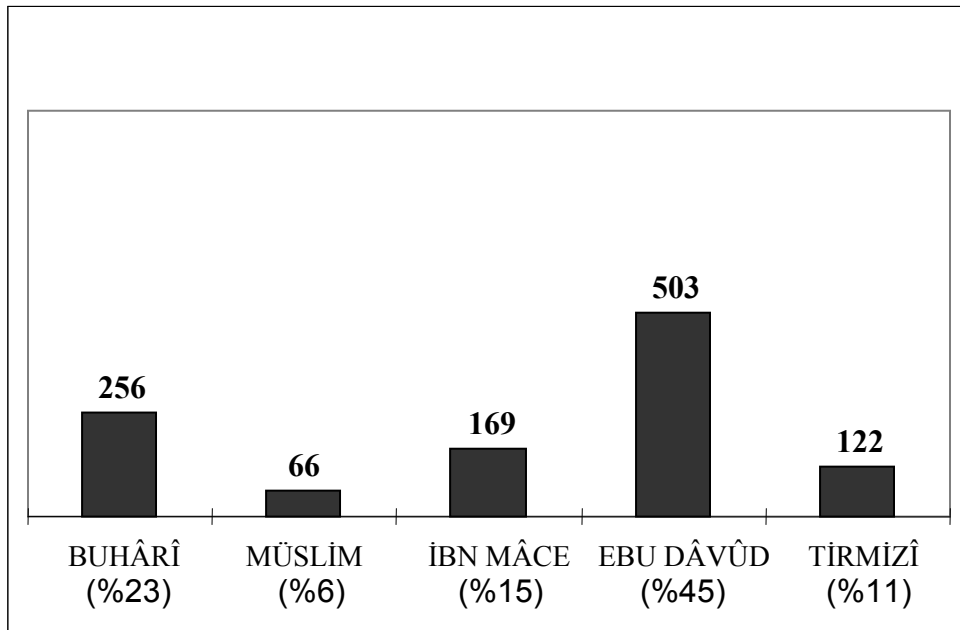
¹ İbn Mâce, *Edeb*, 52-59.

² Vücut temizliği (tırnak, bıyık, sakal vb. kesimi): Tirmizî, *Edeb*, 14-18. Güzel koku kullanımı: Tirmizî, *Edeb*, 35-38. Giyim-kuşam meseleleri (temizlik, örtünme, renk seçimi, kumaş seçimi vb.): Tirmizî, *Edeb*, 39-54.

Tablo II: Edeb Bölümleriyle İlgili Temel Veriler

BÖLÜM	KAYNAK	KİTÂB ADI	HADİS SAYISI	BÂB SAYISI
EDEB	BUHÂRÎ	Kitâbü'l-Edeb	256	128
	MÜSLİM	1. Kitâbü'l-Âdâb	45	10
		2. Kitâbü'l-Elfâz mine'l-Edeb ve Ğayrihâ	21	5
	İBN MÂCE	Kitâbü'l-Edeb	169	59
	EBÛ DÂVÛD	Kitâbü'l-Edeb	503	181
	TİRMİZÎ	Kitâbü'l-Edeb	122	75
GENEL TOPLAM			1116	458

Grafik I: Edeb Bölümlerindeki Hadislerin Kitaplara Göre Dağılımı

3. Fedâil (الفضائل)

İncelenen temel sekiz hadis mecmuası (*Kütüb-i Sitte*, *Muvatta'* ve *Sünen-i Dârimî*) içerisinde *Kitâbü'l-Fedâil* başlığını taşıyan tek bölüm İmâm Müslim'e aittir. Bunun dışında *fedâil* kavramının başlıkta kullanıldığı bölümler olarak şunlar zikredilebilir:

- *Fedâilü Ashâbi'n-Nebî* (Buhârî),
- *Fedâilü's-Sahâbe* (Müslim),
- *Fedâilü'l-Cihâd* (Tirmizî),
- *Fedâilü'l-Kur'ân* (Buhârî ve Dârimî).

Buhârî, *Kitâbü Fedâili Ashâbi'n-Nebî* adını verdiği bölüme ashâb-ı kirâmı ve ilk üç nesli ön plâna çıkaran hadislerle başlamış ve ardından gelen ikinci bâbı ise *Menâkıbü'l-Muhâcirîn* şeklinde başlıklandırmıştır. Bu durum, *Sahîh*'in *Ensâr Menâkıbı* ile ilgili özel bölümün (*Menâkıbü'l-Ensâr*) aslında bir muadilinin de olduğu anlamına gelmektedir.

Müslim'in *Fedâil* kitâbı ise, Peygamber Efendimizin (sav) soyu, mucizeleri, şemâili ve diğer bazı peygamberlerin üstün niteliklerine (fedâiline) tahsis edilmiş durumdadır. Enbiya fedâili ile ilgili bâblarda büyük çoğunluğu Ebû Hüreyre'den nakledilen ve muhteva yönünden araştırmaya ihtiyaç duyan rivayetler dikkat çekmektedir.

Tirmizî'nin *Kitâbü'l-Menâkıb*'ı da konuların sıralanması yönüyle Müslim'in ilgili bölümünü andırmaktadır. Yalnız, onun iki bölümde (*fedâil* + *fedâilü's-sahâbe*) yaptığını Tirmizî bir tek bölümde (*Menâkıb*) yapmaktadır.

Bu arada, Müslim'deki *Kitâbü Fedâili's-Sahâbe*'nin son kısımlarında kabileler, yöreler ve uluslar (Mısır, Yemen, Fâris vb.) ile ilgili fedâil hadislerinin mevcudiyetine de işaret edilmelidir.

Sonuçta, çok genel bir tarifile “*Bir kişi, mekân, kavram ya da davranışın üstün, daha üstün ya da en üstün oluşunu belirten kavram*” şeklinde özetlenebilen fedâil, sekiz hadis mecmuasının başlıklarına sadece yalın üstünlük anlamıyla yansımıştır. Çünkü *en üstün (efdal)* ve benzeri kullanımları içeren hadisler büyük oranda ilgili bâblara serpiştirilmiş bulunmaktadır. Ahlâkla ilgili müstakil eserlerin yazımı aşamasında ortaya konulan *fedâilü'l-a'mâl* başlıklı çalışmalar, işte bu dağınık fazilet anlatımlarının bir araya getirilmesiyle oluşturulacaktır. Ayrıca, fedâil konularına dair bazı rivayetlere tezin ikinci bölümünde ‘İyi/Kötü Karşılaştırması’ başlığı altında değinileceğini de belirtmeliyiz.

4. İsti'zân (الإستئذان)

(أذن-ن) kökünden türetilmiş olan *İsti'zân* mastarı '*İzin istemek*' anlamına gelir. '*Herhangi bir konuda birisini iznini almak*' anlamında (في) ile; '*birisinin yanına girmek için izin istemek*' manasında ise (على) ile kullanılır.¹ Kapıyı üç defa çaldıktan sonra içeri girme izni çıkmazsa geri dönmeyi öngören meşhur Ebû Mûsâ el-Eş'arî hadisi² çevresinde oluşan bir ahlâkî kültürü ifade etmektedir.

İsti'zân başlıklı özel bir bölüme eserinde yer veren müellifler Buhârî, Tirmizî ve Dârimî'dir. Toplam olarak her üç eserin 150 bâb ve 200 hadislik bir isti'zân yekûnu söz konusudur. Bölümlerin dikkatli ve mukayeseli bir incelemesi, şu tespiti yapabilmemize imkân vermektedir: Nasıl ki *edeb* bahisleri bireysel olarak hangi durumda ne yapılacağını belirten *pratik ahlâk* öğelerine sahipse, *isti'zân* başlıklarının muhtevası da birden fazla kişinin ilişkilerini ve ortak kullanılan mekânların durumunu düzenleyen kurallara, yani *sosyal ahlâk* konularına ağırlık vermektedir.

Selâmlaşma konusu, *isti'zân* bahislerinin temel konularından birisi sayılabilir. Buhârî, Tirmizî ve Dârimî'nin başlangıç konusu olarak ele aldığı³ selâmlaşma, bütün detaylarıyla işlenmiş ve meselâ *Sünen-i Tirmizî*'nin *isti'zân* bölümündeki otuz dört bâbın yarıdan fazlasını tek başına teşkil etmiştir.⁴

Yolculuk ve konaklama ile ilgili davranış ölçüleri,⁵ yazışma sırasında uyulacak kurallar,⁶ uyuma ve uyanma anında yapılacaklar,⁷ bu bahsin diğer alt başlıklarıdır. Çeşitli mekânlara (ev, çarşı, mescid) giriş-çıkış âdâbı⁸ ve ortak mekânların kullanımında uyulması gereken edeb kuralları da,⁹ yine isti'zân çerçevesinde değerlendirilmiştir.

¹ Bkz. Komisyon (İbrâhîm Mustafâ ve diğerleri), *el-Mu'cemü'l-Vasît*, I/11.

² Muvatta', *İsti'zân*, 1 (2-3); Müslim, *Âdâb*, 7 (2153); İbn Mâce, *Edeb*, 17 (3706); Ebû Dâvûd, *Edeb*, 138 (5180); Tirmizî, *İsti'zân*, 3 (2690): **Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den.**

³ Dârimî, *İsti'zân*, 1-13; Buhârî, *İsti'zân*, 1-9.

⁴ Tirmizî, *İsti'zân*, 1-15, 26-30.

⁵ Dârimî, *İsti'zân*, 40-50.

⁶ Buhârî, *İsti'zân*, 23-25; Tirmizî, *İsti'zân*, 20-25.

⁷ Dârimî, *İsti'zân*, 51-54; Buhârî, *İsti'zân*, 39-41.

⁸ Dârimî, *İsti'zân*, 56-57; Buhârî, *İsti'zân*, 11; Tirmizî, *İsti'zân*, 16-19.

⁹ Dârimî, *İsti'zân*, 23, 26, 29; Tirmizî, *İsti'zân*, 30.

Bu konuların sosyal hayata dönük bir mahiyet taşıması, isti'zân kavramının sadece 'giriş veya çıkış için izin istemek' ile sınırlı tutulmayıp, diğer bazı toplumsal konum ve tutumları da içine alacak şekilde genişletildiğini göstermektedir.

İsti'zân bölümlerinin muhtevaları böylece özetlendikten sonra, içerdikleri bâb ve hadis sayılarını gösteren şöyle bir tablo oluşturulabilir.

Tablo III: İsti'zân Bölümleriyle İlgili Temel Veriler

BÖLÜM	KAYNAK	KİTÂB ADI	HADİS SAYISI	BÂB SAYISI
İSTİ'ZÂN	BUHÂRÎ	Kitâbü'l-İsti'zân	76	53
	TİRMİZÎ	Kitâbü'l-İsti'zân	47	34
	DÂRİMÎ	Kitâbü'l-İsti'zân	76	69
GENEL TOPLAM			199	156

5. Rikâk (الرقاق)

İncelenen sekiz kaynak içerisinde sadece Buhârî, Müslim ve Dârimî'nin eserlerinde *Rikâk* başlıklı özel bölümler yer almaktadır. Bir bakımdan dinin dünyaya bakışını, bir açıdan ise, âhiretin insanı dinî davranışa motive edebilecek inceliklerini aksettiren *Rikâk* bahsi, ahlâkın düşünce boyutu ve din psikolojisi konusunda bize eşsiz ipuçları vermektedir. Özellikle Buhârî'nin *Kitâbü'r-Rikâk*'ının, hem ahlâkın anlayış boyutuna dair materyal yoğunluğu hem de hadis rivayetinde sıhhat ve orijinallik açısından ender bir örnek olarak büyük önem taşıdığı kanaatindeyiz.

Buhârî, bâb başlığı olarak -çoğu herkesçe bilinen- *ecel, mülk, zenginlik, fakirlik, sabır, tevekkül, hüsn-i hâtime, uzlet, riyâ ve tevâzû* gibi ana kavramları kullanmakta ve âhiret sürecinin her aşamasını (*ölüm, sûr, kıyâmet, haşr, hesâb, cennet-cehennem, sırât, havz*) sırayla ve ayrı ayrı başlıklar halinde ele almaktadır.

Dili korumak (hıfzu'l-lisân), Allah korkusu (havf) ve günahlardan el çekmek gibi doğrudan *zühd* kapsamındaki bahislere de¹ bu bölümde yer veren Buhârî'nin *zühd* yerine *rikâk* başlığını seçmesi, herhalde *dünyaya değer vermeme* yönünden çok *âhiret ahvâline* ağırlık vermesinden kaynaklanmıştır. Ölüm bâbını sınır kabul edersek, ölüm ve sonrası (âhiret) *rikâk* bölümünün yarısını oluşturmaktadır. Tirmizî'nin ayrı kitaplar olarak ele aldığı *cennet* ve *cehennem* bölümleri ise Buhârî'de birer bâb şeklinde olup *Rikâk*'a dahil edilmiştir.²

Müslim'de sadece yedi hadisten oluşan *Kitâbü'r-Rikâk* başlıklı bir bölüm varsa da, konuyla ilgili asıl birikimin *Zühd* bölümüne aktarıldığı açıktır. Dârimî'nin *Kitâbü'r-Rikâk*'ında ise, azaları koruma ve ibadet hayatını düzenli hale getirme³ gibi konuların yanı sıra, *istiğfâr*, *tevbe*, *takvâ*, *Allah'a hüsnü zan beslemek* ve benzeri önemli kavramlar⁴ ağırlık kazanmıştır.

Tablo IV: Rikâk Bölümleriyle İlgili Temel Veriler

BÖLÜM	KAYNAK	KİTÂB ADI	HADİS SAYISI	BÂB SAYISI
RİKÂK	BUHÂRÎ	Kitâbü'r-Rikâk	181	53
	MÜSLİM	Kitâbü'r-Rikâk	7	2
	DÂRİMÎ	Kitâbü'r-Rikâk	143	122
GENEL TOPLAM			331	177

¹ Buhârî, Rikâk, 23, 25, 32.

² Buhârî, Rikâk, 51, 52.

³ Dârimî, Rikâk, 3-14.

⁴ Dârimî, Rikâk, 15-22.

6. Zühd (الزهد)

Tirmizî ve İbn Mâce'nin sünenlerinde *Kitâbü'z-Zühd*, *Sahîh-i Müslim*'de ise *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rakâik* başlığıyla ele alınan *zühd*; ahlâkı ve ahlâk konulu araştırmaları her zaman için yakından ilgilendiren bir kavramdır.

Müslim'in 58, Tirmizî'nin ise 110 hadis rivayet ettiği bölüm için, İbn Mâce'de toplam 241 hadis mevcuttur. Bunun nedeni, İbn Mâce'nin eserinde klâsik sünen bâblarının (fıkıh ağırlıklı bölümlerin) dışında sadece *edeb*, *duâ*, *ta'bîru'r-ru'yâ*, *fiten* ve *zühd* kitaplarının bulunuyor olmasıdır.

Kütüb-i Sitte bölümleri arasında *rivayette sıhhat ve başarı* kriteri ortaya konularak yapılacak bir değerlendirmede, bir uçta Buhârî'nin yukarıda altını çizdiğimiz *Rikâk* bahsi bulunduğu takdirde, öteki uçta İbn Mâce'nin *Zühd* bölümünün yer alması mümkündür. Bilhassa dünyayı kötüleme temalı “*Beni miskin yaşat, miskin öldür*”,¹ “*Dünya da melûn, içindekiler de!*”,² “*Dünyaya karşı zâhid olan ve az konuşan adam hikmeti söyler*”³ ve benzeri sıhhati tartışmalı rivayetler, hadis ve sünnetin ahlâk anlayışıyla ilişkisinin hayatî önemini yeterince izah eder vasıftadır.

Tablo V: Zühd Bölümleriyle İlgili Temel Veriler

BÖLÜM	KAYNAK	KİTÂB ADI	HADİS SAYISI	BÂB SAYISI
ZÜHD	MÜSLİM	Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik	58	19
	TİRMİZÎ	Kitâbü'z-Zühd	110	64
	İBN MÂCE	Kitâbü'z-Zühd	241	39
GENEL TOPLAM			409	122

¹ İbn Mâce, Zühd, 7 (4126): **Ebû Sa'îd el-Hudrî'den.** Anlam açıklaması için bkz: İbnü'l-Esîr, *Nihâye*, II/346.

² İbn Mâce, Zühd, 3 (4112): **Ebû Hüreyre'den.**

³ İbn Mâce, Zühd, 1 (4101): **Ebû Hallâd'dan.**

Sonuç olarak, incelenen mecmuaların ahlâk konulu bölümlerinin muhtevaları ve bu bölümlerdeki hadislerin sayısal dağılımı şu şekilde ifade edilebilir:

Tablo VI: Hadis Mecmualarının Ahlâk Bağlantılı Bölümleri

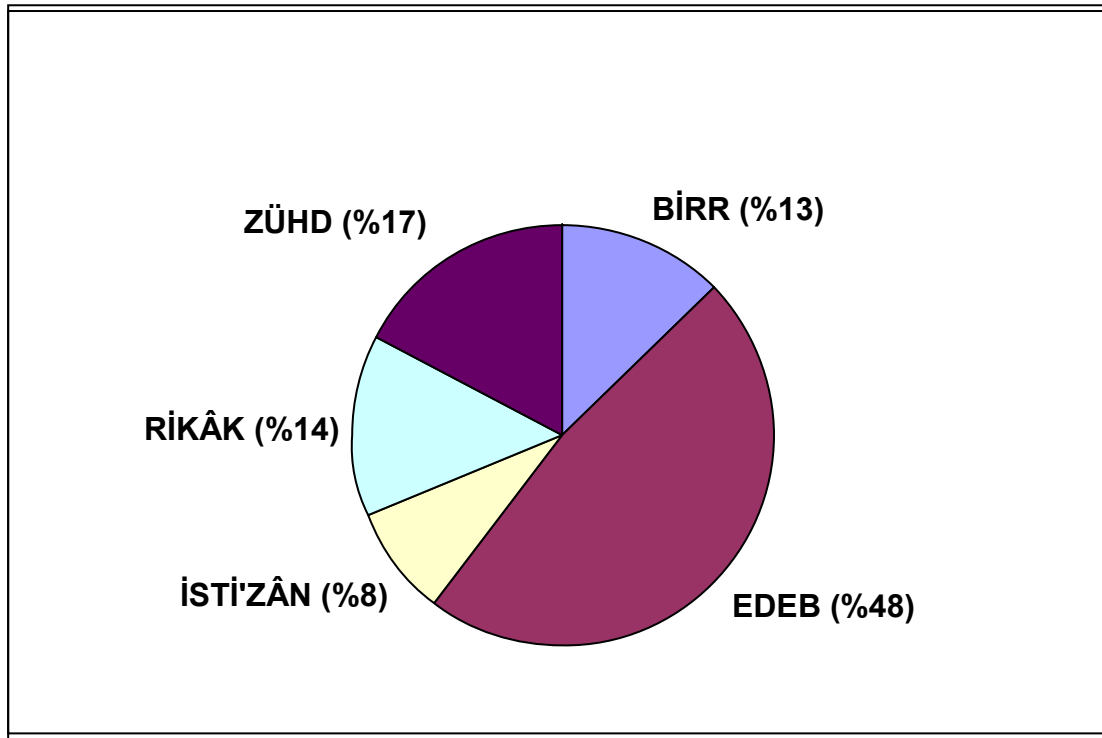
BİRR ve SILA	EDEB	İSTİ'ZÂN	RİKÂK	ZÜHD
Müslim (166 hadis, 51 bâb)	Buhârî (256 hadis, 128 bâb)	Dârimî (76 hadis, 69 bâb)	Dârimî (143 hadis, 122 bâb)	Müslim (58 hadis, 19 bâb)
Tirmizî (138 hadis, 87 bâb)	Müslim (66 hadis, 15 bâb)	Buhârî (76 hadis, 53 bâb)	Buhârî (181 hadis, 53 bâb)	İbn Mâce (241 hadis, 39 bâb)
	İbn Mâce (169 hadis, 59 bâb)	Tirmizî (47 hadis, 34 bâb)	Müslim (7 hadis, 2 bâb)	Tirmizî (110 hadis, 64 bâb)
	Ebû Dâvûd (503 hadis, 181 bâb)			
	Tirmizî (122 hadis, 75 bâb)			
GENEL TOPLAMLAR				
2 KİTÂB (304 HADİS, 138 BÂB)	5 KİTÂB (1116 HADİS, 458 BÂB)	3 KİTÂB (199 HADİS, 156 BÂB)	3 KİTÂB (331 HADİS, 177 BÂB)	3 KİTÂB (409 HADİS, 122 BÂB)

Tablo incelendiğinde ulaşılan sonuçlardan bazıları şöyledir:

- Eserlerde müştereken yer alma bakımından, araştırma konusu sekiz kitabın beşinde yer bulan *Edeb* bahsi dikkat çekmektedir. Bu anlamda en az ittifâk edilen bölüm ise, sadece iki müellifin (Müslim ve Tirmizî) yer verdiği *Birr ve Sila* bahsi olmuştur.

• Diğer dört bölümün içerdikleri hadis ve bâb sayıları arasında nisbî bir uyum ve yakınlık söz konusu iken, Edeb bölümü 1116 hadis ve 458 bâb ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu durumun oluşmasında, Ebû Dâvud'un 'Sünen'deki ahlâk hadislerine mahsus tek bâb' olma özelliğini taşıyan Kitâbü'l-Edeb'i etkilidir. Aşağıda sunulacak olan 'Ahlâk hadislerinin bölümlere göre dağılımı' grafiğinde Edeb hadisleri için oluşan oranda da (% 48) aynı durum geçerlidir.

Grafik II: Ahlâk Hadislerinin Bölümlere Göre Dağılımı

B. Ahlâkla Alâkalı Müstakil Hadis Eserleri

Hadis mecmualarının ahlâkla ilgili bölümlerinin incelenmesinin ardından, şimdi de ahlâk hadislerini ihtiva eden müstakil eserlere kısaca değinilecektir. Söz konusu eserler edeb, mekârim, fedâil ve zühd kitapları olarak dört alt başlıkta ele alınacaktır. Yine de, farklı isimler altında ahlâk hadislerine ağırlıkla yer veren eserlerin varlığı göz ardı edilmemelidir.

Eserler incelenirken, literatürdeki bütün örneklerle ulaşılması amaçlanmamıştır. Dolayısıyla, uzun boylu listeleme yapmak yerine, her başlıkla ilgili iki ya da üç kitap mukâyeseli olarak araştırılmıştır. Detaylı eser ve müellif ismi tespitleri için ise literatürü tanıtan belli başlı kaynaklara atıf yapılmıştır.

Örnek olarak incelenen eserler arasında, Edeb Kitapları bölümünde Buhârî'nin *el-Edebü'l-Müfred*'i ile İbn Ebî Şeybe'nin *Kitâbü'l-Edeb*'i; Mekârim Kitapları bölümünde İbn Ebi'd-Dünyâ, Harâitî ve Taberânî'nin *Mekârimü'l-Ahlâk* adlı eserleri; Zühd Kitapları bölümünde ise Beyhakî'nin *Kitâbü'z-Zühd*'ü ve Abdullah ibnü'l-Mübârek'in *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*'i mevcuttur. Fedâil kitapları konusunda ise önce genel tavsif yapılmış, ardından konuyla ilgili bazı örnek eserlere dikkat çekilmiştir.

1. Edeb Kitapları

Edeb, İslâmî ilimlerin hadis ve tefsir başta olmak üzere tasavvuf, eğitim ve diğer sahalarında önem taşıyan kavramlarından birisidir. Her ne kadar edeb kitaplarında 'eğitimle kazanılmış karakter disiplini' anlamına yaklaşılsa da,¹ kelimenin daha zengin bir anlam çerçevesi bulunmaktadır. Nitekim bu anlamlardan bazılarına hadis mecmualarının edeb bölümlerinin tanıtımı sırasında kısaca temas edilmiştir.²

Eldeki veriler toplu olarak değerlendirildiğinde, ayrıca hadis rivâyetlerinin edeb/âdâb başlığı altında nasıl tasnif edildiği incelendiğinde, kelimeye 'eğitimle öğrenilen tekil davranış kalıpları' veya 'hangi durumda tam olarak nasıl davranılacağını bilmek' gibi bir anlam yüklendiği sonucuna varılmıştır. Bu tespiti destekleyen en önemli unsur ise bizzat edeb kitaplarının muhtevalarıdır.

¹ Bu tespit için bkz: Çağrı, Mustafa, "Edep", *DİA*, X/413.

² Bkz: *Bu tez*, s. 13.

Tablo VII: El-Edebü'l-Müfred'in Muhtevası

NO	KONU	Sayfa(Toplam)	Bâb (Toplam)	Hadis (Toplam)
1	Anne-Babayla İlişkiler (<i>Birru'l-Vâlideyn</i>)	24-35 (12)	1-24 (24)	1-46 (46)
2	Akrabalık İlişkileri (<i>Sılatü'r-Rahm</i>)	36-43 (8)	25-40 (16)	47-75 (29)
3	Çocuk Hakları (<i>Birru'l-Veled</i>)	43-49 (7)	41-54 (14)	76-100 (25)
4	Komşu Hakları (<i>Hakku'l-Câr</i>)	49-57 (9)	55-72 (18)	101-130 (30)
5	Yetimlerle İlişkiler (<i>Fadlu Men Yeûlu Yetimâ</i>)	57-63 (7)	73-81 (9)	131-155 (25)
6	Köle Hakları (<i>Husnu'l-Milke</i>)	63-76 (14)	82-109 (28)	156-214 (59)
7	İyi İletişim: <i>Ma'rûf</i> (İyilik), <i>Safh</i> (Hoşgörü), <i>Tebessüm</i> (Güleryüz), <i>Müşâvere</i> , <i>Ülfet</i> , <i>Mizâh</i> .	77-90 (14)	110-134 (25)	215-272 (58)
8	Güzel Ahlâk: <i>Sehâvet</i> (Cömertlik), <i>Şuhh-Buhl</i> (Cimrilik), <i>Tibu'n-Nefs</i> , <i>Lanet Etmemek</i> , <i>Övmemek</i> .	91-109 (19)	135-162 (28)	273-356 (84)
9	Büyüklerle Saygı (<i>Fadlu'l-Kebîr</i>)	109-112 (4)	163-168 (6)	357-367 (11)
10	Küçüklerle Sevgi (<i>Rahmetü's-Sağîr</i>)	112-115 (4)	169-175 (7)	368-382 (15)
11	Hayvan Sevgisi (<i>Rahmetü'l-Behâim</i>)	115-117 (3)	176-178 (3)	383-389 (7)
12	Ara Bölüm: <i>Yalan ve Barış</i> .	117-119 (3)	179-187 (9)	390-401 (12)
13	Küslük (<i>Hicra</i>), Hakâret (<i>Sibâb</i>)	120-134 (15)	188-216 (29)	402-466 (65)
14	Rıfk (<i>Kibarlık</i>), Zulm (<i>Hak Yemek</i>)	134-141 (8)	217-225 (9)	467-497 (31)
15	Hastalık ve Hasta Ziyâreti (<i>Keffâratü'l-Merîd</i>)	141-154 (14)	226-246 (21)	498-547 (50)
16	Ara Bölüm: <i>Kibr</i> (<i>Gurur</i>), <i>Îhâ</i> (<i>Kardeşlik</i>), <i>Hayâ</i> .	154-170 (17)	247-271 (25)	548-618 (71)
17	Duâ (<i>Mâ Yekûlü İzâ Asbaha</i>)	171-201 (31)	272-304 (33)	619-752 (134)
18	Gıybet (<i>el-Ğıybe</i>)	201-203 (3)	305-309 (5)	753-760 (8)
19	Misafir Ağarlama (<i>İkrâmü'd-Dayf</i>)	203-208 (6)	310-320 (11)	761-774 (14)
20	Çeşitli Sözlerin Hükmü (<i>Kavlü'r-Racül...</i>)	208-221 (14)	321-352 (32)	775-833 (59)
21	Künye ve İsim	222-232 (11)	353-379 (27)	834-877 (44)
22	Edebiyat ve Şiir (<i>el-Edeb</i>)	233-239 (7)	380-393 (14)	878-909 (32)
23	Ara Bölüm: <i>Sırrı İfşâ Etmek</i> , <i>Uğursuzluk</i> , <i>Fal</i> .	240-248 (9)	394-414 (21)	910-944 (35)
24	Hapşurma (<i>'Utâs</i>), Esneme (<i>Tesâub</i>)	248-262 (15)	415-438 (24)	945-993 (49)
25	El Sıkışma (<i>Musâfaha</i>), Kucaklaşma (<i>Mu'ânaka</i>)	262-265 (4)	439-447 (9)	994-1006 (13)
26	Selâm (<i>Bed'ü's-Selâm</i>)	265-282 (18)	448-481 (34)	1007-1082 (76)
27	Mahremiyet (<i>Hicâb</i>)	282-286 (5)	482-492 (11)	1083-1096 (14)
28	İzin İsteme (<i>İsti'zân</i>)	286-298 (13)	493-523 (31)	1097-1149 (53)
29	Yazışma Kuralları (<i>Cevâbü'l-Kitâb</i>)	299-303 (4)	524-533 (10)	1150-1168 (19)
30	Oturma/Meclis Âdâbı (<i>Hayru'l-Mecâlis Evsa'uhâ</i>)	303-321 (19)	534-573 (40)	1169-1233 (65)
31	Uyuma Âdâbı (<i>Mâ Yekûlü İzâ Asbaha</i>)	321-332 (12)	574-594 (21)	1234-1278 (45)
32	Düğün ve Davetler (<i>Sünnet</i> , <i>Doğum vb.</i>)	332-338 (7)	595-614 (20)	1279-1303 (25)
33	Ara Bölüm: <i>Satranç</i> , <i>Vesvese</i> , <i>Zan</i> , <i>İkiyüzlülük</i> , <i>Kabalık</i> , <i>Öfke</i> .	338-350 (13)	615-645 (31)	1304-1360 (57)

Şüphesiz, sahanın en önemli eseri Buhârî'nin *el-Edebü'l-Müfred*'idir. Eser, incelemeye esas alınan nüsha¹ itibarı ile toplam 1360 hadis, 645 bâb, 350 sayfadan oluşmaktadır. Eserde yer alan rivâyetlerden % 71'i merfû (957 adet), % 24'ü mevkûf (333 adet), % 4'ü maktû (56 adet), % 0.9'u kudî (12 adet) mâhiyettir. Bu dörtlü taksime dahil olamayan rivâyet sayısı ise sadece 2'dir (% 0.1).

Eser üzerinde yaptığımız çalışma, bize, mevcut 1360 hadisin müellife ait sıralaması muhafaza edilerek, ilgili oldukları konulara göre 33 başlıkta gruplanabileceğini göstermiştir. Öncesi ve sonrası ile doğrudan alakalı olmayan veriler için dört yerde '*Ara Bölüm*' ifadesini kullandığımız bu listeyi, eserin muhtevasını daha açık yansıtmak için yukarıda sunmuş bulunuyoruz.

Görüldüğü gibi, tablonun muhtevası genel itibarı ile hadis mecmualarının edeb, isti'zân, birr ve sıla bölümlerinin birleşiminden oluşmaktadır. Kime nasıl davranılacağı (anne-baba, çocuk, akraba, komşu, yetim, köle vb.), hangi durumda ne yapılacağı (hasta ziyareti, misafir ağırlama, oturma, uyuma vb.), sözlü ve yazılı iletişimde nelere dikkat edileceği (çeşitli sözlerin hükmü, selamlaşma, yazışma kuralları vb.) ile ilgili olarak hadislerle serpilmiş bulunan tekil davranış örnekleri ve kuralları, '*bireysel ahlâk*' veya '*özel/müstakil ahlâk*' (*el-edebü'l-müfred*) adı altında bir araya getirilmiştir.

Her ne kadar Buhârî'nin, eserin telifinde ve rivâyetlerin tespitinde *es-Sahîh*'teki sıhhat şartlarına ve seviyesine bağlı kalmadığı kanaati zaman zaman dile getiriliyorsa da,² bu görüşün haklılık payı saklı kalmak kaydıyla, yine de İmâm Buhârî'nin diğer *Edeb* müelliflerinden farklı ve üstün bir yönünün bulunduğu burada belirtilmelidir. Zira o, özellikle şu iki açıdan hem İbn Ebî Şeybe'den, hem de Beyhakî'den önde görünmektedir:

a. Bâb Başlıkları: Buhârî'nin *es-Sahîh*'teki üslûbu bakımından söylenen ve onun bilgi birikimiyle kavrama gücünü birlikte yansıtan '*Buhârî'nin fıkhi bâb başlıklarındadır*' sözü,³ *el-Edebü'l-Müfred*'deki bâbların seçimi için de tekrar edilebilir. 'Anne-Baba Hakkı' konusundan başlayan ve yukarıdaki tabloda görülen başlıklar bunu destekler niteliktedir.

¹ Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, thk Hâlid Abdurrahman el-'Akk, 1. Baskı, Beyrut 1996.

² Meselâ bkz: Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, s. 19. (Tahkik edenin önsözü.)

³ Buhârî'nin bu yönü için bkz: Abdülhâlik, Abdülğani, *el-İmâm el-Buhârî ve Sahîhuh*, s. 136-147, 185-187.

b. Hadislerin Kaynak Düzeyi: *El-Edebü'l-Müfred*'deki rivâyetlerin bazılarının senedleri *Sahîhu'l-Buhârî*'deki hadislerin düzeyinde olmasa bile, esere alınacak rivâyetlerin merfûlardan ve mevkûflardan seçilmesine dikkat edilmiştir. İnceleme sonucunda ulaştığımız rakamlara göre, kitaptaki rivâyetlerin neredeyse dörtte üçü (% 71) merfû, yaklaşık olarak dörtte biri (% 24) ise mevkûftur.¹

Bu maddede vurgulanması gereken husus, *el-Edebü'l-Müfred*'de yer alan rivâyetlerin merfû veya mevkûf olmayanlarının (yani maktû, kudsî vb. verilerin) toplamının genele oranının sadece % 5 olduğudur. İbn Ebî Şeybe'nin birazdan söz konusu edeceğimiz *Kitâbü'l-Edeb*'inde sırf maktûların % 36'lık bir yekûn tutuyor olması, aradaki 'hadisin kaynağı konusunda hassas davranma' farkını ortaya koymaya yetmektedir. Aynı durumun (hadisçilik özelliklerini esere büyük oranda yansıtmaya tutumunun) bir sonraki başlıkta ele alacağımız *Mekârim* müellifleri arasında da Taberânî için geçerli olacağı şimdiden belirtilmelidir.

Bu bölümde ele alacağımız bir diğer eser olan *Kitâbü'l-Edeb* ise, meşhur muhaddis İbn Ebî Şeybe'ye (ö.235) aittir. Dr. Muhammed Rızâ el-Kahvecî tarafından tahkîk edilen eserin başında 120 sayfalık bir giriş bölümü bulunmaktadır. Mukaddimede üç bölüm halinde müellifin yaşadığı dönemi, hayatını ve eserdeki yöntemini inceleyen muhakkike göre, İbn Ebî Şeybe, *Edeb* sahasının önemini ilk fark eden kişilerdendir ve bu noktada İmâm Buhârî'den bile önce davranmıştır.² El-Kahvecî'nin dikkat çektiği bir başka nokta ise, İbn Ebî Şeybe'nin *Kitâbü'l-Edeb*'deki yönteminin *el-Musannef*'teki yaklaşımından farklı olduğu ve 'terk edilecek derecede zayıf' (ed-da'îf el-metrûk) olmayan rivâyetlerin müellif tarafından *Kitâbü'l-Edeb*'de nakledildiğidir.³

İbn Ebî Şeybe'nin eseri, 90 bâbda toplam 421 hadis ihtiva etmektedir. Genel olarak sosyal ahlâka dair olan söz konusu hadislerin % 43'ü merfû (180 adet), % 27'si mevkûf (115 adet), % 29'u maktû (121) rivâyetlerdir. Eser iki cüzden/bölümden oluşmaktadır.

¹ Eserdeki mevkûf hadislerle ilgili detaylar da ilginçtir. Tespitlerimize göre, sözlerine en çok atıf yapılan ilk beş sahâbînin -Hz. Ömer (33 adet), oğlu Abdullah b. Ömer (65 adet), Abdullah b. Abbâs (45 adet), Abdullah b. Mes'ûd (28 adet) ve Ebû Hüreyre (32 adet)- kaynaklık ettiği toplam 204 nakil, eserdeki mevkûf hadis mevcudunun üçte ikisine tekâbül etmektedir. Bu beş sahâbîden ilk dördünün, İbn Ebî Şeybe'nin *Kitâbü'l-Edeb*'inde de 'sözü en çok nakledilen dört sahâbî' konumunda bulunması, tesadüf sayılmamalıdır. Bu durumda, kısaca 'ahlâk hadisleri sahasında mihver sahâbîler' diye ifade edilebilecek türden bir çalışmanın yapılmasının yararlı olacağı açıktır.

² İbn Ebî Şeybe, *Kitâbü'l-Edeb*, s. 98. (Tahkîk edenin önsözü)

³ İbn Ebî Şeybe, *age*, s. 105, 107. (Tahkîk edenin önsözü)

İnsan İlişkileri (*Mücâlesetü'n-Nâs ve Muhâletatühüm*),¹ Çocuk Eğitimi (*Mâ Yenbeğî li'r-Racûl En Yete'alleme ev Yü'allimeh Veledeh*),² Dili Koruma (*Keffü'l-Lisân ve Hayf Mâ Yekûn mine'l-Kelâm*)³ gibi başlıklar dikkat çekmekle birlikte, Buhârî'nin *el-Edebü'l-Müfred*'indeki muntazam ve mânidâr bâb dizilişi burada mevcut değildir.⁴

İbn Ebî Şeybe'nin *Edeb* yazımında Buhârî'den ayrıldığı bir diğer nokta ise, eserinin son iki bâbını şiire (*er-Ruhsa fi's-Şi'r*) ayırmış olmasıdır.⁵ Bu iki bâbda toplam 69 rivâyet bulunmaktadır. Son iki bâba (şiir) verilen bu ağırlık, kitabın adının (edeb) edebiyatla bağlantısı dolayısıyla olmalıdır. Buhârî'nin *Sahih*'indeki ölçülere nispetle oldukça esnek davrandığı yönündeki tespitler tartışılabilirse de, İbn Ebî Şeybe'nin Buhârî'ye göre *Edeb* yazımında daha mütesâhil olduğu son derece açıktır.

Son olarak, Buhârî ve İbn Ebî Şeybe'nin rivâyet ettikleri hadislerin ref' durumunu gösteren bir tabloyu sunmak uygun olacaktır. Tablo incelenirken, Buhârî'deki merfû ağırlığına ve maktû' azlığına mukabil, İbn Ebî Şeybe'nin nispeten anonim muhtevalı bir eser oluşturduğuna dikkat edilmelidir.

Tablo VIII: Edeb Konulu Eserlerdeki Rivâyetlerin Dağılımı

Eserler	Merfû	Mevkûf	Maktû	Kudsî	Diğer	Toplam
Buhârî	957 (% 71)	333 (% 24)	56 (% 4)	12 (% 0,9)	2 (% 0,1)	1360
İbn Ebî Şeybe	180 (% 43)	115 (% 27)	121 (% 29)	-	5 (% 1)	421
Toplam	1137 (% 64)	448 (% 25)	177 (% 10)	12 (% 0,6)	7 (% 0,4)	1781

¹ İbn Ebî Şeybe, *age*, s. 136-141.

² İbn Ebî Şeybe, *age*, s. 169-174.

³ İbn Ebî Şeybe, *age*, s. 242-255.

⁴ Sözelimi, sayfa 185 ile 199 arasındaki 5 bâbın başlıkları sırası ile şöyledir: *Koku ve Misk Kullanımı – Çatıda Uyumamak – Baba Dostunu Ziyâret ve Müşriklerle Selamlaşma – Yazışma Âdâbı – Ortak Binit Kullanımı*.

⁵ İbn Ebî Şeybe, *age*, s. 335-387.

2. Mekârim Kitapları

Mekârim literatürü, ahlâkî değerlerle ilgili hadisler açısından özel bir öneme sahiptir. Zira tek tek davranışların ahlâkî durumunu belirten ve araştırdığımız alanda ağırlığı oluşturan edeb unsurlarının dışında, dürüstlük, kardeşlik ve cömertlik gibi değerler *mekârim* kavramı çerçevesinde toplanmış bulunmaktadır.

Günümüz ahlâk araştırmaları bakımında önem taşıyan şu noktanın öncelikle altı çizilmelidir: Mekârim literatürü, bugün sıkça gündeme gelen ve önemli oranda batılı kaynaklara atfedilen kişisel gelişim ve iletişim becerileri alanında büyük bir potansiyel arz etmektedir. Harâitî'nin hemen eserinin başında –üçüncü bölüm olarak- yer verdiği *Keramü's-Seciyye ve Cemîlü'l-İşra* bölümü ‘yüksek karakter ve iyi iletişimi’¹; Taberânî'deki *el-İnbisât ile'n-Nâs, et-Tebessüm* bölümü ‘neşeli olmayı ve güler yüzü’²; *et-Teveddüd ile'n-Nâs* başlığı ise ‘sempatik olmayı’³ müstakil olarak işlemektedir. Harâitî'de (*es-Sü'dedü ve Şerîtatüh*⁴ ve *Şerîtatü's-Seyyid*⁵ adlarıyla) bulunan ‘liderlik ve gerekleri’ konulu iki ayrı bölüm, liderlik gibi bir kavramın da bu literatürde işlendiğini göstermesi bakımından anlamlıdır.

Bu bölümde mekârim literatürünün en önemli örneklerinden üç tanesi incelenecektir. İbn Ebi'd-Dünyâ, Harâitî ve Taberânî'nin -ortak olarak- *Mekârimü'l-Ahlâk* adını taşıyan eserleri, muhtevaları ve bilhassa rivayet edilen hadislerin merfû, mevkûf veya maktû oluşları açısından kısaca değerlendirilecektir.⁶

İbn Ebi'd-Dünyâ, ahlâkî değerleri on ana başlıkta toplamış ve *Mekârimü'l-Ahlâk*'ını buna göre düzenlemiştir. Söz konusu on değer sırasıyla şöyledir:⁷

Giriş (Güzel Ahlâkın Önemi), Utanma Duygusu (el-Hayâ'), Dürüstlük (es-Sıdk), Zor Zamanda Sözünün Eri Olabilmek (Sıdku'l-Be's), Akrabalık İlişkileri (Sılatü'r-Rahim), Güvenilirlik (el-Emâne), Arkadaş Hakkını Gözetmek (et-Tezemmüm li's-Sâhib), Komşunun Hakkını Gözetmek (et-Tezemmüm li'l-Câr), Hediyeleşmek (el-Mükâfee bi's-Sanâi'), Cömertlik (el-Cûd).

¹ Harâitî, *Mekârim*, s. 41-45.

² Taberânî, *Mekârim*, s. 318-320.

³ Taberânî, *age*, s. 364-365.

⁴ Harâitî, *age*, s. 175-179.

⁵ Harâitî, *age*, s. 183.

⁶ Her üç eser hakkında detaylı bilgi için bkz: Koca, Suat, *Erken Dönem Mekârim-i Ahlâk Literatürünün Ahlak-Değer İlişkisi Bakımından İncelenmesi*, s. 49-81.

⁷ Bkz. İbn Ebi'd-Dünyâ, *Mekârimü'l-Ahlâk*, s. 1-142.

İbn Ebi'd-Dünyâ'nın eserinin en önemli özelliği, merfû, mevkûf ve maktû rivâyetleri bir arada ele alarak tam anlamıyla anonim bir karakter taşımasıdır.¹ Eserdeki toplam 487 rivâyetin % 40'ının (194 adet) merfû olmasına mukâbil, % 42'sinin (205 adet) maktû mahiyet taşıması dikkat çekicidir. Kitabın hacim itibarı ile üçte birini, hadis sayısı itibarı ile ise dörtte birini teşkil eden son bölümün (cömertlik) muhtevasında, sözkonusu 'ahlâkî değerlere dair bilumum dînî rivâyet unsurlarını derleme' özelliği açıkça görülmektedir.²

Tablo IX: İbn Ebi'd-Dünyâ (Genel Toplamlar)

Bölümler	Merfû	Mevkûf	Maktû	Kudsî	Diğer	Toplam
1	34	4	24	1	8	71
2	29	5	6	-	3	43
3	20	3	15	-	1	39
4	10	22	17	-	-	49
5	20	13	24	3	2	62
6	9	7	-	-	-	16
7	1	3	34	-	-	38
8	21	-	12	-	3	36
9	12	1	8	-	-	21
10	38	9	65	-	-	112
Toplam	194 (%40)	67 (% 14)	205 (%42)	4 (% 1)	17 (% 3)	487

İbn Ebi'd-Dünyâ'nın eseri mekârim konusunda örnek oluşturmuş ve daha sonraki müelliflerin kitaplarını etkilemiştir. Harâitî, *Mekârimü'l-Ahlâk ve Meâlîhâ ve Mahmûd Tarâikihâ* adını verdiği eserine;³ Taberânî ise *Mekârimü'l-Ahlâk*'ına,⁴ güzel ahlâkın önemini ve değerini belirten bölümlerle başlamışlardır. Harâitî'nin eseri, İbn Ebi'd-Dünyâ'da mevcut bâb başlıkların tamamını; Taberânî'nin kitabı ise büyük bölümünü ihtiva etmektedir.

¹ Eserin bu yönü, batılı araştırmacıların dikkatini öncelikle çekmesine neden olmuş ve James A. Bellamy tarafından yapılan 'The Noble Qualities of Character' adlı – ve bizim de bu çalışmada esas aldığımız- tahkik çalışması 1973'te Beyrut'ta neşredilmiştir. Kitabın diğer bir baskısı için bkz: İbn Ebi'd-Dünyâ, *Mekârimü'l-Ahlâk*, thk. Beşîr Muhammed 'Uyûn, 1. Baskı, Beyrut 2002.

² Cömertlik bölümünde fazlasıyla yer bulan ve meliklerin şairlere (özellikle Emevî sultanlarının Ferazdak ve benzeri kişilere) ihsanlarını konu edinen geniş anlatımlar için bkz: İbn Ebi'd-Dünyâ, *age*, s. 91-142.

³ Harâitî, *Mekârim*, s. 27-37 (Güzel Ahlâka Teşvik: el-Hass ale'l-Ahlâki's-Sâliha); s. 38-40 (Güzel Ahlâkın Karşılığı: Sevâbu Husni'l-Halika).

⁴ Taberânî, *Mekârim*, s. 313-317 (Güzel Ahlâk: Husnû'l-Huluk).

Harâitî'nin eserinde, Mekârim alanının dışına taşan ve genelde edeb kitaplarında görülebilen pratik ahlâk unsurları da mevcuttur. Yolculukta uyulacak kurallar (*Mâ Yustehabbu li'r-Racul İzâ Erâde Seferâ*)¹ bahsi bu noktada örnek gösterilebilir. Kitabın, çeşitli durumlarda (uykudan uyanınca, kulak çınlayınca, yağmur yağınca vb.) söylenecek sözlere ve dualara ayrılan sonuncu (dokuzuncu) cüzü² ise yine edeb literatürü içinde değerlendirilebilir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, söz konusu üç eserin hadis usûlüne en uygun muhtevaya sahip olanı, Taberânî'nin *Mekârim*'idir. Taberânî, gerek her bâbla ilgili en meşhur ve ma'rûf rivâyeti ön plana çıkarması, gerekse rivâyetlerin farklı tarîklerini bir arada nakletmesi yönüyle hadisçi kimliğini sergilemiştir. Mamafih, hadislerin ahlâkî değerlerle ilişkilendirilmesi konusunda da –bilhassa hak mefhumu çerçevesinde- başarısı ortadadır. İnsanların Haklarını Korumak (*În'âşu'l-Hukûk*)³, Müslüman Kişinin Hakkını Yememek (*Fî Men Zaleme Racülen Müslimen*)⁴, Küçüklere Sevgi (*Rahmetü's-Sağîr*), Büyüklere Saygı (*Tevkîrû'l-Kebîr*), Âlimlere Hürmet (*Ma'rîfet Hakkı'l-Ulemâ*)⁵ ve Komşu Hakları (*Câmi'u Hakkı'l-Câr*)⁶ gibi başlıklar bu duruma örnek verilebilir.

Fakat Taberânî'nin eserinin asıl önemi, ihtiva ettiği toplam 239 rivâyetin 207 tanesinin (%86) merfû hadislerden oluşmasıdır. Merfû hadislerin genele oranının mesela İbn Ebi'd-Dünyâ'da bunun yarısı civarında (%40) olduğu düşünüldüğüne, müellifin merfûlar konusunda oldukça seçici davrandığı sonucuna varılabilir.

Mekârim müelliflerinin, yazım sırasında farklı rivâyet sîğalarına müracaat ettikleri de tespit edilmiştir. Zaman zaman mechûl sîğasının kullanıldığı (*bir kral*⁷, *bir hakîm*⁸, *bir adam*⁹ vb.), önceki peygamberlerin kıssalarından alıntı yapıldığı¹⁰, hatta Vehb b. Münebbih kaynaklı tipik İsrâîliyât örneklerine yer verildiği¹¹ vâkîdir.

¹ Harâitî, *Mekârim*, s. 261-278.

² Harâitî, *age*, s. 319-353.

³ Taberânî, *Mekârim*, s. 338-339.

⁴ Taberânî, *age*, s. 359-363.

⁵ Taberânî, *age*, s. 367-369.

⁶ Taberânî, *age*, s. 382-395.

⁷ İbn Ebi'd-Dünyâ, *Mekârim*, s. 39.

⁸ İbn Ebi'd-Dünyâ, *age*, s. 47.

⁹ İbn Ebi'd-Dünyâ, *age*, s. 142, 251.

¹⁰ İbn Ebi'd-Dünyâ, *age*, s. 257 (Hz. Musa), 350 (Hz. Lokman). Harâitî, *age*, s. 665 (Hz. Davud).

¹¹ Harâitî, *age*, s. 158.

Üç temel mekârim kitabının ihtiva ettiği rivâyet unsurları hakkında aşağıdaki tablo yararlı olacaktır:

Tablo X: Mekârim Kitaplarının Rivâyet Dağılımları ¹

ESERLER	RİVÂYETLER					TOPLAM
	Merfû	Mevkûf	Maktû	Kudsî	Diğer	
İED	194 (% 40)	67 (% 14)	205 (% 42)	4 (% 1)	17 (% 3)	487
HRT	725 (% 66)	135 (% 12)	183 (% 17)	9 (% 1)	45 (% 4)	1097
TBR	207 (% 86)	16 (% 7)	12 (% 5)	4 (% 2)	-	239
TOPLAM	1126 (% 62)	218 (% 12)	400 (% 22)	17 (% 1)	62 (% 3)	1823

Tablonun incelenmesinden çıkan en ilginç sonuç, Harâitî'nin eserine ait oranlarla, üç kitabın toplamına ait ortalama oranların nerdeyse birebir örtüşmesidir. Buna göre, mevkûf rivayetlere ait %12'lik ve kudsî hadislerle ait %1'lik oran Harâitî ile eserlerin toplam muhtevası arasında müşterek olup, diğer üç başlık açısından ise en fazla %5'lik bir farklılığa rastlanmaktadır.

İbn Ebi'd-Dünyâ, açık bir şekilde maktû haberlere yönelmiştir. Mevcut %42'lik oran, Harâitî ve Taberânî'nin eserlerine ait oranların toplamına eşittir.

Bir başka önemli husus ise, Taberânî'nin merfû, mevkûf, maktû ve kudsî hadisler dışında kalan ve tabloda 'diğer' başlığıyla ifade edilen (önceki peygamberlere ait haberler vb.) hiç bir rivâyete yer vermemiş olmasıdır.

¹ Tabloda kullanılan kısaltmalar: **İED**: İbn Ebi'd-Dünya. **HRT**: Harâitî. **TBR**. Taberânî.

3. Fedâil Kitapları

Fedâil lafzı, esasen *üstünlük*, *artış* ve *fazlalık* anlamlarını taşıyan **F-D-L (ف-ض-ل)** kökünden¹ türetilen *fadîle* kelimesinin çoğuludur. Dilimizde *fazîlet* şeklinde mevcut olan bu kelimenin, *ahlâkî değer* mânâsında sıklıkla kullanıldığı bilinmektedir.

Fedâil kitaplarının çıkış noktası ise, ahlâkî davranışlar (karakter özellikleri, ibadet nevîleri vb.) arasında yapılan üstünlük sıralamalarında bizzat Peygamberimiz (sav) tarafından bu kökten gelen kelimelerin kullanılmış olmasıdır. Tıpkı ‘en iyiyi’ ifade eden *hayr (خير)*² ve *a’zam (أعظم)*³ ibareleri gibi, *efdal (أفضل)* lafzı da belirli davranışlara izâfeten (muzâf olarak) aynı anlamda nebevî dilde yer bulmuştur.⁴ Hadislerde çoğu zaman “*en faziletli amel / en üstün davranış nedir?*” sorusunun cevabı olarak karşılaşılan bu müfred örnekler, hadis mecmualarının fedâil bahislerini incelerken de belirttiğimiz gibi, sonraki dönemlerde konularına göre bir araya getirerek kitaplaştırılmıştır.

¹ Bkz. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III/408.

² “En iyi insan (hayrû'n-nâs) kimdir?” sorusuna Peygamberimiz (sav) tarafından verilen “*Ömrü uzun, ameli güzel olandır*” cevabı için bkz: Tirmizî, *Zühd*, 21 (2329): **Abdullah b. Büsr'den**. “*Hata yapanların en iyisi, tevbe edenlerdir*” (وخير الخطائين التوابون) hadisi için bkz: Dârimî, *Rikâk*, 18 (2727). İbn Mâce, *Zühd*, 30 (4251).

Tirmizî, *Kıyâme*, 49 (2499): **Enes b. Mâlik'ten**. “*Kişinin kıldığı en iyi namaz (hayru salâti'l-mer'i) evinde kıldığı namazdır; farz namazlar hariç*” hadisi için bkz: Buhârî, *Edeb*, 75 (6112): **Zeyd b. Sâbit'ten**.

³ “En üstün/değerli (a'zam) sadaka hangisidir?” sorusunun Peygamberimiz (sav) tarafından “*Sağlıklı ve tutkuluysen, fakirlikten korkar zenginliği umarken verdiğin sadakadır*” biçiminde cevaplanması için bkz: Müslim, *Zekât*, 93 (1032): **Ebû Hüreyre'den**. Hz. Peygamber'in (sav) Übeyy b. Ka'b'a “*Allah'ın kitabındaki en büyük/değerli (a'zam) âyet hangisidir?*” diye soruşunu ve bu soruya Âyete'l-kürsî'yi okuyarak cevap veren Hz. Übeyy'in nebevî iltifata mazhar oluşunu anlatan hadis için bkz: Müslim, *Salâtu'l-Müsâfirîn ve Kasrihâ*, 44 (810): **Übeyy b. Ka'b'dan**.

⁴ Kelimenin doğrudan ‘*En üstün davranış*’ (أفضل الأعمال) şeklinde kullanımı için bkz: Buhârî, *Edeb*, 1 (5970). Müslim, *Îmân*, 36 (85). Tirmizî, *Birr*, 2 (1898): **Abdullah b. Mes'ud'dan**. Buhârî, *Îmân*, 18 (26). Müslim, *Îmân*, 36 (83): **Ebû Hüreyre'den**.

“En iyi/üstün Müslüman kimdir?” (أي المسلمين أفضل؟) sorusuna karşı yapılan “*Müslümanların dilinden ve elinden zarar görmediği kişi*” açıklaması için bkz: Buhârî, *Îmân*, 5 (11). Müslim, *Îmân*, 14 (42); Tirmizî, *Îmân*, 12 (2628): **Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den**. Ayrıca “*En değerli para (efdalü'd-dînâr), kişinin ailesine harcadığı paradır. Kişinin Allah yolunda binitine harcadığı paradır. Kişinin Allah yolunda arkadaşlarına harcadığı paradır*” hadisi için bkz: Müslim, *Zekât*, 12 (994). Tirmizî, *Birr*, 42 (1966): **Sevbân'dan**.

Kısaca belirtmek gerekirse, fedâil edebiyatına dair eserlerin temelde birleştiği nokta, faziletli, erdemli, bir yönüyle üstün olmayı hak etmiş davranış ve şahsiyetleri konu edinmeleridir.¹ Bu bağlamda öncelikli sırayı Rasûlullah'ın (sav) yapılmasını tavsiye ettiği güzel davranışları ihtiva eden eserler almaktadır.

Fedâilü'l-a'mâl ana başlığı altında toplanan eserlerde, Kur'an okuma, ilim tahsil etme, zikir, abdest, namaz, oruç, hac ve zekât gibi ibadetlerin faziletlerine dair hadislerin yanı sıra, bireysel ve toplumsal hayatta dikkat edilmesi gereken ahlâkî davranış modellerini anlatan rivayetler de zikredilmektedir.² Kandemir'e göre, bu alanda ilk eser verenin İbn Zencûye (ö.251) olduğu tahmin edilmekteyse de, elimize kadar ulaşan en eski fedâil literatürü örneği İbnü's-Sünnî'nin (364/974) *Fedâilü'l-a'mâl*'idir.³

İbn Şâhîn'in (ö.385) *et-Terğîb fî Fedâili'l-A'mâl ve Sevâbü Zâlik* adlı eseri de, genel olarak fedâil literatürünün, özel anlamda ise terğîb ve terhîb türü kitapların en eski örneklerindendir.⁴ Toplam 88 konu başlığı altında 581 hadis ihtiva eden kitap, merfû, mevkûf ve maktû rivâyetleri senedleriyle nakletmektedir.

Kelime-i tevhîdin ve Rasûlullâh'a (sav) salevât getirmenin fazîletine dâir hadislere öncelik veren⁵ İbn Şâhîn, namazın fazîletlerini de toplam 16 başlıkta her yönüyle incelemektedir. Zikir ve istiğfârın, Kurân okumanın, ilim tahsil etmenin değerine ait bâblardan sonra ise, akıl, tevâzû, hilm, kanaat gibi bahisler gelmektedir. Güzel ahlâka müstakil bir bölümün ayrıldığı⁶ ve ölüm gerçeğinin yedi özel başlıkta işlendiği⁷ eser, selamlaşmak, gıybet etmemek, hayvanlara iyi davranmak ve benzeri edeb muhtevalı bahislere de sahiptir.

¹ Fedâil kitaplarının genel bir dökümü için bkz: Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 79-90.

² Bir örnek olarak bkz: Makdisî, Zıyâüddîn, *Fedâilü'l-A'mâl*, s. 4-134. Makdisî (ö.569) bu eserinde, senedleri hazfederek, sadece tek râvîye isnâdda bulunarak ve belli başlı kaynakları da zikrederek toplam 652 hadise yer vermektedir.

³ Bkz. Kandemir, Yaşar, "Fezâil", *DİA*, XII/530.

⁴ Eseri, Ekrem Zıyâ el-'Umerî'nin danışmanlığında tahkîk eden Sâlih Ahmed Muslih el-Vekîl'e göre, İbn Zencûye (ö.248) bu sahada eser verme konusunda İbn Şâhîn'den önce olsa da, eseri şu anda mevcut değildir. Bkz: İbn Şâhîn, *et-Terğîb fî Fedâili'l-A'mâl ve Sevâbü Zâlik*, I/67. (tahkîk edenin önsözü)

⁵ İbn Şâhîn, *age*, I/77-95.

⁶ İbn Şâhîn, *age*, II/311 vd.

⁷ İbn Şâhîn, *age*, II/332-347.

Birden çok konuya dair fedâil rivâyetlerini derleyen eserler yanında, sadece bir konunun faziletlerine ayrılmış müstakil eserler de ciddi bir yekûn oluşturmaktadır. İlimden besmeleye, salâvat getirmekten namaza, sabırdan cihada kadar pek çok amelin fazileti gerek risâle gerekse kitap boyutunda ele alınmıştır.¹

Fedâil türü eserlerin bir başka çeşidi ise, şahısların üstünlüklerine dair kaleme alınan çalışmalardır. Elbette bu konuda önceliği Hazreti Peygamber'in (sav) faziletlerini derleyen ve *Hasâisü'n-Nebî* başlığı altında sınıflandırılan hadis eserleri almaktadır.² Ayrıca Rasûlullah'ın (sav) dilinden ashâbın meziyetlerini sıralayarak onları öven ve kimi zaman tek bir şahsiyeti kimi zaman da Bedir ehli, Ensâr, Muhâcirûn gibi ortak bir özellikte buluşan sahâbe gruplarını ele alan fedâil kitapları da bulunmaktadır.³

Diğer taraftan fedâil edebiyatı ürünleri arasında Mekke, Medine ve Kudüs gibi şehirlerin ve ülkelerin faziletlerine dair yazılan eserler⁴ ile hadislerde diğer vakitlere nazaran üstün oldukları belirtilen Cuma, Ramazan, Kadir ve Arefe gibi mübarek gün, gece ve aylara hasredilen eserler⁵ de yer almaktadır.

4. Zühhd Kitapları

Zühhd kelimesi, Arapça **Z-H-D** (ز-ه-د) kökünden gelen ve 'ilgilenmemek, bir kenara bırakmak, değer vermemek' anlamlarını taşıyan bir mastardır.⁶ Temel anlamının 'az ile yetinmek' olduğu rahatlıkla söylenebilir.⁷

¹ Bir örnek olarak bkz: Nesâî, *Fedâilü'l-Kur'an*, 19-84.

² Bkz. Ahatlı, Erdinç, "Hasâisü'n-nebî", *DİA*, XVI/277-281. Hasâis kitaplarının en kapsamlı örneklerinden birisi, İmâm Süyûtî'nin (ö.911) *el-Hasâisu'l-Kübrâ*'sıdır. İki ciltten oluşan eserde, Rasûlullâh'ın (sav) sîreti esas alınarak, adım adım her olay ve her durumla ilgili olağanüstülükler "... konusundaki mucizeler" (باب الآية في...) ifadesi kullanılarak zikredilmiştir. Meselâ bkz: Süyûtî, *el-Hasâisu'l-Kübrâ*, I/101 vd.

³ Sahâbe fedâiline dâir eserler için bkz: Uğur, Müctebâ, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 234-235. Muhibbüddîn et-Taberî'nin (ö.694) cennetle müjdelenen on sahâbînin fedâiline tahsis ettiği eseri *er-Riyâdü'n-Nedıra fî Menâkıbi'l-'Aşera*, söz konusu kitaplara örnek gösterilebilir. Müellif, iki ciltten oluşan eserin birinci cildini bütünüyle Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in fedâiline ayırmıştır. Sözelimi, Hz. Ömer ile ilgili başlıklar arasında, Müslüman oluşu sırasında yaşananlar, tehaddüs (ilâhî irâdeye muvâfık davranma) özelliği, cennette özel köşkünün bulunması, ezan hakkında gördüğü sâdik rüya gibi unsurlar yer almaktadır. Bkz: Taberî, *er-Riyâdü'n-Nedıra fî Menâkıbi'l-'Aşera*, I/275, 287, 312, 332.

⁴ Bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 88-90.

⁵ Bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 55-56.

⁶ Komisyon (İbrâhîm Mustafâ ve diğerleri), *el-Mu'cemü'l-Vasît*, I/403.

⁷ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, II/289. İsfahânî, *Müfredâtü'l-Elfâzi'l-Kur'an*, s. 384.

İlk anda akla geldiği şekliyle sadece dünyaya değer vermemek konusunda değil, genel olarak her şeyin azıyla yetinmeyi (az yemek yemeyi, az mala sahip olmayı vb.) ifade ederken¹ *zühd* tabiri kullanılır.² Kelimenin vera' (çekinmek), takvâ (sakinmak), fakr (mahrum kalmak) gibi sözcüklerle yakınlık arz eden bir anlam çerçevesi vardır.³

Zühdün terim olarak kullanımında ise, dünya hayatında kanaatkâr olmak, her konuda mütevekkil davranmak, haramlardan uzak durmak ve kimsenin elindeki nimete göz dikmemek gibi ahlâkî hassasiyetler ağırlık kazanmaktadır.⁴

Gelinen bu noktada, zühdün aslen bir mantalite (düşünce yapısı, zihniyet) olduğu, bireyin dünyaya bakışını doğrudan etkilediği, dolayısıyla her türlü ahlâkî hâl ve harekete yansıdığı özellikle belirtilmelidir. Dolayısıyla, zühd alanında rivâyet edilen ve Müslüman bireylerin zühd anlayışlarına kaynaklık eden hadislerin sıhhat derecesi kritik öneme sahiptir.⁵ Dünyaya değer vermemeyi öngören kimi rivâyet unsurları, insanı 'lanetli bir ortamda kerhen yaşayan bir canlı' psikolojisine mahkûm etmekte, bu ağır baskı ise kişinin günlük hayattaki verimliliğini ve mutluluğunu olumsuz yönde etkilemektedir.⁶

Zühd kitaplarının bazılarında, dünyaya aldırış etmemenin yanı sıra, ahiret ahvâline de önemli yer ayrıldığı görülmektedir. Bu durum, hadis mecmualarının ilgili bölümlerine atıf yaparak değerlendirmek gerekirse, zühd bahislerinin *rikâk* ile bir arada ele alınması demektir. Bizzat eser isminde *rikâk* lâfzı geçenlerde (Abdullah ibnü'l-Mübârek'in *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*'i gibi) bunun uygulanması ise son derece tabiidir.⁷

¹ Kurân-ı Kerim'de, Yusuf aleyhisselâmın kardeşleri tarafından kervan sahiplerine satılışı anlatılırken “*Onu çok düşük bir fiyata, bir kaç dirheme sattılar. Zaten ona değer vermiyorlardı*” (وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ) buyrulmaktadır. (12. Yusuf, 20. Âyetin tefsiri için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/435-436).

² Yıldırım, Ahmet, *Din, Dünyevileşme ve Zühd*, s. 26-30.

³ Yıldırım, *age*, s. 30-32. Zühd ve vera' kavramlarının mukâyesesi ve aralarındaki anlam farklılıklarının tespiti için bkz: Vekî ibnü'l-Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühd*, I/123-126 (Tahkik edenin mukaddimesi).

⁴ Geniş bilgi için bkz: Yıldırım, *age*, s. 37-44.

⁵ Doğrudan zühdün temel kavramlarını (fakr, dünyâ, uzlet, vera' vb.) konu edinen 45 adet tartışmalı rivâyetin tahlili için bkz: Uysal, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 345-370. Araştırmacının kanaati, pek çoğu asılsız olduğu belirlenen bu haberlerin 'bozuk zühd telâkkilerine' yol açtığı yönündedir. Bkz. Uysal, *age*, s. 371.

⁶ Sünnete muvâfık bir zühd anlayışının önemi ve Hz. Peygamber'in (sav) hayatından örnekler için bkz: Yıldırım, Ahmet, “Kurân ve Sünnet Işığında Zühd ve Zühd Edebiyatı”, s. 30-40.

⁷ Zühd konulu 87 adet müstakil eserin muhtevalarını kısaca tanıtan ve sonuçları mukayeseli olarak değerlendiren Ahmet Yıldırım'ın tespitleri, Hennad b. Seri'nin (ö.241) eserinde de ahiretle ilgili rivayetlerin yer tuttuğunu göstermektedir. Bkz. Yıldırım, *age*, s. 177-201, 214.

Yıldırım'a göre, *Kitâbü'z-Zühd* yazım faaliyeti, tedvin asrı olan I. asrın sonundan başlayarak II. asırda ortaya çıkmış, III. asırda oldukça yaygınlaşmış, IV ila VI. asırlarda ise bu türün yer yer örnekleri verilmiştir.¹

Hiç kuşkusuz, Zühd edebiyatının en tanınmış ve bir bakıma öncü sayılabilecek temsilcisi, Abdullah ibnü'l-Mübârek'in (ö.181) *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*'idir. Gündelik yaşamında da zühd ehli olan ve tasavvuf dünyasında önemli izler bırakan müellif,² aynı zamanda çok değerli bir muhaddistir. Habîbürrahmân el-A'zamî'nin tahkikiyle tek cilt halinde basılan *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, el-Hüseyn ibnü'l-Hüseyn el-Mervezî'nin (ö.264) İbnü'l-Mübârek'ten rivâyetidir. Muhakkik ayrıca, eserin Nu'aym b. Hammâd'a (ö.228) ait rivâyetindeki ziyâdelere de son bölümde bir zeyl olarak yer vermiştir.³ Kitabın aslında 1627, zeylinde ise 436 rivayet mevcuttur.

İbnü'l-Mübârek'in eserinin ilk bölümü *Allah'a İtaate Teşvik* (التحريض على طاعة الله) olup, rivâyet edilen ilk söz ise İbn Abbâs tarafından nakledilen “*İnsanların çoğunun değerini bilmediği iki nimet vardır: Sağlık ve boş vakit*” anlamındaki merfû hadistir.⁴

Eserine, ibadetin önemi ve ibadet şekilleri ile ilgili bâblarla başlayan; iyi niyet, hayırlı arkadaş, tevazu, tevekkül, kanaat gibi temel ahlâkî değerlerle devam eden İbnü'l-Mübârek'in bu yaklaşımı, kitabın zühd alanında niçin seçkin bir konum edindiğini de açıklar niteliktedir.

Vekî ibnü'l-Cerrâh'ın (ö.197) *Kitâbü'z-Zühd* adlı eseri de zühd literatürünün ilk dönemine ait önemli örneklerdendir. Müellif, toplam 539 rivâyete yer verdiği eserini Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'nin (ö.120) “*Allah bir kulun iyiliğini istediğinde, onu dünyada zâhid yapar*”⁵ sözüyle başlatmaktadır. Konulara göre (ale'l-ebvâb) tasnif edilmiş olan *Kitâbü'z-Zühd*, ilk bölümlerinde ölüm gerçeği, dünyanın basitliği (hevânü'd-dünyâ), fakrın fazîleti gibi zühd meselelerine dâir sözleri, son bölümlerinde ise hased, gıybet ve benzeri ahlâkî davranışlara ait rivâyetleri ihtiva etmektedir.⁶

¹ Yıldırım, *age*, s. 176.

² Abdullah ibnü'l-Mübârek'in “*Zühd, fakrı (kalender olmayı) seçerek Allah'a bağlanmaktır*” şeklindeki zühd tarifi için bkz: Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, s. 117. Yine, “*Edebi aramaya, müeddebleri kaybettiğimizde başladık*” sözü için bkz: Kuşeyrî, *age*, s. 285.

³ Söz konusu ziyâdeler için bkz: Abdullah ibnü'l-Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, 1-131 (Zeyl bölümü).

⁴ İbnü'l-Mübârek, *age*, s. 1. Abdullah İbn Abbâs rivâyeti için ise bkz: Dârimî, *Rikâk*, 2 (2707); Buhârî, *Rikâk*, 1 (6412); İbn Mâce, *Zühd*, 15 (4170); Tirmizî, *Zühd*, 1 (2304).

⁵ Vekî ibnü'l-Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühd*, I/217-218.

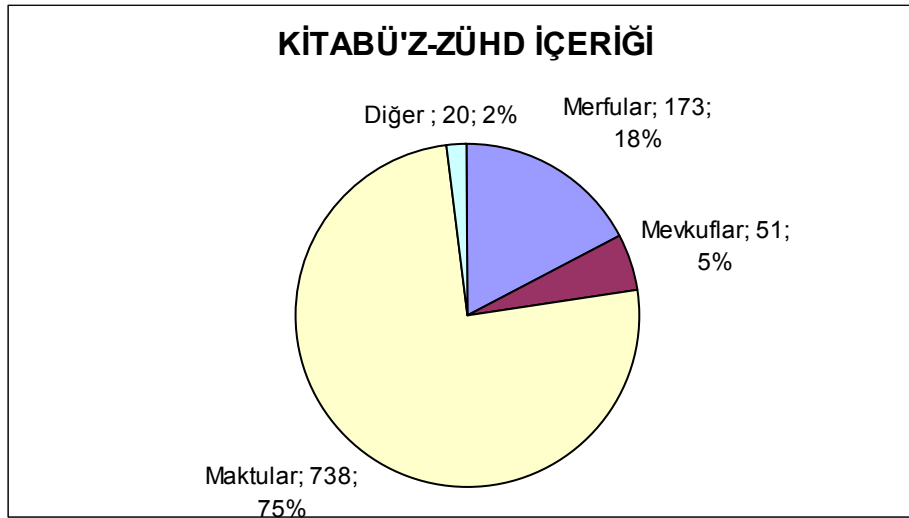
⁶ Kitap, etraflı bir ihtisas çalışmasının ürünü olarak iki cilt halinde basılmıştır. Bkz. Vekî' ibnü'l-Cerrâh (ö.197) *Kitâbü'z-Zühd*, I-II, thk. Abdurrahmân Abdülcebbâr el-Ferîvâî, Dâru's-Samî'î, 2. Baskı, Riyad 1994.

Sünen sâhibi Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin (ö.275) *Kitâbü'z-Zühd*'ü ise râvî isimlerine göre (ale'r-ricâl) tanzîm edilmiştir. Eserine Hz. İsmâ'nın “Çalışmadan rızıklanabileceğiniz halde, dünya için çalışıyorsunuz. Çalışmadan rızıklanamayacağınız halde, ahiret için çalışmıyorsunuz”¹ sözüyle başlayan Ebû Dâvûd, 24 rivâyetten oluşan giriş bölümünde -İbn Vehb'den nakledilenler başta olmak üzere- pek çok İsrâiliyât unsuruna yer vermektedir.² Akabinde ise, başta dört halife olmak üzere ashâb-ı kirâma ait vecîzeler –alfabetik sıra gözetilmeden- müstakil bölümler halinde rivâyet edilmiştir. Eserde 35 sahâbî ve 15 kadar tâbî'n mensubuna nispet edilen toplam 521 rivâyet bulunmaktadır.

Sonraki dönemlerde Zühd eserlerinin en bilinen örneği, İmâm Beyhakî'nin (ö.458) *Kitâbü'z-Zühd*'ü olmuştur. Toplam 982 rivâyet içeren eser,³ zühd kavramını, uzlet, dünyaya değer vermemek, vera' ve takvâya dâir verilerle açıklamaktadır.

Müellif, kitabın girişinde, zühd ve kasrû'l-emelle ilgili bazı hadislerle diğer eserlerinde (*Şüabü'l-İmân* ve *Delâilü'n-Nübüvve*'de) yer verdiğini, bu çalışmasında ise söz konusu hadisleri halef ve selefîn sözleri ile bir arada değerlendireceğini ifade etmektedir.⁴ *Kitâbü'z-Zühd* üzerinde yaptığımız incelemenin bizi ulaştırdığı nokta, merfû hadislerin oranının %20'ye yakın olduğu, eserin dörtte üçünü ise maktû rivâyetlerin teşkil ettiğidir. Beyhakî'nin eserinde yer verdiği rivâyetlerin kaynaklarına göre oranları şöyle gösterilebilir:

Grafik III: Beyhakî'nin Kitâbü'z-Zühd'ünün Muhtevası

¹ Ebû Dâvûd, *Kitâbü'z-Zühd*, s. 31.

² Ebû Dâvûd, *age*, 31-46.

³ Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühdi'l-Kebîr*, thk. Takıyyüddîn en-Nedvî, Dârü'l-Kalem, 2. Baskı, Kuveyt 1983, s. 85-377. Kitabın Beyrut-1987 baskısı esas alınarak yapılan Türkçe tercümesi için bkz: Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühd*, trc. Enbiya Yıldırım, Hâcegân Yayınları, İstanbul 2000, s. 53-273.

⁴ Beyhakî, *age*, 85.

III. Ahlâk-Hadis İlişkisi Konulu Bazı Rivayetlerin Tahlili

Ahlâk ve hadis ilişkisi konusunda ne kadar büyük bir literatür birikimine sahip bulunulduğu, hadis mecmualarının sadece belirli bölümlerinin değil, neredeyse tüm muhtevalarının ahlâka dair verilerle dolu olduğu birinci bölümde tespit edilmiştir. Yine de ahlâk hadisleri üzerinde yapılacak çalışmalarda hareket noktası teşkil edebilecek bazı temel rivayetlerin tespiti uygun görülmüştür.

Çalışmanın bu bölümünde ahlâk-hadis ilişkisini doğrudan kuran ve temellendiren beş rivayet incelenecektir. Söz konusu rivayetler ve muhtevaları şöyle özetlenebilir:

A. İyi ve Kötünün Tanımlanması Konulu Nevvâs b. Sem'ân Hadisi

(İyi, güzel ahlâktır. Kötü, içini kurcalayan ve insanların görmesini istemediğin şeydir.)

B. Peygamberliğin Amacını Açıklama Konulu Ebû Hüreyre Hadisi

(Ben, ahlâkî güzellikleri tamamlamak üzere gönderildim.)

C. İman-Ahlâk İlişkisi Konulu Ebû Hüreyre Hadisi

(İmanı en mükemmel olan mümin, ahlâkı en güzel olandır.)

D. Ahlâkın Mizandaki Ağırlığı Konulu Ebü'd-Derdâ Hadisi

(Mizanda güzel ahlâktan daha ağır hiçbir şey yoktur.)

E. Güzel Ahlâkın Ahiretteki Karşılığı Konulu Abdullah b. Amr Hadisi

(Bana en sevimliniz ve kıyamette en yakın olanınız, en güzel ahlâklı olanınızdır.)

Bu beş hadisin seçiminde gözetilen iki temel kriter söz konusudur. Bunlar, doğrudan *ahlâk* kelimesini veya bu kelimeyle aynı kökten türetilmiş bir sözcüğü (huluk vb.) içermek ve dinî alanda ahlâkın önemini tereddüde yer bırakmayacak şekilde açıkça ifade etmektir. Ayrıca ele alınan hadislerin sıkça gündeme getirilen ve sıhhatine oldukça güvenilen rivayetler olması da bu seçimde etkilidir.

Hadislerin tahlili sırasında çok farklı metotlar kullanılmış olsa da, burada sonuçlar sunulurken altı aşamalı bir yöntem takip edilecektir. Sırasıyla hadisin metni, tercümesi, kaynakları, sıhhat değerlendirmesi, rivayet şeceresi ve rivayetler arası lâfız mukayesesi yapılacaktır. Bu aşamaların gerçekleştirilmesinde dikkate alınan hususlar aşağıda özetlenmiştir.

1. Metin

Bu bölümde ilgili hadisin çalışmaya esas teşkil eden rivayetinin orijinal şekli yer almaktadır. Hadisin sened zinciri de burada ‘Metin’ başlığının kapsamındadır. Çalışmaya esas teşkil eden rivayet ise, biraz sonra ‘Rivayet Şeceresi’ başlığının tanıtımında mihver rivayet seçimi hakkında yapılacak açıklamalara paralel olarak belirlenmiştir.

2. Tercüme

Hadisin bir önceki başlık altında verilen orijinal Arapça metninin Türkçe’ye aynen çevrildiği bölümdür. Hadisin senedi, bağlamı ve merfû kısımları, dilimizdeki en iyi karşılıkları bulunmaya çalışılarak bu bölümde sunulmuştur. Tercümenin bitimindeki dipnot ise ‘Metin’ kısmında orijinali bulunan ve bu başlık altında tercümesi yapılan ibarenin alındığı tek bir kaynağa gönderme yapmaktadır.

3. Kaynaklar

Asıl lâfız ve tercümesinin ardından, hadisin tespit edilen başlıca kaynakları belirtilmiştir. Kaynakların sıralanmasında müelliflerin vefat tarihleri dikkate alınmıştır. Hangi kaynağa ne şekilde atıf yapıldığı konusunda tezin giriş (metodoloji ve kaynaklar) bölümüne, atıf yapılan kaynakların detaylı künye bilgilerine ulaşmak için ise, tezin bitimindeki kaynakçaya başvurulabilir.

4. Değerlendirme

Hadisin sıhhat veya za’f durumuna dair bilgilerin derlendiği ve kısaca değerlendirildiği bölümdür. İlgili hadise eserlerinde yer veren müelliflerin bizzat kullandıkları tashîh/taz’îf ifadelerine öncelik verilmiştir. Ele alınan beş hadisin de büyük bir za’f probleminin bulunmaması, değerlendirme bölümlerinin kısa tutulmasını sağlamıştır.

Burada özellikle vurgulanması gereken nokta, yapılacak olan değerlendirmelerin tam anlamıyla ‘hadis hakkında hüküm vermek’ mahiyeti taşımayacağıdır. Zira yapılan tespitler, hadisin ‘kaynaklar’ bölümünde yer alan rivayetlerin bile tamamını içermemekte, şecerede yer alan tarîklerle sınırlı bulunmaktadır.

5. Rivayet Şeceresi

Rivayet şeceresi oluşturulurken, senedin başlangıcında ve tablonun merkezinde bulunan sahâbî râvînin adı en üstte ve mümkün mertebe ortada, koyu karakterle vurgulanarak yazılmıştır. Aynı tabakada yer alan râvîlerin ayı hizada bulunmasına özen gösterilmiştir. Birden fazla rivayete kaynaklık eden isimler için de koyu karakterle yazım uygulanmıştır.

Şecerenin merkezinde yer alan, metin ve tercüme bölümlerinde esas alınan ve ‘*mihver rivayet*’ diyebileceğimiz tarîk belirlenirken şu özellikler dikkate alınarak tercih yapılmıştır:

- Meşhur müelliflerden bir veya daha fazlasının eserlerinde yer almak,
- Diğerlerine göre daha âlî bir isnâdla rivayet edilmiş olmak,
- Hadisin yaygınlık kazanmasında belirgin katkı sağlayan bir râvîye dayanmak.

Şecerede birden fazla tarîkin çıkış/buluşma noktasını oluşturan merkez/mihver râvîler için, Türkçe bir büyük harften oluşan remizler kullanılmış, kullanılan harfin ilgili râvînin isminden veya künyesinden alınmasına özen gösterilmiştir. Söz konusu râvînin öğrencisi olup tabloda ondan rivayeti mevcut bulunan her bir kişi için ise, o râvînin remzi ile tek haneli bir sıra numarasının birleşimi kullanılmıştır.

Söylediklerimizi örnekleyecek olursak:

Bu bölümde beşinci sırada ele alınan Abdullah b. Amr hadisinde, sahâbî râvî için [A] remzi kullanılmış; hadisi kendisinden rivayet eden iki râvîden Şuayb b. Muhammed [A1], Mesrûk ise [A2] şeklinde gösterilmiştir. Hadisi ‘*Yezîd ibnü’l-Hâd-Amr b. Şuayb*’ yoluyla A1’den alan ve müelliflere ulaşan beş ayrı tarîke de kaynaklık eden Leys için ise [L] remzi düşünülmüş; Leys’in râvîleri durumundaki beş isimden Abdullah b. Sâlih [L1], Yûnus [L2], Ebû Seleme el-Huzâ’î [L3], Yahyâ b. Bükeyr [L4], İbrahim b. Sa’d ise [L5] şeklinde sıralanmıştır. Bu kodlama sayesinde özellikle lâfız karşılaştırma işlemine ait atıflar kolaylaşmış, her râvînin adını ayrı ayrı zikretmek yerine remizlerin ifade edilmesiyle yetinilmiştir.

Şecere konusunda son olarak şu hususun altı tekrar çizilmelidir: Hadisin tespit edilen ve ‘*Kaynaklar*’ bölümünde kaydedilen her rivayetin senedi tabloya yansımış değildir. Belli başlı yedi-sekiz kaynağın/rivayetin senedlerine şecerede yer verilmiş; zaman zaman aynı müellifin naklettiği birden fazla tarîke yer verildiği de olmuştur. Birden fazla sahâbîden rivayet edilen hadislerde ise -ki ilk hadis hariç diğerleri böyledir- sadece rivayeti en yaygın olan sahâbîden gelen tarîklerin şeceresi çıkarılmıştır.

6. Lâfız Mukayesesi: Hadisin rivayetleri arasındaki lâfız farklılıklarını belirtildiği bölümdür. Hadislerden bazılarında ‘*Bağlamlar*’ ve ‘*Lâfızlar*’ olarak iki ayrı alt başlık halinde karşılaştırma yapıldığı da olmuştur.

7. Şerh: Hadisin muhtevasının kısaca değerlendirildiği ve ahlâk açısından önemine değinildiği son bölümdür. Şerh başlığı altında hadisi konu edinen başlıca kaynaklara atıf yapılmıştır. Zaman zaman kelime açıklamalarına yer verildiği de olmuştur.

A. Tahlil-1

İyi ve Kötünün Tanımlanması Konulu Nevvâs b. Sem'ân Hadisi

“İyi, güzel ahlâktır. Kötü, içini kurcalayan ve insanların görmesini istemediğin şeydir.”

Bu hadis, ahlâkın en temel iki kavramı olan iyi ve kötüyü açık bir biçimde tanımlaması bakımından önem taşır. Zira ahlâkın felsefî boyutuna doğrudan ışık tutan ve sınırlamalar getiren rivayetlerin adedi neredeyse bir elin parmakları kadardır. Bu durumu, Imrân b. Husayn'ın naklettiği ve yaratılışın başlangıcını anlatan “Allah vardı ve başka hiç bir şey yoktu”¹ şeklindeki hadisin, son derece veciz olmasına rağmen, kelâm ilmi açısından eşsiz bir değer taşımasına benzetebiliriz.

1. Metin

حدثني هارون بن سعيد الأيلي: حدثنا عبد الله بن وهب: حدثني معاوية (يعني ابن صالح)،

عن عبد الرحمن بن جبير بن نفير، عن أبيه، عن نواس بن سمعان، قال:

أقمت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم بالمدينة سنة، ما يمنعني من الهجرة إلا المسألة.

كان أحدنا إذا هاجر لم يسأل رسول الله صلى الله عليه وسلم عن شيء.

قال: فسألته عن البر والإثم، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: البر حسن الخلق. والإثم

ما حاك في نفسك، وكرهت أن يطلع عليه الناس.

2. Tercüme

Bana Hârûn b. Saîd tahdîs etti: Bize Abdullah b. Vehb tahdîs etti: Bana Muâviye (Yani İbn Sâlih) tahdîs etti: Abdurrahmân b. Cübeyr b. Nüfeyr'den: Babasından: Nevvâs b. Sem'ân'dan: Dedi ki:

“Rasûlulâh sallallâhu aleyhi vesellem'le birlikte Medine'de bir sene kaldım. Sırf soru sorabilmek için, hicret etmedim. Çünkü hicret ettikten sonra Rasûlullâh'a (sav) hiçbir şey soramıyorduk.”

Devam etti: “Ona şunu sordum: İyi nedir, kötü nedir?”

¹ Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 1 (3191), Tevhîd, 22 (7418); İbn Hıbbân, XIV/10-11 (6142) Imrân b. Husayn'dan.

Buyurdu ki: “İyi, güzel ahlâktır. Kötü, içini kurcalayan ve insanların görmesini istemediğin şeydir.”¹

3. Kaynaklar

İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, Edeb, 2 (25326); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIX/179 (17631); Dârimî, *Rikâk*, 73 (2789-2790); Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, (298, 305); Müslim, *Birr*, 5 (2553); Tirmizî, *Zühd*, 52 (2389); İbn Hıbbân, *Sahîh*, II/123 (397); Hâkim, *Müstedrek*, II/17 (2172); Kudâ'î, *Müsnedü's-Şihâb*, I/66 (53); Beyhakî, *Sünen*, X/323; Beyhakî, *Şu'ab*, VI/235-236 (7994): **Nevvâs b. Sem'ân'dan.**

4. Değerlendirme

Tirmizî'nin “*hasen sahîh*” hükmünü verdiği, Zehebî'nin de *Telhîs*'de Hâkim'in tashîhine muvafakat ettiği bu rivayetin tek sahâbî râvîsi Nevvâs b. Sem'ân'dır. Buhârî, Müslim, Ahmed b. Hanbel, Beyhakî ve diğer musanniflerin senedleri *Muâviye b. Sâlih-Abdurrahman b. Cübeyr-Babası (Cübeyr b. Nüfeyr)-Nevvâs b. Sem'ân* noktasında birleşmektedir. İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*'de “*Güzel ahlâkla alâkalı sahîh hadisler arasında şunlar yer alır*” ifadesiyle arz ettiği sahîh ahlâk hadisi örnekleri listesinin en başında Nevvâs b. Sem'ân hadisini zikretmektedir.²

5. Rivayet Şeceresi

Nevvâs b. Sem'ân'dan Cübeyr b. Nüfeyr ve oğlu Abdurrahmân aracılığıyla Muâviye b. Sâlih'e ulaşan hadis, Muâviye'nin dört ayrı râvîsi tarafından yaygınlaştırılmıştır. Bu râvîlerden Ma'n b. İsâ, Dârimî ve Buhârî'ye; Abdurrahmân b. Mehdî ve Abdullah b. Vehb sırasıyla İmâm Ahmed b. Hanbel ve İmâm Müslim'e ulaşan senedlerde mevcuttur. Dördüncü râvî Zeyd ibnü'l-Hubâb ise, İbn Ebî Şeybe'ye doğrudan, Tirmizî'ye bir, İbn Hıbbân'a iki, Beyhakî'ye üç ve Kudâ'î'ye de dört kişi kanalıyla bu hadisi nakletmiştir. Şecerenin detayları *Şecere-I'*e bakılabilir.

6. Lâfız Mukayesesi

Rivayetin merfû lâfzı kaynaklara göre pek değişmemekle birlikte, Nevvâs b. Sem'ân'ın yaptığı bazı açıklamaları içeren giriş bölümü farklılık arz etmektedir. Bu durumda, giriş bölümünün lâfızları ‘*Bağlamlar*’ başlığı altında aktarıldıktan sonra, ‘*Lâfızlar*’ başlığıyla merfû metinlerin karşılaştırması yapılacaktır.

a. Bağlamlar

Hadisin giriş kısmına ait altı ayrı bağlam cümlesi tespit edilmiştir. Bu cümleler ve yer aldıkları kaynaklar şu şekilde sıralanabilir:

¹ Müslim, *Birr*, 5 (2553).

² İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, X/458.

Şecere-I

(A) CÜMLESİ:

(أَقَمْتُ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْمَدِينَةِ سَنَةً مَا يَمْنَعُنِي مِنَ الْهَجْرَةِ إِلَّا الْمَسْأَلَةُ)

Sadece Müslim (M3).

(B) CÜMLESİ:

(كَانَ أَحَدُنَا إِذَا هَاجَرَ لَمْ يَسْأَلْ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ شَيْءٍ قَالَ فَسَأَلْتَهُ عَنِ الْبِرِّ وَالْإِثْمِ)

Sadece Müslim (M3).

(C) CÜMLESİ:

(أَنْ رَجُلًا سَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الْبِرِّ وَالْإِثْمِ)

Sadece Tirmizî (M4/Z2).

(D1) CÜMLESİ: (سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الْبِرِّ وَالْإِثْمِ)

İbn Ebî Şeybe (M4/Z1), İbn Hıbbân (M4/Z3), Beyhakî (M4/Z4) ve Kudâ'î (M4/Z5).

(D2) CÜMLESİ: (سَأَلْتُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الْبِرِّ وَالْإِثْمِ)

Ahmed b. Hanbel (M2) ve Dârimî (M1/S2).

(E) CÜMLESİ: (أَنَّهُ سَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنِ الْبِرِّ وَالْإِثْمِ)

Sadece Buhârî (M1/S1).

b. Lâfızlar

Hadisin merfû kısmıyla ilgili üç ayrı lâfız tespit edilmiştir. Bunlardan birisi altı kaynakta müşterek, diğer ikisi ise birer kaynakta mervîdir. Kudâ'î'nin *Müsned*'indeki ifade ise (البر حسن الخلق ... الحديث) şeklindedir ve detaylı lâfız zikredilmemiştir.

Söz konusu üç metin şu şekildedir:

(A) CÜMLESİ:

(البر حسن الخلق. والإثم ما حاك في نفسك، وكرهت أن يطلع عليه الناس)

İbn Ebî Şeybe (M4/Z1), Buhârî (M1/S1), Müslim (M3), Tirmizî (M4/Z2), İbn Hıbbân (M4/Z3) ve Beyhakî (M4/Z4).

(B) CÜMLESİ:

(البر حسن الخلق. والإثم ما حاك في صدرك، وكرهت أن يطلع الناس عليه)

Sadece Ahmed b. Hanbel (M2).

(C) CÜMLESİ:

(البر حسن الخلق. والإثم ما حاك في نفسك، وكرهت أن يعلمه الناس)

Sadece Dârimî (M1/S2).

7. Şerh

Nevvâs b. Sem'ân hadisiyle ilgili en doyurucu şerhlerden birisi İbn Receb el-Hanbelî'ye aittir. İbn Receb, *Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem*'de 27. hadis olarak yer verdiği bu rivâyeti, yine *birr* kavramını merkeze alan Vâbisa b. Ma'bed hadisi ile yanyana değerlendirmektedir.

Söz konusu ikinci hadise göre, Peygamber Efendimiz (sav), Vâbisa b. Ma'bed'e “İyinin ve kötünün ne olduğunu sormaya mı geldin?” sorusunu yöneltmiş ve bu soruya “Evet” cevabını alınca şöyle buyurmuştur:

“*Kalbine danış. İyi (birr), nefsi de, kalbi de tatmin eden şeydir. Kötü (ism) ise, insanın içini rahatsız ve huzursuz eden şeydir. İnsanlar sana ne söylerse söylesin, bu böyledir.*”¹

Ahmed b. Hanbel ve Dârimî rivâyetlerinin isnadlarına *hasen* hükmünü veren İbn Receb el-Hanbelî, bilahare Vâbisa hadisinin çeşitli tarîklerini ve râvîlerini sırasıyla tetkik eder. Hadisin anlamını açıklamaya ise, ashâbdan Abdullah b. Mes'ûd'un “Kalbi titreten şey suçtur” sözünü ve Abdullah b. Ömer'in “İyi olmak (birr) çok kolay: Gülen bir yüz ve tatlı bir söz = البر شيء هين: وجهه طلق وكلام لين” ifadesini esas alarak başlar.²

İbn Receb'e göre, Nevvâs hadisindeki *birr* kelimesi iki temel anlama sahiptir:

¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV/227. Dârimî, *Büyû*, 2 (2533): Vâbisa b. Ma'bed'den.

² İbn Receb, *Câmiu'l-Ulûm ve'l-Hikem*, II/96-98.

a. İyi davranmak (Olumlu yaklaşım): Başta anne ve baba olmak üzere, yakın çevreden hareketle bütün insanlara iyi muamelede bulunmak. “*Birr ve takvâda yardımlaşın*”¹ âyetindeki *birr* kelimesini ‘halka’, *takvâ* kelimesini ise ‘Hakka’ karşı iyi tutum olarak yorumlayan şârih, bu anlamda *birri* (معاملة الخلق بالإحسان إليهم) şeklinde ifade etmekte ve Buhârî ile Tirmizî’nin eserlerindeki *Birr ve Sıla* bölümlerine dikkat çekmektedir.²

b. İyi davranışlar (Olumlu fiil): Başta ibadetler olmak üzere, kalbe huzur verecek her ne iş varsa onu yapmak. Şârihin kısaca (فعل جميع الطاعات) olarak özetlediği bu manaya Bakara Sûresi’nin 177. âyetini örnek göstermesi –âyetin ihtiva ettiği ahlâk ve ibadet unsurlarının tamamının inanç ve davranışlardan oluşması bakımından- önem taşımaktadır.

Yine aynı âyetten hareketle, Allah’a, meleklerine, kitaplarına ve rasüllerine inanmayı ‘iç itaat şekilleri=الطاعات الباطنة’; namazı, zekâtı, sözünde durmayı, sabırlı olmayı ve diğerlerini ‘dış itaat şekilleri=الطاعات الظاهرة’ olarak adlandıran İbn Receb el-Hanbelî’nin şu değerlendirmesi –düşünce ve davranış olarak ahlâkî şekillendiren hadisleri konu edinen tezimiz açısından- belirleyicidir:

“*Nebî sallallâhü aleyhi vesellem* Nevvâs hadisindeki cevabı, bütün bu hasletleri içinde barındırabilecek durumdadır. Çünkü güzel ahlâktan kasıt, dinin ahlâkıyla ahlâklanmak ve Allah’ın âdâbıyla edeblenmek olmalıdır.”³

Bütün bunlara eklenmesi gereken bir başka husus, hadiste geçen *birr* ve *ism* kavramlarını izah sadedinde, şârihin, fitrat ve ma’rûf gibi önemli noktalarla temas kurmuş olmasıdır. Bu bakış açısına göre, doğuştan (fitrat) getirilen ahlâkî yapı, çevrede mevcut iyi ve olumlu değerleri (ma’rûf) doğrudan benimsemekte, kötü ve olumsuz durumlardan (münker) ise rahatsız olup ister istemez (kalben) tepki vermektedir.

Müslim rivâyetini şerh eden Nevevî’nin ise, *birr* kelimesi için ‘*sıla, iyi geçinme ve ibadete yönelme*’ şeklinde üç yönlü bir anlam açıklaması yaptığı ve bunları ‘ahlâkî değerlerin buluşma noktası = مجامع حسن الخلق’ olarak nitelendirdiği görülmektedir.⁴ Nevvâs b. Sem’ân’ın ‘sırf soru sorabilmek için yıllarca hicret etmeden Medîne’ye misafir gibi gidip geldiği’ yönündeki ifadesi de, Nevevî tarafından kısaca değerlendirilmiştir.

¹ 5. Mâide, 2.

² İbn Receb, *Câmiü’l-‘Ulûm ve’l-Hikem*, II/98.

³ İbn Receb, *age*, II/99.

⁴ Nevevî, *Şerh Sahîhi Müslim*, XVI/90.

Tirmizî Şerhi'nde Nevevî'den alıntılarda bulunan Mübârekpûrî ise, (البر حسن الخلق) ifadesini açıklarken, *birrin* 'en üstün ahlâkî özellik' veya 'bir bütün olarak güzel ahlâkın geneli' sayıldığını belirtmektedir.¹

Birr kelimesinin hayrı, *ism* kelimesinin ise şerri bütünüyle ifade ettiği bilgisi, Münâvî'nin Nevvâs hadisini şerhinde de söz konusu edilmiştir. Münâvî, aynı zamanda hadisteki üslûbun da bizzat *câmi* ' bir üslûp olduğuna dikkat çekmektedir.²

Netice olarak, hadis-i şerifte 'güzel ahlâk' ile eş tutulan *birr* kavramının, tatlı dil, güler yüz, sabır ve benzeri hasletlerle açıklanması bir bakıma örneklemeden ibarettir. Zira Nevevî'den de yukarıda naklettiğimiz gibi, *birr* daha kapsamlı, daha üstün ve daha mutlak bir 'iyilik' değerini temsil eder.

İsm kelimesi üzerinde ise hadiste yer alan 'insanın içini rahatsız eden şey' tanımlaması gayet açıktır ve ilgili yorumlarda bunun 'kalbe danışmayı' beraberinde getirdiği vurgulanmıştır. İnsanın tereddüde düşüren ve şüpheyi sevk eden her şeyin belirli oranda 'suç ve günah' unsuru olduğu sonucuna varılabilir.

B. Tahlil-2

Peygamberliğin Amacını Açıklama Konulu Ebû Hüreyre Hadisi

"Ben, ahlâkî güzelliği tamamlamak üzere gönderildim."

Peygamber Efendimizin (sav) gönderiliş ve görevlendiriliş amacının bizzat kendi lisanından ifadesi olması yönüyle büyük değer taşıyan bu hadisin râvîsi Ebû Hüreyre'dir. Rasûlullah'ın (sav) kendi misyonunu 'ahlâkî değerleri yerleştirmek' olarak açıklamış olması, ahlâk-hadis ilişkisi konusunda temel bir hareket noktasıdır. Öyle ki, siyer, sünnet ve hadis sahasında elde edilen ilmî verilerin incelenmesinde bu merfû açıklama başlı başına bir perspektif oluşturabilir.

1. Metin

حدثنا إسماعيل بن أبي أويس، قال: حدثني عبد العزيز بن محمد، عن محمد بن عجلان، عن

الققعاع بن حكيم، عن أبي صالح السمان، عن أبي هريرة: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال:

"إنما بعثت لأتمم صالح الأخلاق."

¹ Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-Ahvezi*, VII/64.

² Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, III/218. (وذا من جوامع الكلم. لأن البر كلمة جامعة لكل خير، والإثم جامع للشر.)

2. Tercüme

Bize İsmâîl b. Ebî Üveys tahdîs etti: Dedi ki: Bana Abdülazîz b. Muhammed tahdîs etti: Muhammed b. Aclân'dan: el-Ka'kâ' b. Hakîm'den: Ebû Sâlih es-Semân'dan: Ebû Hüreyre'den: Rasûlullah sallallâhü aleyhi vesellem buyurdu ki:

“Ben, ahlâkî güzellikleri tamamlamak üzere gönderildim.”¹

3. Kaynaklar

Muvatta', Husnû'l-Huluk, 1 (8): **Belâğ olarak.**

Müsned, XIV/512-513 (8952); Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, (276); Hâkim, *Müstedrek*, II/670 (4221); Kudâ'î, *Müsnedü's-Şihâb*, II/192 (1165); Beyhakî, *Sünen*, X/323 (20782), *Şu'ab*, VI/230 (7978); İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, XXIV/333 (228): **Ebû Hüreyre'den.**

İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, Fedâil, 1 (31764): **Zeyd b. Eslem'den.**

Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, VII/74 (6895): **Câbir b. Abdullâh'tan.**

4. Değerlendirme

Hadisi belâğ sûretiyle rivayet eden İmâm Mâlik'in *Muvatta'*ı üzerinde uzmanlığıyla tanınan İbn Abdilberr, hadisin Ebû Hüreyre ve daha başka sahâbîlerden muttasıl rivayetlerle ve sahîh tarîklerle Rasûlullâh'tan nakledildiğini belirterek “Bu, Medîne kaynaklı sahîh bir hadistir” (وهذا حديث مدني صحيح) ifadesini kullanmaktadır.² Heysemî de, Ahmed b. Hanbel'in Ebû Hüreyre'den rivayetini tashîh etmekte,³ Taberânî'nin Câbir b. Abdullah'tan yaptığı rivayetin senedinde bulunan Ömer b. İbrahim el-Kuraşî'nin ise zayıf olduğunu belirtmektedir.⁴

5. Rivayet Şeceresi

Sahâbî râvî Ebû Hüreyre'ye ‘Muhammed b. Aclân-el-Ka'kâ' b. Hakîm-Ebû Sâlih’ senediyle ulaşan Abdülazîz b. Muhammed, şecerede mihver râvî durumundadır. Rivayetleri değerlendirilen yedi müellifin tamamı farklı tarîkler aracılığıyla Abdülazîz b. Muhammed'e dayanmaktadır. Şecerenin detayları için *Şecere-II'*ye bakılabilir.

¹ Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, s. 91 (276): **Ebû Hüreyre'den.**

² İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, XXIV/333-334.

³ Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, VIII/188 ve IX/15.

⁴ Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, VIII/188. Hadisin bazı tarîklerinin bir arada değerlendirmesi için bkz: Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I/211-212.

Şecere-II

6. Lâfız Mukayesesi

Hadisin incelenen yedi kaynakta iki ayrı lâfzı tespit edilmiştir. Bunlardan birisinde ‘*ahlâkî güzelliğler*’ anlamında (صَالِحَ الْأَخْلَاقِ), diğesinde ise yine aynı anlamda (مَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ) tamlamasının kullanıldığı görülecektir. Her ne kadar bu iki ifadeden –belki daha sonra aynı adla oluşan literatürün de etkisiyle- daha yaygın olarak bilineni ‘*mekârimü’l-ahlâk*’ olsa da, ilk lâfzın kaynaklarının daha sıhhatli olduğuna dikkat edilmelidir.

(A) CÜMLESİ: (إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ صَالِحَ الْأَخْلَاقِ)

Ahmed b. Hanbel (S1), Buhârî (A1) ve İbn Abdilberr (A4 ve A5).

Ayrıca Hâkim’in (A3) (بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ صَالِحَ الْأَخْلَاقِ) şeklindeki lâfzı da bu üç kaynağa oldukça yakındır.

(B) CÜMLESİ: (إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ)

Kudâ’î (A6) ve Beyhakî (S2).

7. Şerh

“*Ben, güzel ahlâkî (ahlâkî güzelliğleri) tamamlamak üzere gönderildim*” hadisi, hem ulemânın tashîhine ve kabûlüne mazhar olan senedi, hem de ‘Hz. Peygamber’in misyonunu’ açıkça ortaya koyan muhtevası bakımından büyük önem taşır. İnsanlığa her konuda örnek olan, hayatın bütün alanlarında (ekonomi, eğitim, devlet yönetimi, aile liderliği vb.) bizzat vazifeler üstlenen Rasûlullah’ın (sav), Allah tarafından gönderiliş amacını doğrudan doğruya ‘ahlâkî tebliğ’ olarak işaret buyurması, elbette ciddi bir hareket noktasıdır.

Hadisi, *Muvatta*’nın belâğ tarzı rivâyetleri arasında 33. sırada ele alan İbn Abdilberr, Ahmed b. Kâsım b. İsâ el-Mukrî ve Sa’îd b. Nasr aracılığıyla kendisine tahdîs edilen iki tarîke dikkat çektikten sonra, hadisin anlamını kısaca açıklamaktadır. Buna göre, ahlâkî güzelliğleri ifade eden salâh (düzgünlük), hayr (iyilik), fadl (üstünlük), mürûet (kişilik), ihsân (yardımseverlik) ve adl (adalet) gibi temel kavramlar Ebû Hüreyre hadisinin kapsamında yer almaktadır.

Nahl sûresinin –Cuma hutbelerinin bitiminde de sürekli okunan- 90. âyetinin¹ ‘Birr, fadl ve mekârim konusunda en kapsamlı âyet’ (أَجْمَعَ آيَةً لِلْبِرِّ وَالْفَضْلِ وَمَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ) olarak değerlendirilebileceği de İbn Abdilberr tarafından vurgulanmıştır.²

¹ 16. Nahl, 90.

² İbn Abdilberr, *Temhîd*, XXIV/334.

Ayrıca İbn Abdilberr, hadisin anlamını destekleme sadedinde, Hz. Âişe'den başlıca ahlâkî değerleri ihtiva eden bir söz ve şâir Ebü'l-Atâhiye'den de 'Din olmadan dünyanın, ahlâkî değerler olmadan da dinin olamayacağı' yönünde bir mısra nakletmektedir.¹

Bu arada, hadis şerh edilirken 'tamamlamak üzere gönderildim' (لَأْتِمَمَ) lâfzına değişik anlamlar yüklendiği tespit edilmiştir. Her ne kadar bazı kaynaklarda bunun 'daha önceki peygamberlerin tebliğlerinde ahlâkî boyutun eksik ve yetersiz olduğu' şeklinde yorumlandığı ve bu eksikliğin Rasûlullâh'ın (sav) gönderilmesi ve görevlendirilmesi ile giderildiğinin düşünüldüğü görülüyorsa da², bunun gerçekçi bir yaklaşım olmadığı âşikârdır. Ahlâk her peygamberin tebliğinde belirleyici konumdadır ve Rasûlullâh'ın (sav) incelediğimiz ifadesi "Onlar değil, ben ahlâkı tamamladım" anlamına gelmemektedir.

Sonuç olarak, Peygamberimizin (sav) ahlâkla ilgili konularda önderlik yapmayı esas alan nübüvvet göreviyle, Hz. Âişe'nin 'onun ahlâkî Kurân'dı' sözünde ifadesini bulan yüce karakteri, tam bir uyum ve bütünlük arz etmektedir. Nitekim bu durumu bildiren Kurân-ı Kerîm'in "Sen yüce bir ahlâk üzerindesin"³ âyetinin tefsirinde, ilim adamları yukarıda kısaca şerh ettiğimiz Ebû Hüreyre hadisine temasta bulunmayı ihmal etmemişlerdir.⁴

C. Tahlil-3

İman-Ahlâk İlişkisi Konulu Ebû Hüreyre Hadisi

"İmanı en mükemmel olan mümin, ahlâkı en güzel olandır."

İman güzelliğinin ahlâk güzelliğiyle (bir başka ifadeyle, inanç düzgünlüğünün davranış düzgünlüğüyle) doğru orantılı olduğunu ortaya koyan bu hadis, *iman-amel (inanç-davranış)* ilişkisini açıklayan bir özellik taşımakta ve bu özelliği dolayısıyla bu çalışma kapsamına dahil edilmiş bulunmaktadır. Bir insanın benimsediği düşünceler ve sergilediği davranışlardan oluşan ahlâkının, o insanın Allah'a ne ölçüde inandığıyla ilgili görülmesi, din eğitiminde ve din anlatımında belirleyici bir prensip olmalıdır.

Hadisin tarîkleri arasından metin ve tercüme uygulaması için Ebû Dâvûd rivayeti seçilmiştir. Bu tercihte Ebû Dâvûd'un hadisi Ahmed b. Hanbel'den rivayet etmesi etkili olmuştur. Söz konusu tarîk Ebû Hüreyre'ye dayanmakta ve oluşturduğumuz şecerede de merkezî konumda yer almaktadır.

¹ İbn Abdilberr, *Temhid*, XXIV/334. İlgili mısra şu şekildedir: (ليس دنيا إلا بدين وليس الدين إلا مكارم الأخلاق)

² Meselâ bkz: Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr*, II/572.

³ 68. Kalem 4.

⁴ Meselâ bkz: İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV/403-404.

1. Metin

حدثنا أحمد بن حنبل: ثنا يحيى بن سعيد، عن محمد بن عمرو، عن أبي سلمة، عن أبي

هريرة، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم:

"أكمل المؤمنين إيماناً أحسنهم خلقاً."

2. Tercüme

Bize Ahmed b. Hanbel tahdîs etti: Bize Yahyâ b. Saîd tahdîs etti: Muhammed b. Amr'dan: Ebû Seleme'den: Ebû Hüreyre'den: Dedi ki:

Rasûlullâh sallallâhü aleyhi vesellem şöyle buyurdu:

"İmanı en mükemmel olan mümin, ahlâkı en güzel olandır."¹

3. Kaynaklar

Dârimî, Rikâk, 74 (2792); Ahmed, *Müsned*, XII/364-366 (7402), XVI/114 (10106), XVI/478 (10817); Ebû Dâvûd, *Sünne*, 16 (4682); Tirmizî, *Radâ'*, 11 (1162); Hâkim, *Müstedrek*, I/43 (1-2); İbn Hıbbân, *Sahîh*, II/227 (479), IX/483 (4176); Kudâ'î, *Müsnedü's-Şihâb*, II/249 (1291); Beyhakî, *Sünen*, X/323: **Ebû Hüreyre'den.**

Ahmed, *Müsned*, VI/47 (24250), VI/99 (24721); Tirmizî, *Îmân*, 6 (2612); Hâkim, *Müstedrek*, II/119 (173): **H. Âişe'den.**

Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, II/130 (1934); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VII/237 (4240): **Enes b. Mâlik'ten.**

4. Değerlendirme

Tirmizî, Ebû Hüreyre'den rivayet ettiği hadis için "*hasen sahîh*" ifadesini kullanmakta ve konuyla ilgili Âişe ve İbn Abbâs rivayetlerine de dikkat çekmektedir.² Hâkim ise hadisin *Sahîhayn*'da yer almadığını ama Müslim'in şartlarına uygun olduğunu belirterek, el-Ka'kâ' b. Hakîm'in '*Ebû Sâlih-Ebû Hüreyre*' yoluyla rivayet ettiği hadislerle istişhâd edildiğini, Muhammed b. Aclân'ın hadisleriyle de ihticâc olunduğunu sözlerine ekler.³

¹ Ebû Dâvûd, *Sünne*, 16 (4682): **Ebû Hüreyre'den.**

² Tirmizî, *Radâ'*, 11 (1162).

³ Hâkim, *Müstedrek*, I/43 (1-2). Ayrıca Irâkî'nin *Emâlî*'sinde Ebû Hüreyre rivayetini tashîh ettiğine dair bir bilgi için bkz: Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, II/97.

Lâfzı “İmanı en mükemmel olan müminlerden birisi de, ahlâkı en güzel olan ve ailesine en yumuşak davranandır” (إن من أكمل المؤمنين إيماناً أحسنهم خلقاً وألطفهم بأهله) şeklinde olan Hz. Âişe rivayeti ise, munkatı’ sayılmıştır. İnkıta’ sebebi, hadisi Hz. Âişe’den rivayet eden Ebû Kılâbe’nin Hz. Âişe’den simâ’ının olmamasıdır.

Rivayetin ardından hadise ‘*sahîh hadis*’ hükmünü veren Tirmizî, bu durumu “*Ebû Kılâbe’nin Âişe’den simâ’ı olduğunu bilmiyoruz*” cümlesiyle ifade etmektedir.¹ Hadisi *Müstedrek*’in ilk hadisi olarak ele alan Hâkim ise, ‘*İbn Uleyye-Hâlid el-Hazzâ-Ebû Kılâbe-Âişe*’ zincirine dikkat çekmekte ve “*Ben şahsen Ebû Kılâbe’nin bu hadisi Âişe’den duymamış olmasından çekiniyorum*” demektedir.² Zehebî’nin bu açıklamaya yaptığı ek ise “*Müellif hadisin hükmü hakkında konuşmamıştır; ama hadis sahihtir... Ben de onun Âişe’den duymamış olmasından çekiniyorum*” şeklindedir.³

5. Rivayet Şeceresi

Daha önce ele alınan iki örneğin aksine, bu hadiste sahâbî râvîden nakilde bulunan iki kişi söz konusudur. Bunlardan Ebû Seleme’nin rivayeti, Muhammed b. Amr vasıtasıyla yaygınlaşıp incelenen sekiz tarîkten beşinde yer almıştır. Ebû Sâlih rivayeti ise –tıpkı bir önceki hadis tahlilinde olduğu gibi- el-Ka’kâ’ b. Hakîm ve Muhammed b. Aclân aracılığıyla Ahmed b. Hanbel, Dârimî ve Beyhakî’ye ulaşmış durumdadır. Şecerenin detayları için *Şecere-III*’e bakılabilir.

6. Lâfız Mukayesesi

Rivayetlerde mevcut olan lâfızlar yan yana değerlendirildiğinde, yukarıda ‘Metin’ bölümünde verdiğimiz lâfzın (أكمل المؤمنين إيماناً أحسنهم خلقاً) bütün kaynaklarda müşterek olduğu görülecektir. Ancak, kimi rivayetlerde sadece bu cümle bulunmakla birlikte, bazılarında cümlenin devamında farklı ifadeler vardır. Dolayısıyla, bu cümleden ibaret olan ve olmayan lâfızlar farklılık arz etmektedir. Bu lâfızlar şunlardır:

¹ Tirmizî, İmân, 6 (2612).

² Hâkim, *Müstedrek*, I/43 (1-2).

³ Hâkim, *Müstedrek*, I/43 (1-2). Hadisin Câbir, Enes ve Ebû Saîd el-Hudrî rivayetlerinin dökümü ve değerlendirmesi için bkz: Heysemî, *Mecmau’z-Zevâid*, I/58, VIII/21-22.

Şecere-III

(A) CÜMLESİ: (أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنَهُمْ خَلْقًا)

Ahmed b. Hanbel (A1/Y2), Dârimî (A1/Y1), Ebû Dâvûd (M1), İbn Hıbbân (M4/D2) ve Beyhakî (E2/A2).

(B) CÜMLESİ: (أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنَهُمْ خَلْقًا. وَخِيَارَكُمْ خِيَارَكُمْ لِنِسَائِهِمْ)

Ahmed b. Hanbel (M1) ve İbn Hıbbân (M3).

(C) CÜMLESİ: (أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنَهُمْ خَلْقًا. وَخِيَارَكُمْ خِيَارَكُمْ لِنِسَائِهِمْ خَلْقًا)

Sadece Tirmizî (E1/M2).

(D) CÜMLESİ: (أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنَهُمْ خَلْقًا. وَخِيَارَهُمْ خِيَارَهُمْ لِنِسَائِهِمْ)

Sadece Ahmed b. Hanbel (M4/D1).

7. Şerh

Münâvî'ye göre hadis, müminlerin inançlarında bir derecelenmenin var olduğunu ve inancın artmasının veya eksilmesinin ahlâkın güzelleşmesi veya çirkinleşmesiyle doğru orantılı olduğunu ortaya koymaktadır.¹

Şârihin yorumu isabetlidir; çünkü imanlı olanın güzel davranışlar sergileyeceği; diğer bir ifade ile kötü davranışlar yapanın imandan uzak kalacağı yönünde sahîh hadisler mevcuttur. “Zina eden kişi mümin olarak zinâ edemez. İçki içen kişi mümin olarak içki içemez. Hırsızlık yapan kişi mümin olarak hırsızlık yapamaz”² hadisi bu noktada tek başına yeterli bir delildir.

Burada önemli olan, kulun güzel ahlâkıyla Allah’a yaklaşmak istemesi ve Allah’ın da onun bu inancını karşılıksız bırakmaması olmalıdır. Kiblenin yönünün Kudüs’ten Mekke’ye çevrilmesinin ardından ‘önceden yaptığınız ameller boşa gitti’ istihzâlarına maruz kalan müminlere, inen Kurân âyetlerinin “Allah sizin imanınızı zâyî edecek değil”³ açıklamasını yapması mânidârdır.

Netice olarak, Ebû Hüreyre hadisinde ahlâk güzelliği ile imân bütünlüğünün birbirini tamamladığı açıkça görülmektedir. Dolayısıyla hadis, konunun asırlardır süregelen nazârî/kelâmî tartışma boyutu bir tarafa, imân-amel ilişkisini izah eder niteliktedir.

¹ Münâvî, *Feyzü’l-Kadîr*, II/97.

² Buhârî, Eşribe, 1 (5256). Müslim, İmân, (57). Ebû Dâvûd, Sünne, 16 (4689). Nesâî, Eşribe, 42 (5659-5660). Dârimî, Eşribe, 11 (2106). Tirmizî, İmân, 11 (2625): **Ebû Hüreyre’den.**

³ Bkz: Suyûtî, *Lübâbü’n-Nükûl fî Esbâbi’n-Nüzûl*, s. 19.

D. Tahlil-4

Ahlâkın Mizandaki Ağırılığı Konulu Ebü'd-Derdâ Hadisi

“Mizanda güzel ahlâktan daha ağır hiçbir şey yoktur.”

Ahret günü amellerin tartılmasını esas alması yönüyle iman-amel ilişkisine ışık tutan ve bu arada güzel ahlâkın önemini belirten Ebü'd-Derdâ hadisi, tam olarak ‘*ahlâkın ağırlığını*’ vurgulamaktadır. Dindarlığın bazı hukukî sınırlara riayet etmekten ve bazı ibadetleri -çoğu zaman âdeten- yerine getirmekten ibaret sanıldığı günümüz toplumunda, güzel ahlâkın neye tekabül ettiğini ifade eden bu hadis yaygın olarak bilinmemektedir.

Hadisin oldukça güvenilir daha başka kaynakları bulunmakla birlikte, metin ve tercüme verilirken Buhârî'nin *el-Edebü'l-Müfred*'deki rivayeti temel alınmıştır.

1. Metin

حدثنا أبو الوليد، قال: حدثنا شعبة، عن القاسم بن أبي برزة، قال: سمعت عطاء الكيخاراني،

عن أم الدرداء، عن أبي الدرداء، عن النبي صلى الله عليه وسلم:

"ما من شيء في الميزان أثقل من حسن الخلق."

2. Tercüme

Bize Ebü'l-Velîd tahdîs etti: Dedi ki: Bize Şu'be tahdîs etti: Kâsım b. Ebî Berze'den: Dedi ki: Atâ el-Keyhârânî'den duymuştum: Ümmü'd-Derdâ'dan: Ebü'd-Derdâ'dan: Rasûlullâh'dan (sav): “Mizanda güzel ahlâktan daha ağır hiçbir şey yoktur.”¹

3. Kaynaklar

İbn Ebî Şeybe, Edeb, 2 (25314); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI/448 (27572); Abd b. Humeyd, *Müsned*, I/99 (204); Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, (273); Ebû Dâvûd, Edeb, 8 (4799); Tirmizî, Birr ve Sıla, 62 (2003); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, IV/279-280 (4198), *el-Mu'cemü's-Sağîr*, I/331 (550); Beyhakî, *Şu'ab*, VI/238-239 (8003-8005); Ebû Nuaym, *Hilye*, V/243, VII/106-107: **Ebü'd-Derdâ'dan.**

4. Değerlendirme

Lâfzı tek cümleden değil, iki cümleden oluşan ve bu yönüyle diğer müelliflerden ayrılan Tirmizî, hadisi rivayet ettikten sonra “Bu vecihten garîbdır” değerlendirmesini yapar.² Buhârî'nin *el-Edebü'l-Müfred*'deki rivayetine özellikle dikkat çeken İbn Hacer'in ifadesi ise ‘hem Tirmizî'nin hem de İbn Hıbbân'ın bu hadisi tashîh ettiği’ yönündedir.³

¹ Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, (273): **Ebü'd-Derdâ'dan.**

² Tirmizî, Birr ve Sıla, 62 (2003).

³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, X/458-459 (5688).

5. Rivayet Şeceresi

İncelenen dokuz tarîkten yedisi, hadisin mihver râvîsi durumundaki Şu'be'den gelmektedir. 'Atâ el-Keyhârânî-Ümmü'd-Derdâ' senediyle Ebü'd-Derdâ'dan aldığı hadisi Şu'be'ye rivayet eden Kâsım b. Ebî Berze, şecerede görülen iki ayrı rivayete daha sahiptir. Bu rivayetlerden birisinin Tirmizî rivayeti olması, hem rivayetin sonundaki anormal sayılabilecek lâfız ilâvesini, hem de Tirmizî'nin verdiği 'garîb' hükmünü açıklar mahiyettedir. Kezâ, Kâsım b. Ebî Berze'den gelen ve Beyhakî tarafından nakledilen diğer rivayetin (A3) lâfzı da, Şu'be kaynaklı sahîh lâfızlar karşısında garîb ve şâz kalmaktadır. Ebü'd-Derdâ hadisinin tarîkleri hakkında daha fazla detay için *Şecere-IV*'e müracaat edilebilir.

6. Lâfız Mukayesesi

Hadisin lâfızlarının karşılaştırılması neticesinde altı farklı cümlelerin rivayet edildiği tespit edilmiştir. Bunlardan ilk dördü birbirine oldukça yakındır. Yukarıda bahsedilen Tirmizî ve Beyhakî (A3) lâfızları ise, genel anlamın oldukça (en azından konu başlığı olarak sunduğumuz tercümeyle sığmayacak ölçüde) dışındadır.

Lâfızlar incelenirken şecerenin aynı kollarında yer alan rivayetlerin lâfzî yakınlığına dikkat edilmelidir.

(A) CÜMLESİ: (ما من شيء في الميزان أثقل من حسن الخلق)

Sadece Buhârî (Ş1/E1).

(B) CÜMLESİ: (ما من شيء أثقل في الميزان من حسن الخلق)

Ebü Dâvûd (Ş5 ve Ş6) ve Beyhakî (Ş5 ve Ş6).

(C) CÜMLESİ: (ما من شيء أثقل في الميزان من خلق حسن)

İbn Ebî Şeybe (Ş2) ve Abd b. Humeyd (Ş1/E2 ve Ş4).

(D) CÜMLESİ: (ليس شيء أثقل في الميزان من خلق حسن)

Sadece Ahmed b. Hanbel (Ş3).

(E) CÜMLESİ: (ما من شيء يوضع في الميزان أثقل من حسن الخلق).

وإن صاحب حسن الخلق ليبلغ به درجة صاحب الصوم والصلاة)

Sadece Tirmizî (A2).

(F) CÜMLESİ: (إن أثقل شيء في الميزان يوم القيامة حسن الخلق)

Sadece Beyhakî (A3).

Şecere-IV

7. Şerh

İslâm ahlâkı ve itikadı bakımından, bireyin ahiret hayatında edineceği konumu bu dünyadaki davranışlarının belirlediği bilinen bir gerçektir. Günümüz Din Eğitimi çalışmalarında üzerinde sıkça durulması ve derinliğine araştırılması gereken bu husus, kısaca ‘ahiret hayatının ahlâkî davranış bağlantıları’ ifadesiyle özetlenebilir. Özellikle ahiret hayatının şu üç aşamasında başarılı ve mutlu olmanın doğrudan doğruya insanın bu dünyadaki amellerine bağlı olduğu tarafımızdan tespit edilmiştir: Kabir hayatı (berzah), amellerin tartılması (mîzân) ve cennete ulaşım (sırât).

“Ölünün arkasından üç şey gider. İkisi döner, birisi kalır. Arkasından gidenler ailesi, malı ve yaptıklarıdır (ameli). Ailesi ve malı döner, yaptıkları (ameli) ise kalır” hadisi,¹ söz konusu rivayetlerin kabir hayatı ile ilgili olanlarına örnek verilebilir. Meryem Sûresi’nin ‘herkesin yolunun mutlaka cehenneme uğrayacağını’ belirten ve ‘Allah’a karşı gelmekten sakınanların cehenneme düşmekten kurtarılacağını’ anlatan âyetleri ise² sırât-amel ilişkisini fark etmemizi sağlamaktadır. Ümmü’l-‘Alâ’nın, Osman b. Maz’ûn’un vefatını anlattığı hadisin sonunda söyledikleri, cennet ve cehennem yolunun bir parçası olarak amelleri işaret eden hadislerle bir misâl sayılabilir:

“Rüyamda Osman’ın akan bir ırmağının olduğunu gördüm. Gidip Rasûlullâh’a (sav) anlattım. Buyurdu ki: **İşte o, onun ameli.**”³

İşte açıklamaya çalıştığımız ve ‘Mizanda güzel ahlaktan daha ağır hiçbir şeyin olamayacağını’ açıkça ilan eden Ebü’d-Derdâ hadisi de, hesap verme ve mîzân işleminin amellerle ilgisini kurmada oldukça önemli bir veridir. Nitekim İbn Hacer el-Askalânî, mizanda tartılacak olanın ne olduğu konusunu tartışırken, konumuz olan Ebü’d-Derdâ hadisini ‘mizanda amellerin tartılacağına’ delil olarak zikretmektedir.⁴

Sevaplarla günahların tartıldığı ve hangisinin hâkim olduğunun ortaya çıktığı mizanda, ibadetlerin kişiye büyük fayda sağlayacağı âşikârdır. Elimizdeki ahlâk hadislerinde ön plana çıkarılan ise, güzel ahlâkın değerinin ve mizandaki olumlu katkısının, ibadetler kadar değil, belki ibadetlerden bile fazla olacağı yargısıdır.

¹ Müslim, Zühd, (2960). Tirmizî, Zühd, 46 (2379): **Enes b. Mâlik’ten.**

² **19.** Meryem, 71-72.

³ Buhârî, Ta’bîr, 13 ve 27: **Ümmü’l-‘Alâ’dan.**

⁴ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, XIII/539. (**21.** Enbiyâ, 47 âyetinin tefsirinde)

Sahîhayn'da rivâyet edilen “*Dulların ve miskinlerin işlerine koşan kişi, Allah yolunda cihâd eden ya da gündüz oruç tutup gece namaz kılan kişi gibidir*”¹ hadisi de yine aynı istikâmettedir. Toplumsal statüsü nedeniyle küçük görülen dullarla ve garibanlarla iletişim kuran kişinin yaptığı işin, cihâd, namaz ve orucu ikâme edenle bir tutulması, ahlâkî davranışlara en üst düzeyde değer yüklemektedir.

Tirmizî'de yer alan bir başka rivâyete göre ise, Rasûlullâh (sav) “*Size oruç, namaz ve sadakadan derecesi daha üstün bir şey söyleyeyim mi?*” sorusunu sormuş ve akabinde şöyle buyurmuştur:

“*İki kişinin arasını düzeltmek.*”²

Buhârî'nin bâb başlığı olarak yer verdiği ve Ebû Hüreyre'nin rivâyet ettiğini belirttiği “*Şükrederek yiyen, sabrederek oruç tutan gibidir*”³ hadisi de burada hatırlanmalıdır.

Ahlâkın dindeki yeri ve mizândaki ağırlığı o kadar söz konusu edilmiştir ki, araştırma sırasında tespit ettiğimiz veriler arasında ‘ahlâkî davranışlar düzelmedikçe ibadette bulunmanın bile hiç bir şey ifade etmeyeceğini’ ortaya koyan rivâyetler vardır. Buhârî'de mükerrer olarak yer alan “*Kim yalan söylemeyi, yanlış yapmayı ve kabalığı bırakmazsa, yemeyi ve içmeyi bırakmasına Allah'ın hiç ihtiyacı yoktur*”⁴ hadisi bunlardan birisidir.

Hadisin içerdiği bütün bu noktalardan uzak olarak, şerhlerin kimilerinde ‘ameller mizana koyulurken ne tür bir cesede dönüşecek?’ şeklinde basit meselelere yer verilip, mesela ‘güzel ahlâkın ibadete eşdeğer olduğu’ gibi bir gerçeğe hiç değinilmemesi,⁵ üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur. Daha da üzücü olanı, Rasûlullâh'ın (sav) gayet açık ve seçik olan –ayrıca incelediğimiz hadisin Tirmizî rivâyetinde de yer alan- “*Güzel ahlâk sahibi olan kişi, bu sayede, orucu ve namazı olanın seviyesine ulaşır*”⁶ ifadesinin “*Nâfileler kastedilmiştir*” (المراد به نوافلها) denilerek âdetâ sadeleştirilmesi ve bir anlamda geçiştirilmesidir.⁷

¹ Buhârî, Edeb, 25 (6006). Tirmizî, Birr, 44 (1969): **Safvân b. Süleym'den.** Müslim, Zühd, 2 (2982): **Ebû Hüreyre'den.**

² Tirmizî, Kıyâme, 56 (2509): **Ebü'd-Derdâ'dan.**

³ Buhârî, Et'ime, 56. (Bâb başlığı)

⁴ Buhârî, Savm, 8 (1903). Edeb, 51 (5710): **Ebü Hüreyre'den.**

⁵ Meselâ bkz: Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr*, V/483.

⁶ Tirmizî, Birr ve Sıla, 62 (2003): **Ebü'd-Derdâ'dan.** Hadisin orijinal lâfzı şöyledir:

(وإن صاحب حسن الخلق ليبلغ به درجة صاحب الصوم والصلاة)

⁷ Münâvî, *Feyzü'l-Kadîr*, V/483. (Yorum Tîbî'ye aittir.)

E. Tahlil-5

Güzel Ahlâkın Değeri Konulu Abdullah b. Amr Hadisi

“En iyiniz, en güzel ahlâklı olanınızdır.”

En iyi olmayı ‘en güzel ahlâklı olmak’ ile özdeşleştiren bu hadis, tezin bu bölümünde ilk sırada ele aldığımız Nevvâs b. Sem’ân hadisinin ilk cümlesiyle aynı manaya gelmektedir. Yine, üçüncü sırada tahlil edilen iman-ahlâk ilişkisi konulu Ebû Hüreyre hadisine de benzer bir muhtevaya sahiptir. Bu hadisin öncekilerden farklı yönü olarak daha fazla sahâbî tarafından rivayet edilmesi gösterilebilir.

Bir diğer önemli nokta, hadisin Abdullah b. Amr’ın bizzat torunu kanalıyla nakledilen (ve biraz sonra sunulacak olan *Şecere-V*’in sağ yarısını oluşturan) rivayetinin lâfzıdır. Bu lâfza göre, Rasûlullah (sav) *“Bana en sevimlinizin ve kıyamette en yakın olanınızın kim olduğunu söyleyeyim”* buyurmuş, insanlar susmuşlar, ama ifade iki üç defa tekrar edilince dayanamayıp *“Evet, Yâ Rasûlallâh!”* demişler ve *“En güzel ahlâklı olanınız”* cevabını almışlardır.¹ Bu yönden bakıldığında hadis -ahlâklı olmanın ahiretteki karşılıklarını anlattığı için- dördüncü sırada tahlili yapılan Ebü’d-Derdâ hadisi ile birlikte de düşünülebilir.

1. Metin

حدثنا عبدان، عن أبي حمزة، عن الأعمش، عن أبي وائل، عن مسروق، عن عبد الله بن

عمرو رضي الله عنهما، قال: لم يكن النبي صلى الله عليه وسلم فاحشا ولا متفحشا. وكان يقول:

"إن من خياركم أحسنكم أخلاقا."

2. Tercüme

Abdân’dan: Ebû Hamze’dan: A’mes’ten: Ebû Vâil’dan: Mesrûk’tan: Abdullah b. Amr’dan: Dedi ki:

“Peygamber sallallâhü aleyhi vesellem kötü huylu da değildi, çirkef de değildi. O hep şöyle derdi:

*En iyiniz, en güzel ahlâklı olanınızdır.”*²

¹ Ahmed, *Müsned*, II/185 (6735), II/217 (7035); Buhârî, *el-Edebü’l-Müfred*, (275); İbn Hıbbân, *Sahih*, II/235 (485): **Abdullah b. Amr’dan.**

² Buhârî, *Menâkıb*, 23 (3559): **Abdullah b. Amr’dan.**

3. Kaynaklar

Ahmed, *Müsned*, II/185 (6735), II/217 (7035); Buhârî, *Menâkıb*, 23 (3559), *Fedâilü Ashâbi'n-Nebî*, 27 (3759), *Edeb*, 38 (6029), 39 (6035); Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, (275); Müslim, *Fedâil*, 16 (2321); Tayâlisî, I/297 (2246); İbn Hıbbân, *Sahîh*, II/235 (485); Beyhakî, *Şu'ab*, VI/233(7985-7986): **Abdullah b. Amr'dan.**

İbn Ebî Şeybe, V/210 (25320); Ahmed, *Müsned*, IV/193-194; İbn Hıbbân, *Sahîh*, II/231 (482), XII/368 (5557); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, XXII/221 (588); Beyhakî, *Sünen*, X/193, *Şu'ab*, IV/250-251 (4969); Ebû Nuaym, *Hilye*, III/97, V/188: **Ebû Sa'lebe'den.**

Ahmed, *Müsned*, II/369 (8808); Buhârî, *el-Edebü'l-Müfred*, (1345); Beyhakî, *Sünen*, X/194, *Şu'ab*, VI/233 (7987): **Ebû Hüreyre'den.**

Bezzâr, *Müsned*, V/135 (1723); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, X/190 (10424): **Abdullah b. Mes'ûd'dan.**

Tirmizî, *Birr*, 71 (2018): **Câbir b. Abdullah'tan.**

4. Değerlendirme

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'de ve Buhârî'nin *el-Edebü'l-Müfred*'de naklettikleri ve farklı lâfızlar içeren rivayetler dışında, Abdullah b. Amr hadisinin bilhassa *Sahîhayn*'daki diğer tarîkleri sahîhtir. Şecere oluşturmada ve lâfız karşılaştırmalarında temel alınan rivayet de Abdullah b. Amr'dan gelen bu sahîh rivayet olacaktır.

5. Rivayet Şeceresi

Abdullah b. Amr'dan iki farklı kişi tarafından rivayet edilen bu hadise ait şecere, tam ortadan ikiye ayrılmış görünmektedir. Sol kısımda kalan ve öncelik verdiğimiz Mesrûk rivayeti (A1), *Sahîhayn*'da bilhassa A'meş'e de dayanılarak nakledilen rivayettir. Bu rivayetler diğeri (A2) arasında önemli ölçüde lâfız farklılığı mevcuttur. İsnâd zincirlerinin detayları için *Şecere-V*'e bakılabilir.

6. Lâfız Mukayesesi

Hadisin her iki rivayet şeklinde de giriş bölümünü oluşturan bağlamlar söz konusudur. Dolayısıyla, birisinde Abdullah b. Amr'ın “*Rasûlullah (sav) kötü huylu da değildi, çirkef de değildi*” (لم يكن النبي صلى الله عليه وسلم فاحشا ولا متفحشا) ifadesi yer alan, diğeri ise ‘*ahirette ona en yakın olacak kişi*’ konusunda (yukarıda da değindiğimiz) soru-cevap olayı bulunan bu bağlamlar ve ardından gelen lâfızlar ayrı ayrı kategorize edilecektir.

Şecere-V

a. Bağlamlar

Rivayetlerin bağlamını oluşturan altı farklı cümle tespit edilmiştir. Bunlar içinde merfû lâfızdan sonra gelen tek örnek Tayâlisî rivayetine aittir.

(A) CÜMLESİ: (لم يكن النبي صلى الله عليه وسلم فاحشا ولا متفحشا)

Buhârî (M1 ve B1), Müslim (S1) ve Tayâlisî (B2).

(B) CÜMLESİ: (أخبركم بأحبكم إلي وأقربكم مني مجلسا يوم القيامة؟)

Buhârî (L1) ve Beyhakî (L4).

(C) CÜMLESİ: (ألا أخبركم بأحبكم إلي وأقربكم مني مجلسا يوم القيامة؟)

Ahmed b. Hanbel (L2 ve L3) ve İbn Hıbbân (L5).

(D) CÜMLESİ: (فسكت القوم. فأعادها مرتين أو ثلاثا. قال القوم: نعم يا رسول الله)

Ahmed b. Hanbel (L2 ve L3), Buhârî (L1) ve Beyhakî (L4).

(E) CÜMLESİ: (ثلاث مرات يقولها قلنا بلى يا رسول الله)

Sadece İbn Hıbbân (L5).

b. Lâfızlar

Beş farklı merfû lâfız mevcuttur. Son sırada verilecek olan (E) cümlesinin -soruya cevap olduğu için- bağlamıyla birlikte anlam ifade ettiği gözden kaçırılmamalıdır.

(A) CÜMLESİ: (إن من خياركم أحسنكم أخلاقا)

Sadece Buhârî (M1).

(B) CÜMLESİ: (إن من خياركم أحاسنكم أخلاقا)

Sadece Müslim (S1).

(C) CÜMLESİ: (إن من أخيركم أحسنكم خلقا)

Sadece Buhârî (B1).

(D) CÜMLESİ: (أحبكم الي احاسنكم اخلاقا)

Sadece Tayâlisî (B2).

(E) CÜMLESİ: (أحسنكم خلقا)

Ahmed b. Hanbel (L2 ve L3), Buhârî (L1), İbn Hıbbân (L5) ve Beyhakî (L4).

7. Şerh

Hadisi açıklamaya geçmeden önce, ifadenin iki ayrı bağlamla nakledildiği tekrar hatırlanmalıdır. Bunlardan birincisi, şecere oluşturmada temel alınan Mesrûk rivâyetidir. Buna göre, Abdullah b. Amr “*Rasûlullâh sallallâhü aleyhi vesellem kötü huylu da değildi, çirkef de değildi*” açıklamasını yapmış ve ardından “*O hep şöyle derdi*” diyerek hadisi nakletmiştir:

“*En iyiniz, en güzel ahlâklı olanınızdır.*”¹

Hadisin Leys b. Sa’d ve râvîlerince aktarılan diğer bağlamında ise, Rasûlullâh’ın (sav) asıl ifadeyi kullanmadan önce iki veya üç defa “*Sizin aranızda en çok sevdiğim ve kıyamet günü bana en yakın olacak kişi kim, söyleyeyim mi?*” diye sorduğu görülmektedir. Israrlı sorulara “*Tabi, söyleyin*” yanıtını alan Peygamberimiz (sav) şöyle buyurmuştur:

“*En güzel ahlâklı olanınız*” (أحسنكم خلقاً)

Dünya ve ahiret başarısı açısından en önemli noktanın ‘güzel ahlâklı olmak’ olduğu, hadisteki ana mesajdır. Fakat daha da ilginç olanı, Abdullah b. Amr’ın yukarıda geçen “*O hep şöyle derdi*” ifadesine paralel olarak, bunun birden fazla hadiste yer alan sabit bir tavır olduğudur. Örnek olarak, kıyametin ne zaman kopacağını sormaya gelen, Rasûlullâh’ın (sav) “*Ne hazırladın?*” sorusu karşısında şaşırان ve “*Benim öyle fazla namazım ve orucum yok; ama ben Allah’ı ve Rasûlü’nü seviyorum*” diyen kişiye verilen nihâî cevap zikredilebilir:

“*Kişi, sevdiğiyle beraberdir.*”²

Yine araştırmamız sırasında tespit edilen pek çok soru-cevapta ‘en iyi olmanın en iyi ahlâka sahip olmakla eşdeğer sayıldığı’ anlaşılmaktadır. Şu hadisler örnek verilebilir:

“*–Yâ Rasûlallâh, en hayırlı İslâmî davranış hangisi?*

–Yemek yedirmen, tanıdığın tanımadığın herkese selam vermen.”³

“*–Yâ Rasûlallâh, en iyi Müslüman kim?*

–Müslümanların elinden ve dilinden zarar görmediği kişi.”⁴

¹ Buhârî, Menâkıb, 23 (3559): **Abdullah b. Amr’dan.**

² Buhârî, Edeb, 96 (6171). Müslim, Birr, (2639): **Enes b. Mâlik’ten.** Buhârî’nin bir başka rivâyetinde Enes b. Mâlik’in hadisi rivâyet ettikten sonra sarf ettiği şu cümleler de yer almaktadır: “*Allah Rasûlü’nün bu sözüne sevindiğimiz kadar hiç bir şeye sevinmemiştik.*” Bkz. Buhârî, Fedâilü Ashâbi’n-Nebî, 6 (3688).

³ Buhârî, İmân, 6 (12), İsti’zân, 9 (6236). Müslim, İmân, (39). İbn Mâce, Et’ime, 1 (3253). Ebû Dâvûd, Edeb, 142 (5194). Nesâî, İmân, 12 (5000): **Abdullah b. Amr’dan.**

⁴ Buhârî, İmân, 5 (11). Müslim, İmân, (42). Tirmizî, İmân, 12 (2628): **Ebû Mûsâ el-Eş’arî’dan.**

IV. Değerlendirme

Birinci bölümde incelenen meselelerle ilgili olarak aşağıdaki değerlendirmeler yapılabilir:

A. Ahlâk Hadisi Kavramı

1. Ahlâk-hadis ilişkisi çok yönlü bir ilişkidir ve ahlâkî boyut içermeyen hadis sayısı yok denecek kadar azdır. Ahlâk konulu hadisler üzerinde çok sayıda derleme ve benzeri ilmî çalışma yapılmakla birlikte, konunun teorik zemini yeterince oturmuş değildir. Dolayısıyla, ahlâk hadisinin de herkes tarafından kabul görmüş yerleşik bir tarifi bulunmamaktadır.

2. Ahlâk hadisi kavramı üzerindeki araştırmalar sonucunda şöyle bir tarifi yapılabileceği görülmüştür:

“Ahlâk hadisleri, hayatın her alanıyla ilgili ahlâkî kavram ve değerleri, birden fazla yöntem ve yaklaşımla, belirleyen ve biçimlendiren hadislerdir.”

a. Bu tarifi oluşturan öğeler kapsam, biçim, yöntem ve işlev bakımından kısaca açıklanmıştır. Buna göre, ahlâkın herhangi bir özel alanla sınırlanamaması, ahlâkla ilgili sayılacak hadislerin de ‘hayatın her alanını kapsadığı’ yargısını beraberinde getirmiştir. Tıpkı ekonomi veya hukuk, aile hayatı veya sosyal yaşam ayrımı yapılmadan dinin bütün bir hayatı etkilemesi gibi, ahlâk hadisleri de, hem literatürdeki yazılı kaynakların hemen hemen bütün bölümlerine serpilmiş, hem de insanın yaşam alanlarının neredeyse tamamına katkıda bulunmuş durumdadır.

b. Bu teze hâkim olan ‘ahlâkın düşünce ve davranış olarak iki temel boyutta değerlendirilebileceği’ düşüncesi, yukarıdaki ahlâk hadisi tarifinin yapısını da etkilemiştir. Buna göre, ahlâkî kavramlardan kasıt ahlâkî düşünce unsurları; ahlâkî değerlerden kasıt ise ahlâkî davranış kalıpları olabilir.

c. Kapsam ve biçim bakımından bu açıklamalar yapıldıktan sonra, tarifi ağırlık noktasını oluşturan ‘birden fazla yöntem ve yaklaşım’ kaydına geçilebilir. Zira bu ifade, Rasûlullâh’ın (sav) dini iletme ve insanlara açıklamada, özellikle de ahlâkî davranışları düzenlemede birden fazla metodu düzenli olarak kullandığına dikkat çekmektedir. Bu konu hem tanım bağlamında hasta ziyareti ve ağıt yakma örnekleriyle izah edilmiş, hem de tezin ikinci bölümünü bütünüyle şekillendirmiştir. Kısaca ifade etmek gerekirse, aynı davranış farklı yöntemlerle ele alan Peygamberimizin (sav), farklı davranışlara aynı yöntemleri uyguladığı da vâkidir ve davranış eğitiminde uygulanan nebevî yöntemlerin doğru tespiti, bugünkü Din Eğitimi çalışmaları için vazgeçilmez bir öneme sahiptir.

d. Tarifin sonunda yer alan ‘belirleyen ve biçimlendiren’ kaydı, ahlâk hadislerinin fonksiyonunu belirtmektedir. Rasûlullâh’ın (sav) ahlâkla ilgili ifadeleri neyin yapılp neyin yapılmaması gerektiğini belirlemekte; ayrıca yapılması uygun olan davranışların ne şekilde yapılacağını sınırlar çizerek biçimlendirmektedir.

B. Ahlâk Hadislerinin Hadis Literatüründeki Yeri

1. Hadis mecmualarının ahlâkla doğrudan bağlantılı başlıca altı bölümünden bahsedilebilir. Bunlar alfabetik olarak sırasıyla *Birr ve Sıla*, *Edeb*, *Fedâil*, *İsti’zân*, *Rikâk* ve *Zühd* bölümleridir. *Kütüb-i Sitte*, *Muvatta’* ve *Sünen-i Dârimî*’yi kapsayan araştırmamız bu altı başlık merkeze alınarak yürütülmüş ve diğer bütün bölümleri kapsayacak şekilde aşama aşama genişletilmiştir.

a. *Birr ve Sıla* bölümleri, genel olarak her türlü iyiliği ve bir bakıma ‘mutlak iyiyi’ ifade eden *birr* kelimesi ile ‘yakın ve uzak çevreyle ilişki ve iletişim kurmayı’ anlatan *sıla* kelimesinin birleşiminden oluşturmaktadır. *Sahîh-i Müslim* ve *Sünen-i Tirmizî*’de konuya dair birer kitâb mevcuttur.

Kısaca tekrarlamak gerekirse, *Birr ve Sıla* bölümleri, ahlâkın iyi-kötü, güzel-çirkin gibi kavramlarının açıkça yer aldığı, çeşitli kesimlere (anne-baba, hizmetçi, komşu vb.) yapılacak muamelelerin *hak* mefhumu çerçevesinde ifade edildiği bölümlerdir. Bu bakımdan müstakil eserler bazında *Mekârim* kitaplarına yakın bulduğumuz *Birr ve Sıla* bölümlerinin *teorik ahlâk* ağırlıklı olduğu söylenebilir.

b. Sözlükte aslen *toplamak (el-cem’)* ve *çağırarak (ed-düâ)* anlamına gelen *edeb* kelimesi ise, zamanla ‘ortak değer, ilke’ mânâsını ifade etmeye başlamıştır. Gelineen noktada kısaca ‘öğretilebilen ve öğrenilebilen tekil davranış kalıpları’ olarak da adlandırılabilir olan *edeb* unsurları, incelenen sekiz kaynak içinde Buhârî, İbn Mâce, Ebû Dâvûd ve Tirmizî’nin eserlerinde *Kitâbü’l-Edeb* ismini taşıyan müstakil bölümlerde rivâyet edilmiştir.

Edeb bölümlerinin müşterek bâb başlıkları arasında oturma-kalkma âdâbı, teşmît (aksırana esenlikler dileme) konusu, isim verme meselesi, şiir bahisleri ve bazı sözlü ifadelerin kullanımı gibi unsurlar yer almaktadır.

Müslim, dilin kullanımı ile ilgili konuları *Kitâbü’l-Elfâz mine’l-Edeb* ve *Ğayrihâ* adıyla beş bâblık ayrı bir bölümde nakletmiştir. Ebû Dâvûd, eserinde ahlâka hasredilmiş tek bölüm olması hasebiyle ahlâk hadisleri ile ilgili bütün verileri *Edeb*’de bir araya getirerek 503 hadis ve 181 bâblık büyük bir bölüm oluşturmuştur. İbn Mâce, çok sayıda zayıf rivayet içeren *Edeb* bölümünün üçte birini fedâile tahsis etmiştir. Tirmizî’nin *Kitâbü’l-Edeb*’deki farklı tutumu ise, giyim kuşam ve koku sürünme gibi normalde *Libâs* veya *Zînet* bâblarında işlenen konuları *Edeb* kapsamında ele almış olmasıdır.

c. Kısaca “Bir kişi, mekân, kavram ya da davranışın üstün, daha üstün ya da en üstün oluşunu belirten kavram” şeklinde özetlenebilecek olan *fedâil*, sekiz hadis mecmuasının başlıklarına yalın *üstünlük* anlamıyla yansımıştır. Buhârî, Tirmizî ve Dârimî’deki bölümlerde *fedâil* dâimâ bir başka değere muzâf olarak (*Fedâilü’s-Sahâbe*, *Fedâilü’l-Cihâd*, *Fedâilü’l-Kur’ân* vb.) görülmektedir. Doğrudan doğruya *Kitâbü’l-Fedâil* adını taşıyan tek bölüm ise *Sahîh-i Müslim*’dedir.

d. Başta selamlaşma olmak üzere, çeşitli mekânlara (ev, çarşı, mescid vb.) giriş çıkış âdâbı, ortak mekânların kullanımında gözetilecek kurallar, yolculuk ve konaklama ile ilgili davranış ölçüleri, yazışma sırasında uyulacak kâideler gibi pek çok konu ise hadis mecmualarının *isti’zân* bölümlerinde işlenmiştir. *Edeb* bahislerinin bireysel olarak hangi durumda ne yapılacağını belirten *pratik ahlâk* öğelerine sahip olması gibi, *isti’zân* başlıklarının muhtevası da birden fazla kişinin ilişkilerini düzenleyen kurallara, yani *sosyal ahlâk* konularına ağırlık vermektedir. *İsti’zân* başlıklı özel bir bölüme eserinde yer veren müellifler ise Buhârî, Tirmizî ve Dârimî’dir.

e. Bir bakımdan dinin dünyaya bakışını, bir açıdan ise, âhiretin insanı dinî davranışa motive edebilecek inceliklerini aksettiren *Rikâk* bahsi, ahlâkın düşünce boyutu ve din psikolojisi konusunda bize önemli ipuçları vermektedir. Özellikle Buhârî’nin *Kitâbü’r-Rikâk*’ının bu noktada son derece doyurucu olduğu söylenebilir. Ayrıca Dârimî’de geniş hacimli (143 hadis, 122 bâb), Müslim’de ise oldukça kısa (7 hadis, 2 bâb) birer *Rikâk* bahsi mevcuttur.

f. Müslim, Tirmizî ve İbn Mâce’de müstakil bölüm olarak yer alan *Zühd* ise, ahlâk konulu araştırmaları her zaman için yakından ilgilendiren bir başlıktır. Bilhassa İbn Mâce’nin zühde dâir rivâyetleri arasında bazı zayıf hadisler tespit edilmiş ve bu tür rivâyetlerin ‘ahlâkın düşünce boyutuna’ yönelik menfî tesirlerine dikkat çekilmesi gereği hâsıl olmuştur.

2. Ahlâkla alâkalı müstakil hadis eserleri bölümünde sırasıyla *Edeb*, *Mekârim*, *Fedâil* ve *Zühd* kitapları ile ilgili araştırmaların sonuçları sunulmuştur. Her dört telif sahasına ait çok sayıda eser mevcut olmakla birlikte, bu eserlerin tamamının sayımı ve dökümünden ziyade, en belirgin iki veya üç örnek üzerinde inceleme yapılması tercih edilmiştir.

a. *Edeb Kitapları* bölümünde incelenen eserler Buhârî’nin *el-Edebü’l-Müfred*’i ile İbn Ebî Şeybe’nin *Kitâbü’l-Edeb*’i olmuştur. Hemen hemen aynı dönemde yazılan iki kitabın muhtevaları birbirleriyle de -bir önceki bölümde araştırılan- sekiz kitabın *Edeb* bahisleriyle de uyumludur. Sözelimi, Buhârî’nin eseri üzerinde yaptığımız fihrist düzenlemesinde oluşan toplam 33 başlıktan iki veya üç tanesi (köle hakları, yazışma kuralları ve benzeri, güncelliğini belli oranda kaybeden bâblar) hariç hepsi, bugün ilköğretim çağındaki öğrencilere rahatlıkla öğretililebilecek önemde ve kalitede verilerdir.

Edeb hadisleri konusunda telifte bulunan iki âlim ve eserleri karşılaştırıldığında ise, İbn Ebî Şeybe'nin sahadaki öncülüğüne mukabil, Buhârî'nin özellikle merfû hadislerden yararlanma ve bâb başlıklarını muntazam oluşturma bakımından üstün olduğu görülmektedir.

Sahâbî sözleri konusunda ortaya çıkan tablo ise, araştırılmaya değer niteliktedir. Buna göre, hem *el-Edebü'l-Müfred*'de hem de *Kitâbü'l-Edeb*'de sözü en fazla nakledilen ilk beş sahâbî arasında aynı dört ismin (Hz. Ömer, Abdullah İbn Ömer, Abdullah b. Abbâs, Abdullah İbn Mes'ûd) bulunması,¹ ahlâk hadisleri alanında bazı 'mihver sahâbî râvîler' olabileceği sonucunu doğurmaktadır.

b. *Mekârim Kitapları* bölümünde İbn Ebi'd-Dünyâ, Harâitî ve Taberânî'nin *Mekârimü'l-Ahlâk* adlı eserleri incelenmiştir. Ulaşılan veriler, diğer iki müellife göre öncü konumunda bulunan İbn Ebi'd-Dünyâ'nın merfû, mevkûf ve maktûlardan oluşan oldukça anonim karakterli bir eser telif ettiğini; Taberânî'nin hadisçi kimliğine istinâden merfû hadislere büyük yer verdiğini; Harâitî'nin ise ilgili materyalleri üç eserin toplam ortalamaları ile hemen hemen aynı oranda kullandığını söylemeye imkân vermektedir.

Mekârim kitapları, insan haklarına riâyet edebilmenin, kendisiyle ve çevresiyle barışık yaşayabilmenin, değerli davranışları olumlu niyetlerle gerçekleştirebilmenin yolunu gösteren nebevî sözlerle doludur. Dolayısıyla, ahlâkî değerler ve hadisle ilişkileri üzerinde yapılacak çalışmalar için en uygun hareket noktası, *Mekârim* kitaplarıdır. Nitekim Suat Koca'nın bu alanda yeni tamamladığı hadis ihtisas tezine de dikkat çekilmiştir.²

c. Üstünlüğü, değerli olmayı ifade eden *fadîle* kelimesinin çoğulu olan *fedâil* ise, hadis ilminde oldukça geniş bir literatür oluşturan eserlerin genel adıdır. Bu literatürün ilk akla gelen örnekleri, ahlâkî davranışların 'en üstününü' belirten hadislerin toplandığı *fedâilü'l-a'mâl* kitaplarıdır. Fakat –başta Rasûlullâh'ın (sav) hasâisini konu edinen eserler olmak üzere– kişilerin (ashâb-ı kirâmın vb.), yerleşim merkezlerinin (Mekke, Şam vb.), mübârek gün ve gecelerin (Cuma günü, Kadir gecesi vb.) faziletlerine dâir pek çok müstakil eser mevcuttur.

d. Zühd hadislerini derleyen kitaplarda ise, zühdün ne demek olduğu, dünya ile alâkanın hangi düzeyde tutulması gerektiği ve zâhîde yakışan davranış biçimlerinin neler olduğu çerçevesinde bir rivayet birikimi söz konusudur. Zaman zaman, âhiret ahvâlini anlatan ve hadis mecmualarının rikâk bahislerinde yer bulan rivayetler de *Kitâbü'z-Zühd*'lerde nakledilmiştir.

¹ En çok rivâyeti olan beşinci sahâbî, Buhârî'nin *el-Edebü'l-Müfred*'inde Ebû Hüreyre; İbn Ebî Şeybe'nin *Kitâbü'l-Edeb*'inde ise Hz. Ali'dir.

² Bkz. Koca, Suat, *Erken Dönem Mekârim-i Ahlâk Literatürünün Ahlak-Değer İlişkisi Bakımından İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara 2005.

Abdullah ibnü'l-Mübârek, Vekî ibnü'l-Cerrâh, Ebû Dâvûd es-Sicistânî ve Beyhakî'nin zühd konulu tasnifleri, bu bölümde örnek olarak araştırılan eserler olmuştur. Elde edilen sonuçların en önemlisi, ahlâkın düşünce boyutunu en yoğun biçimde etkileyen müstakil eser türünün *Kitâbü'z-Zühd*'ler olduğu ve bunun, ahlâkın davranış boyutu (pratik ahlâk) sahasında *Kitâbü'l-Edeb*'lerin sahip olduğu konuma benzetilebileceğidir.

C. Ahlâk-Hadis İlişkisi Konulu Bazı Rivayetlerin Tahlili:

1. Bu bölümde derinlemesine araştırılan hadislerin seçimi, iki temel kritere göre yapılmıştır. Bunlardan birisi, hadisin doğrudan *ahlâk* kelimesini veya bu kelimeyle aynı kökten türetilmiş bir sözcüğü (*huluk* vb.) içermesidir. Diğeri ise dinî alanda ahlâkın önemini tereddüde yer bırakmayacak şekilde açıkça ifade ediyor olmasıdır.

2. Bu bölümde detaylı tahlili yapılan beş hadis, ahlâk-hadis ilişkisinin doğru zeminde değerlendirilmesini sağlamaktadır. En iyi olmanın, en inançlı olmanın, ahirette en başarılı olmanın ve en önemlisi de Allah Rasûlü'nün (sav) gönderiliş amacının hep 'güzel ahlâk' ile özdeşleştirilmesi elbette tesadüf değildir.

3. Ebû Hüreyre'den iki, Nevvâs b. Sem'ân, Ebü'd-Derdâ ve Abdullah b. Amr'dan ise birer hadis incelenmiş olup, söz konusu hadislerin beşinin de sıhhat bakımından güçlü olduğuna dikkat edilmelidir. Ahlâkın fedâil ile bir tutulup çoğu zaman zayıf rivâyetlere indirgenmesi ve belki bu şekilde önemini belli ölçüde yitirmesi karşısında, bu sahîh veriler büyük önem arz etmektedir.

4. Hadis tahlillerinin lâfız boyutu üzerindeki araştırmalar, şu gerçeği göstermiştir: Rivayet şecerelerinde aynı râvîden hadis alan muhaddislerin naklettikleri lâfızlar birbiriyle önemli oranda benzerlik sergilemekte veya aynılık arz etmektedir. Manen rivayetin etkileri ise özellikle sened ile merfû kısım arasında kalan bağlam bölümlerinde geçerlidir.

İKİNCİ BÖLÜM

Ahlâk Hadislerinde Düşünce ve Davranış Oluşturma Yöntemleri

Ahlâkın davranış yönü yanında ve belki de ondan da öncelikli olarak düşünce boyutundan bahsedilmelidir. Çünkü insan ve toplum yapılarında yer alan ahlâkî problemlerin temelinde, her ne kadar görünürde davranış bozuklukları dikkat çekiyorsa da, kişilik bozuklukları bulunmaktadır. Bir başka ifadeyle, sağlıklı davranışlar için mutlaka sağlıklı bir kişilik yapısı; sağlıklı kişilik yapısı için de sağlıklı bir düşünme ve algılama sistemi kurulmalıdır.

Bu itibarla, ahlâkın düşünce ve davranış olarak iki temel unsuru olduğu kabul edilmiş ve tezin merkezini oluşturan bu bölüm söz konusu ikili yapı üzerine bina edilmiştir. Davranışın zihniyete göre şekillendiği gerçeği, ahlâkî düşünce oluşturmaya yönelik nebevî buyrukların, davranışları konu edinen hadislerden önce değerlendirilmesini gerekli kılmıştır.

I. Ahlâk Hadislerinde Düşünce Oluşturma Yöntemleri

Kısaca ‘düşünce oluşturma yöntemleri’ olarak adlandırdığımız yaklaşımlar, sırasıyla kavramlaştırma, gruptama ve örneklemedir. Her biri bireyin zihninde sağlıklı bir ahlâk anlayışı oluşmasına katkı sağlayan bu üç yöntem, toplam yirmi dört alt başlıkta incelenmiştir.

Kişilerin kelime ve kavramlarla düşündüğü, zihinde var olan benzerliklerden ve yaşanmış olaylarla ilgili verilerden hareketle davranış sergilediği ortadadır. Dolayısıyla, Rasûlullah’ın (sav) hadislerinde karşılaşılan kelime (isim, kavram vb.) değiştirme tutumları, davranışları maddeleyerek ve gruplayarak değerlendirme üslûbu, özellikle de mesel ve kıssalara dayalı ahlâkî öğüt verme prensibi, böyle bir ana başlık altında yan yana getirilmiş ve birlikte yorumlanmıştır. Bu tür bir araştırma, aşağıda incelenecek hadislerin sadece edebî yönden (teşbîh env’i, edatları vb.) veya tarihi detaylar (yer, mekân, adlar vb.) açısından tahlil edilmesine nispetle daha pratik sonuçlar sağlayacaktır.

Özellikle en başta sunulacak ‘kavramlaştırma’ konusunun örnekleri gözden geçirilirken, hadislerin ifade edildiği ortamın ve o günün kültürel, sosyal ve ahlâkî şartlarının hatırlanması yararlı olacaktır. Sadece yirmi yıl gibi kısa bir sürede ahlâkî bir devrim gerçekleştiren, kuşaklar boyu birbirinin kan ve can düşmanı olanları kardeş hale dönüştüren, kabalık ve sertliği şiar edinmiş kişiliklerden rıfk ve şefkat önderleri çıkartan bir Peygamberin (sav), bu başarıyı hangi sözlü ifadelerle sağladığı işte bu bölümde araştırılmıştır. Bölümü oluşturan ve bilhassa sahîh rivayetlerden seçilen iki yüzden fazla merfû hadis, ahlâk eğitime oldukça önemli oranda destek olacaktır.

A. Kavramlaştırma

Ahlâkın sözlük anlamına yönelik incelemelerde, sadece belirli tekil davranışlarla sınırlı olmadığı ve genel anlamıyla ahlâkın bir ‘huy ve karakter’ ifade ettiği ortaya çıkmaktadır. Ahlâkla ilgili hadisleri değerlendirmede kelimenin bu kök anlamının ve bu anlamın taşıdığı geniş muhtevanın önem taşıdığı özellikle göz önünde bulundurulmalıdır.

Bizim burada savunacağımız tez şudur: İslâm dini, hukukî süreçleri oluşturmada önce Mekke’de uzunca bir müddet inanç temeliyle ilgilendiği gibi; Rasûlullâh da (sav) birebir davranış düzeltmenin öncesinde insanların ve toplumun hayata bakışı hususuna ağırlık vermiştir. Dolayısıyla, günlük dilde konuşulan kelime ve kavramlara yönelik nebevî müdahaleler (ki biz bunlara kısaca *kavramlaştırma* diyeceğiz), sünnetin de aynı zamanda bir mantalite meselesi olduğu hatırlandığında, ahlâk-sünnet ilişkisi için oldukça mühim bir gerçekliktir.

İlk anda bazı ahlâkî kavramların (gıybet, emânet vb.) tanımlanması ve kötü çağrışımlara sahip kimi şahıs ve yer isimlerinin değiştirilmesi¹ ile sınırlı gibi sanılsa da, konu, ahlâk eğitiminde Peygamberimiz (sav) tarafından sürekli bir yöntem olarak kullanıldığı söylenebilecek derecede geniştir.² Bir diğer mühim nokta da, kelimelerin anlamlarına yönelik bu yüklemelerin herhangi bir davranış yönlendirme komutundan çok daha büyük etki bırakıyor olmasıdır.

Bu duruma, köleler için “*Onlar sizin kardeşleriniz*” ifadesinin kullanıldığı Ebû Zerr hadisi³ örnek verilebilir. *Kardeş* algılaması ve muamelesi, birden fazla davranışın aynı anda değiştirilmesini gerektirmekte (ki hadiste yer alan ‘yediğinden yedirme, giydiğinden giydirme, altında ezileceği işleri yüklememe, yüklerse bir ucundan tutup yardım etme’ bunlardan sadece dört tanesidir); dolayısıyla zihniyete dair bir tek veri, belirli bir toplumsal boşluğu neredeyse doldurmaktadır.

¹ Bu konuda bkz: Ağırman, ‘Ad Koyma ve Hz. Peygamber’in İsimlere Karşı Tutumu’, s. 123-143.

² Yöntemin yaygınlığına dair en açık delillerden birisi, Vedâ Hutbesi’ni anlatan Ebû Bekre hadisidir: “Rasûlullah (sav) insanlara hitâb etti. ‘*Bugün hangi gün biliyor musunuz?*’ dedi. ‘Allah ve Rasûlü daha iyi bilir’ dediler. **Normal adından başka bir ad verecek sandık...**” (Buhârî, ‘İlm, 9 (67), Fiten, 8 (7078): **Ebû Bekre’dan.**) Araştırmamız sırasında konuyla ilgili otuzdan fazlası sahih senedli olmak üzere elli kadar örnek tespit edilmiştir.

³ Buhârî, İmân, 22 (30), Edeb, 44 (6050); Müslim, Eymân ve’n-Nüzûr, 10 (1661); İbn Mâce, Edeb, 10 (3690); Ebû Dâvûd, Edeb, 133 (5158); Tirmizî, Birr, 29 (1945): **Ebû Zerr el-Ğıfârî’dan.**

Bir başka örnek olarak, o dönemde ‘üzüm asması’ anlamında kullanılan *kerm* sözcüğüne yüklenen yeni anlam zikredilebilir. “*Kerm derler; asıl kerm müminin gönlüdür*”¹ buyuran Rasûlullâh (sav), birden fazla ahlâkî güzelliğin toplamı olan bir kavramın kaynağı ve çıkış yeri olarak inançlı insanın kalbini göstermektedir.²

İbnü’l-Esîr *en-Nihâye*’de³ bu ifadeyi “*Kerem’den türetilmiş adı almaya asıl lâıyk olan kişi, Müslüman kişidir*” şeklinde açıklamaktadır. Nevevî ise durumu, *kerm* lâfzının hem *üzüm*, hem *üzümün yetiştiği asma*, hem de *üzümden yapılan içki* anlamında kullanılmasına ve özellikle üçüncüsünün yaptığı olumsuz çağrışımlara bağlı bir yasak olarak değerlendirmektedir.⁴

Tezimiz açısından daha ziyade önem taşıyan nokta, bu hadisin temel kaynakların bâb başlıklarına nasıl yansıdığıdır. Bu açıdan incelendiğinde, Ebû Dâvûd’un kullandığı ‘*Bâb fi’l-kerm ve hıfzı’l-mantık*’ başlığı⁵, *mantık* sözcüğünün konuşmanın yanı sıra düşünce yapısını da kapsadığı göz önüne alındığında, dikkat çekicidir. Dârimî’nin *Eşribe*’deki başlığı ise⁶ (*Bâb fi’n-nehy en yüsemâ el-‘ineb el-kerm*), ifadeyi daha çok ‘bir kelimenin kullanımının yasaklanması’ olarak tasvir eder görünmektedir.

Buhârî’nin bâb başlığı, diğerlerinden tamamen ayrı ve orijinal bir nitelik taşımaktadır. O, kavramlaştırma konusunun temel örneklerinden sayılabilecek *müflis*⁷ ve *sura’a*⁸ hadislerine de bâbın tercemesinde yer vermektedir.⁹

¹ Dârimî, İsti’zân, 64 (2700), Eşribe, 16 (2114); Buhârî, Edeb, 102 (6183); Müslim, Elfâz fi’l-Edeb ve Ğayrihâ, 2 (2247): **Ebû Hüreyre’den.**

² Yaygın olarak bilinen ve kullanılan bir kelime olan *kerem*in seçilmiş olması, Arap toplumunun en çok önemseydiği değerlerden *kerem* ile özdeş olması bakımından dikkat çekicidir.

³ İbnü’l-Esîr, *en-Nihâye*, IV/145. (KRM maddesi)

⁴ Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, XV/4-5. Bu arada Nevevî’nin ‘inne ekrameküm...’ âyetine (49. Hucurât, 13) değindiğini de belirtmeliyiz. Zira, Rasûlullâh’ın (sav) kalbini göstererek “*Takvâ buradadır*” buyurması, incelemekte olduğumuz hadisle ve bu âyetle yan yana düşünüldüğüne büyük mutabakat arz etmektedir.

⁵ Ebû Dâvûd, Edeb, 82 (4974).

⁶ Dârimî, Eşribe, 16 (2114).

⁷ Müslim, Birr, 15 (2581); Tirmizî, Kıyâme, 2 (2418): **Ebû Hüreyre’den.**

⁸ Muvatta’, Husnû’l-Huluk, 12 (3); Buhârî, Edeb, 76 (6114); Müslim, Birr, 30 (2609): **Ebû Hüreyre’den.** Müslim, Birr, 30 (2608); Ebû Dâvûd, Edeb, 3 (4779): **Abdullah b. Mes’ûd’dan.**

⁹ Buhârî, Edeb, 102 (6183). Bâb başlığının *Sahîh-i Buhârî*’deki orijinal metni şu şekildedir:

باب: قول النبي صلى الله عليه وسلم: إنما الكرم قلب المؤمن. وقد قال: إنما المفلس الذي يفلس يوم القيامة. كقوله: إنما الصرعة الذي يملك

نفسه عند الغضب. كقوله: لا ملك إلا الله. فوصفه بانتهاك الملك، ثم ذكر الملوك أيضا. فقال: إن الملوك إذا دخلوا قرية أفسدوها.

Söz konusu bâb başlığının, araştırmamız sırasında rastlanılan ve bu konuya dair en çok sayıda örneği bir araya getiren klasik atıf olduğu değerlendirilebilir.¹

Konuyla ilgili temel yaklaşımın sunulduğu bu girişin ardından, Rasûlullâh'ın (sav) kelime ve kavramlara yönelik ifadelerini içeren hadislere geçilecektir. Bireysel ve sosyal anlamda ahlâk anlayışını oluşturmaya yönelik bu ifadeler üç ana başlık altında toplanabilir:

1. Kavramı Bütünüyle Değiştirmek

Bazı hadislerde ilgili kelimenin içeriğinin neredeyse tamamen değiştirildiği görülmektedir. Ağırlıkta olan bu tutum için, İbnü'l-Esîr, "*Rakûb 'çocuğu olmayan' değildir. Asıl rakûb, önden hiçbir evlâdını göndermeyendir*"² hadisi sadedinde şu önemli açıklamayı yapmaktadır:

"*Rakûb lügatte 'çocuğu yaşamayan erkek veya kadın' anlamına gelir. Çünkü böyle bir kişi çocuğu ölecek diye korkusundan bekleyip durur. Nebî (sav) bunu, önden hiç bir çocuğunu göndermeyene, yani kendisi hayattayken hiçbir çocuğu ölmeyene çevirmiştir. Bunu, asıl ecir ve sevabı çocuğu ölenin alacağını belirtmek için yapmıştır. ... **Amacı, kelimenin sözlük anlamını iptal etmek değildir.** Nitekim '*Asıl soyguna uğrayan, elinden dini alınandır*' buyuruyor. Bu ifade '*Elinden malı alınan soyguna uğramış değildir*' anlamına gelmiyor."*

Sözlük anlamının iptali söz konusu olmasa da, ona alternatif, ahlâkî mesaj içeren, yeni ve özel bir anlamın ortaya çıkarıldığı bir gerçektir. Bunu, ekonomik bir anlam çerçevesi olan *iflâs* kavramına yönelik şu diyalogda da gözlemek mümkündür:

"-Müflis kim dersiniz?

-Bizde müflis, parası da eşyası da olmayandır.

-Benim ümmetimin müflisi kıyamet günü elinde namazla, oruçla, zekâtla gelir; ama şuna sövmüş, buna iftira atmış, şunun malını yemiş, bunun kanını dökmüş, ötekini dövmüş... Sevapları ona buna dağıtılır. Eğer borçlarını ödeyemeden sevapları biterse, bu sefer ötekilerin günahları alınıp buna yüklenir. Sonra da ateşe atılır."⁴

Burada dikkat çeken nokta, kavramın kullanım alanlarıdır. Soruyu cevaplayanlar '*Bizde şöyle*' deyip genel kullanımı söylemekte; Peygamberimiz (sav) ise '*Benim ümmetimde*' buyurarak tam anlamıyla özel bir anlam yüklemektedir.

¹ Bu tür bir başka birleştirme, *el-Edebü'l-Müfred*'de bulunmaktadır ve yine Buhârî'ye aittir. Buhârî'nin bâb başlıklarını mânidâr (fıkhu'l-hadîs ürünü) kılan da bu nevi tespitler olmuştur.

² Müslim, Birr, 30 (2608): **Abdullah b. Mes'ûd'dan.**

³ İbnü'l-Esîr, *Nihâye*, II/226.

⁴ Müslim, Birr, 15 (2581); Tirmizî, Kıyâme, 2 (2418): **Ebû Hüreyre'den.**

Kavramı bütünüyle değiştirme konusunda örnekler çok olmakla birlikte, eldeki veriler iki noktada yoğunlaşmaktadır. Bunları özet bir şekilde ‘*kavramın anlamını tersine çevirmek*’ ve ‘*kavramın genel niteliğini değiştirmek*’ alt başlıklarıyla incelemek mümkündür.

A. Kavramın Anlamını Tersine Çevirmek

Mevcut mefhumu alışılmışın tam tersinden ele alan hadislerdir. “*Sıla yapan, gelene giden değildir. Asıl vâsıl, gelmeye gidendir*”¹ ve “*Kıtlık, üzerinize yağmurun yağmaması değildir. Asıl kıtlık, yağmurun yağması, yağması, ama yerde hiçbir şeyin bitmemesidir*”² ifadeleri böyledir.

B. Kavramın Genel Niteliğini Değiştirmek

Bazı nebevî ifadelerde, anlamlara yönelik müdahaleler, kavramın kullanıldığı alanı değiştirmek şeklinde olmuştur. İnsanların günlük hayatta sık kullandığı sözcükler üzerinde gerçekteşen bu durum iki başlıkta incelenebilir:

a. Maddî Niteliği Manevîye Çevirmek

Günlük hayatta sadece maddî değerleri karşılayan pek çok sözcük, Rasûlullâh (sav) tarafından manevî değerlerle ilişkilendirilmiş bulunmaktadır. Bir anlamda ahlâkî bir teşrî de addedilebilecek olan ve özellikle ekonomik kavramlar üzerinde gerçekteşen bu tutum, ahlâkî davranışları biçimlendiren bir boyuta sahiptir.

Sahâbîlerin oluşturduğu kitlenin bir ‘infak toplumu’ haline gelmesinde büyük katkısı olan *sadaka* hadisleri, aynı kitlenin bir ‘erdem toplumu’ olmasını da sağlamıştır. Kötülük adına hiçbir şey yapmamaktan³ başlayarak, yabancıya yol göstermeyi,⁴ ağaç dikmeyi,⁵ kişinin ailesine yaptığı bilumum harcamaları,⁶ bütün tesbîhât ve duaları⁷ ve nihayet ‘her türlü iyiliği’⁸ *sadaka* kapsamına alan nebevî ifadeler, bu kelimeyi *malî bağış* manasının çok ötesinde ahlâkî ve manevî muhtevalara taşımaktadır.

¹ Buhârî, Edeb, 15 (5991); Ebû Dâvûd, Zekât, 45 (1696); Tirmizî, Birr, 10 (1908): **Abdullah b. Amr’dan.**

² Müslim, Fiten, 15 (2904): **Ebû Hüreyre’dan.**

³ Dârimî, Rikâk, 34 (2747); Buhârî, Edeb, 33 (6022); Müslim, Îmân, 36 (84): **Ebû Mûsâ el-Eş’arî’dan.**

⁴ Tirmizî, Birr, 36 (1956); Ebû Dâvûd, Edeb, 172 (5243): **Ebû Zerr el-Ğıfârî’dan.** (Diğer maddelerle birlikte.)

⁵ Buhârî, Edeb, 27 (6012): **Enes b. Mâlik’ten.**

⁶ Dârimî, İsti’zân, 35 (2664); Buhârî, Îmân, 41 (55); Müslim, Zekât, 14 (1002); Tirmizî, Birr, 42 (1965): **Ebû Mes’ûd el-Ensârî’dan.**

⁷ Müslim, Salâtü’l-Müsâfirîn ve Kasrihâ, 13 (720); Ebû Dâvûd, Salât, 301 (1285): **Ebû Zerr el-Ğıfârî’dan.**

⁸ Buhârî, Edeb, 33 (6021): **Câbir b. Abdullah’tan.** Müslim, Zekât, 16 (1005); Ebû Dâvûd, Edeb, 68 (4947): **Huzeyfe ibnü’l-Yemân’dan.**

İnsanların maddî işlemler için kullandıkları temel sözcüklerin dinî alana aktarılması ve manevî muhteva ile doldurulması, zihinlerdeki alan ayrımının (maddî-manevî, dinî-dünyevî vb.) giderilmesini de sağlamış olabilir. Sözgelimi bizzat *mal* mefhumu, defalarca ele alınıp tanımlanmış görünmektedir:

“Âdemoğlu ‘malım malım!’ der. Hey Âdemoğlu! Senin malın nedir ki? Olsa olsa yiyip bitirdiğin, giyip eskittiğin, tasadduk edip geçerli kıldığın!”¹

“–Hanginiz varisinin malını kendi malından daha çok sever?

–Ya Rasûlallâh, bizim hepimiz için daha değerli olan kendi malıdır.

–İşte, kişinin önden gönderdiği kendi malı; arkasına bıraktığı ise varisinin malıdır.”²

Son diyalogdan çıkan ‘harcanan malın asıl sahip olunan ve biriktirilen mal olduğu’ sonucu, genel algılamaya oldukça aykırı, ama aynı zamanda harcama anlayışını da bütünüyle değiştirebilecek bir sonuçtur. Dinî bakışta gayet açık olan bu tür *dönüştürmelere* “Allah faiz malını mahveder; sadakaları ise artırır”³ âyeti ve “Sadaka malı eksiltmez; tevazu gösterenin yüceliği artar”⁴ hadisi gibi pek çok benzer örnek verilebilir.

Aynı şekilde “Zenginlik mal mülk çokluğu değildir. Asıl zenginlik gönül zenginliğidir”⁵ ifadesi de zenginliği maddeden ayrı, manevî içerikle açıklamakta ve konumuzla birinci dereceden ilgili bulunmaktadır.

b. Manevî Niteliği Maddîye Çevirmek

Hadislerde nitelikleri değiştirilen kavramların tamamına yakını önceki madde ile ilgili olsa da, nadir bazı rivayetlerde bunun tersi söz konusudur. Dinin en çok önemseydiği mefhumlardan *kul*, ekonomik bağımlılıkları eleştirme sadedinde dinar ve dirheme muzâf olarak kullanılmış;⁶ yine manevî alanda büyük ağırlığı bulunan *şehâdet* kapsamında “Malını savunurken ölen şehiddir...”⁷ buyrulmuştur.

¹ Müslim, Zühd, 1 (2958); Tirmizî, Zühd, 31 (2342): **Abdullah ibnü’s-Şihhîr’dan.**

² Buhârî, Rikâk, 12 (6442): **Abdullah b. Mes’ûd’dan.**

³ 2. Bakara, 276.

⁴ Müslim, Birr, 19 (2588); Tirmizî, Birr, 82 (2029): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁵ Buhârî, Rikâk, 15 (6446); Müslim, Zekât, 40 (1051); İbn Mâce, Zühd, 9 (4137); Tirmizî, Zühd, 40 (2373): **Ebû Hüreyre’dan.** Fakirlik algılamasını etkileyen bir miskin (yoksul) tanımlaması için ise bkz: Muvatta’, Sıfâtü’n-Nebî, 5 (7); Müslim, Zekât, 34 (1039): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁶ “Dinarın, dirhemini, kadifenin ve ipeğin kulu perişan olsun! Verilince memnun olur, verilmezse mutsuz kalır!” Buhârî, Rikâk, 10 (6435); İbn Mâce, Zühd, 8 (4135); Tirmizî, Zühd, 42 (2375): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁷ Müslim, İmân, 62 (141); Ebû Dâvûd, Sünne, 32 (4771): **Abdullah b. Amr’dan.** Hadisin devamı şöyledir: “Ailesini veya kanını veya dinini savunurken ölen de şehiddir.”

2. Kavramı Kısmen Değiştirmek

Kavramların kısmen değiştirilmesi de iki şekilde olmuştur. Ya ele alınan ahlâkî içerikli kelime söz konusu ahlâkî davranışın bir yönüne ağırlık verilerek yeniden tanımlanmış; yahut da sözcüğün kapsamı ve bu kapsamda yer alan/almayan davranışlar sınırlandırılmıştır.

A. Açıklayıcı Tanımlamalar Yapmak

Hadis literatürü, belli başlı ahlâkî davranışları tanımlayan rivayetleri de içermektedir. *Gıybet* kavramının sınırlarını açıkça belirleyen meşhur diyalog,¹ *kibir* vasfını şekli yönlerden çok psikolojik açıdan netleştiren “*Asıl kibir, hakkı umursamamak ve insanlara değer vermemektir*” ifadesi,² *zina* suçunu tek tek uzuvlarla ilişkilendirerek izah eden nebevî sözler,³ ahlâk hadisleri konusunda önemli hareket noktaları olabilir. *Din* mefhumunu tek kelimeyle tanımlarken büyük ölçüde ahlâkî muhtevalı olan ve ‘samimi davranmak’ anlamına gelen *nasihat* sözcüğünü kullanan⁴ Rasûlullâh (sav), kime yalancı denilebileceği,⁵ kimin ise yalancı sayılamayacağı⁶ konusunda müstakil beyanlar sergilemiş bulunmaktadır.

Konunun bir başka yönü, müslim, mü'min, muhacir gibi anahtar sözcüklerin tarifinde ahlâkî davranışlara sıklıkla yer verilmesidir. *Müslim* ‘Müslümanların elinden ve dilinden *sâlim* olduğu kişi’;⁷ *mü'min* ‘İnsanların kanlarına ve mallarına zarar vermeyeceğinden *emin* oldukları kişi’;⁸ *muhacir* ise ‘Allah’ın yapılmasını istemediği şeylerden uzaklaşan (*hicret eden*) kişi’⁹ şeklinde açıklanmıştır.

¹ Dârimî, Rikâk, 6 (2714); Müslim, Birr, 20 (2589); Ebû Dâvûd, Edeb, 40 (4874); Tirmizî, Birr, 23 (1934): **Ebû Hüreyre'den.**

² Müslim, Îmân, 39 (91); İbn Mâce, Zühd, 16 (4173); Tirmizî, Birr, 61 (1999): **Abdullah b. Mes'ûd'dan.** Ebû Dâvûd, Libâs, 29 (4092): **Ebû Hüreyre'den.**

³ “...Gözün zinası bakmaktır, dilin zinası konuşmaktır...” Buhârî, İsti'zân, 12 (6243); Müslim, Kader, 5 (2657): **Ebû Hüreyre'den.**

⁴ Tirmizî, Birr, 17 (1926); Nesâî, Bey'at, 31 (4199-4200): **Ebû Hüreyre'den.** Müslim, Îmân, 23 (55); Ebû Dâvûd, Edeb, 67 (4944); Nesâî, Bey'at, 31 (4197-4198): **Temîm ed-Dârî'den.** Dârimî, Rikâk, 41 (2754): **Abdullah b. Ömer'den.**

⁵ Tirmizî, 'İlm, 9 (2662): **Muğîre b. Şu'be'den.**

⁶ Müslim, Birr, 27 (2605); Ebû Dâvûd, Edeb, 58 (4920); Tirmizî, Birr, 26 (1938): **Ümmü Gülsüm binti Ukbe'den.**

⁷ Dârimî, Rikâk, 8 (2716); Buhârî, Îmân, 4 (10), Rikâk, 26 (6484); Müslim, Îmân, 14 (40); Nesâî, Îmân, 9 (4996), 11 (4999): **Abdullah b. Amr'dan.**

⁸ Tirmizî, Îmân, 12 (2627); Nesâî, Îmân, 8 (4995): **Ebû Hüreyre'den.**

⁹ Buhârî, Îmân, 4 (10), Rikâk, 26 (6484); Nesâî, Îmân, 9 (4996): **Abdullah b. Amr'dan.**

Yeri gelmişken, hadislerde yapılan pek çok tanımlamada, kavramın türetildiği kökten gelen -ve bizim eğik karakterli yazıyla vurguladığımız- kelimelerin bilhassa kullanıldığına dikkat çekmeliyiz.

B. Kapsamı Belirli Yönde Sınırlamak

Hemen hemen her kavramın toplumda öteden beri kabul edilen bir anlam çerçevesi vardır. Peygamber Efendimiz (sav) zaman zaman bu mevcut anlam çerçevesini daraltma ve kavramı belli bir yönde sınırlama tasarrufunda da bulunmuşlardır. Aslında yukarıda sözünü ettiğimiz tanımlamaların pek çoğu aynı zamanda bir mana tahdididir. Ama bilhassa olumsuz (kötü) olarak algılanan davranışların kapsamından bazı unsurların istisna edilmesi, dikkat çekici bir tutumdur. İki özelliği taşıyan kişilerin kıskanılmasının *hased* ve günah sayılmayacağını belirten hadisi¹ ve şârihlerin yorumlamada güçlük çektikleri “*İnsanların arasını düzelten, iyiyi söyleyen ve yücelten kişi yalancı değildir*”² ifadesini bu konuya örnek verebiliriz. Yine, *şefaatin* kapsamını ‘büyük günah işleyenler’ ile sınırlayan,³ ‘Allah’a isyan’ durumunu *itaat* davranışının dışında sayan⁴ rivayetler de bu başlık altında incelenebilir.

3. Kavramı İptal Etmek

Zihinlerde câhiliye döneminde yer alan ve yıllarca davranış olarak da uygulanan yaklaşımlara yönelik “*Fara’ da yok, ‘atıra da!’*”⁵, “*Bulaşma (‘advâ) da yok, uğursuzluk (tıyara) da! Baykuş (hâma) da yok, yılan (safara) da!’*”⁶ ve benzeri nebevî buyrukların, kavramlar ve kullanımları üzerinde ne derece durulduğunu ortaya koyduğu açıktır.

¹ Buhârî, ‘İlm, 15 (73), İ’tisâm, 13 (7316); Müslim, Salâtü’l-Müsâfirîn ve Kasrihâ, 47 (816); İbn Mâce, Zühd, 22 (4208): **Abdullah ibn Mesud’dan**. Müslim, Salâtü’l-Müsâfirîn ve Kasrihâ, no. 815; Tirmizî, Birr, 24 (1936): **Abdullah ibn Ömer’dan**.

² Müslim, Birr, 27 (2605); Ebû Dâvûd, Edeb, 58 (4920); Tirmizî, Birr, 26 (1938): **Ümmü Gülsüm binti Ukbe’dan**.

³ Ebû Dâvûd, Sünne, 23 (4739): **Enes b. Mâlik’ten**.

⁴ Nesâî, Bey’at, 34 (4205-4206).

⁵ Dârimî, Edâhî, 8 (1964); Buhârî, Akîka, 3-4 (5473-5474); İbn Mâce, Zebâih, 2 (3168); Ebû Dâvûd, Edâhî, 20 (2831); Tirmizî, Edâhî, 15 (1512); Nesâî, Fara’, 1 (4222): **Ebû Hüreyre’dan. Fara’**, sürüden elde edilen ve putlara kurban edilen ilk ürüne verilen isimdir. ‘**Atıra** ise Receb ayında kesilmesi câhiliye döneminde âdet olan kurbandır. Tirmizî, ‘atıranın Receb’de kesiliyor olmasını, Receb’in haram ayların ilki olmasına bağlamıştır. (Bkz. Tirmizî, Edâhî, 15).

⁶ Buhârî, Tıbb, 19 (5707), 45 (5757); Ebû Dâvûd, Tıbb, 24 (3911): **Ebû Hüreyre’dan**. İbn Mâce, Tıbb, 43 (3539): **İbn Abbas’tan**.

Bu noktada, yukarıda kısaca değindiğimiz kötü yer ve şahıs isimlerinin değiştirilmesi tavrı da hatırlanmalıdır.¹ Günümüzde bu tür yanlış anlayışların ne kadar yaygın olduğu ve insanların ahlâkî davranışlarını nasıl etkilediği göz önüne alındığında, bu hadislerin anlaşılmasının önemi daha iyi takdir edilecektir.

4. Yeni Kavramlar Üretmek

Câhiliye insanının hak ve hukuk tanımazlığını gidermeyi amaçlayan ve toplum için yeni olma özelliği taşıyan kavramlara da rastlamak mümkündür. Özellikle *hak* mefhumunu merkez alan bu açıklamalara *yol hakkı* ile ilgili şu diyalog örnek gösterilebilir:

“-Bakın, yollarda oturmayın.

- *Yâ Rasûlallah, oturup da konuşmadan edemiyoruz.*

- *İlle de oturacaksanız, o zaman yolun hakkını verin.*

- *Yolun hakkı ne, ya Rasûlallah?*

- *Bakışları kontrol etmek, kimseye zarar vermemek, selâm almak, iyiyi öngörmek, kötüyü engellemek.*”²

Hiz. Muâz'ın (ra) bir gün Rasûlullâh'ın (sav) terkisinde yolculuk ederken aralarında geçen konuşmayı aktardığı hadis³ ise, Allah'ın ve kullarının birbirlerine karşı olan haklarını ortaya koyması bakımından önemli bir numunedir. Söz konusu hadiste, Allah'ın Elçisi'nin (sav) kavramlara yeni anlamlar yüklerken kullandığı soru sorma, bekletip meraklandırma, tekrar tekrar ifade etme gibi ilgi uyandıracak ve o anın unutulmasını zorlaştıracak yöntemler de hep birlikte yer almaktadır.

Kavramlaştırma yönteminin gücü ve etkisi, zayıf ve uydurma rivayetler üretenler tarafından da kullanılmasına yol açmış olabilir. Bu bağlamda *isrâf*,⁴ *zehâdet* (zühd),⁵ *vesîle*⁶ ve *makâm-ı mahmûd*⁷ gibi kavramları tanımlayan, ama sıhhat araştırmasına da şiddetle ihtiyaç duyan rivayetlere işaret etmeliyiz.⁸

¹ Bkz. Ağırman, ‘Ad Koyma ve Hiz. Peygamber’in İsimlere Karşı Tutumu’, s. 123-143.

² Buhârî, İsti’zân, 2 (6229); Müslim, Libâs, 32 (2121), Selâm, 2 (2161): **Ebû Sa’îd el-Hudrî’den.**

³ Buhârî, Libâs, 101 (5967), İsti’zân, 30 (6267), Rikâk, 37 (6500); Müslim, Îmân, 10 (30); İbn Mâce, Zühd, 35 (4296); Tirmizî, Îmân, 18 (2643): **Muâz b. Cebel’den.**

⁴ İbn Mâce, Et’ime, 51 (3352): **Enes b. Mâlik’ten.**

⁵ İbn Mâce, Zühd, 1 (4100); Tirmizî, Zühd, 29 (2340): **Ebû Zerr’den.**

⁶ Tirmizî, Menâkıb, 1 (3612): **Ebû Hüreyre’den.** Tirmizî bu rivayeti bizzat taz’if etmekte ve şöyle demektedir: “*Garib bir hadistir. İsnadı güçlü değildir. K’ab maruf değildir. Leys b. Ebî Süleym’den başka kendisinden rivayette bulunan kimseyi bilmiyoruz.*”

⁷ Dârimî, Rikâk, 80 (2800): **Abdullah b. Mes’ûd’dan.**

⁸ Örnek bir sıhhat araştırması için bkz: Güler, ‘Vesîle ve Tevessül Hadislerinin Kaynak Değeri’, s. 45-98.

Yazılı ve sözlü literatürde sıklıkla karşılaşılan “*Fasığın gıybeti olmaz*”¹ (kapsam belirleme), “*Güzel yüze bakmak ibadettir*”² (açıklayıcı tanımlama) gibi ifadelerin hadis sayılamayacağı ise açıktır.

Son olarak, söz arasında kullanılan bazı fiillerin ve kelimelerin istek üzerine açıklandığı durumlara dikkat çekmek uygun olacaktır. *Herc* kelimesinin *zamanın* (kıyametin) yaklaşmasına alâmet olarak gösterildiği ve ardından soru üzerine ‘öldürmek’ şeklinde açıklandığı hadis;³ *mübeşşirât*’ın peygamberliğin elde kalan yegâne parçası olarak belirtildiği ve ‘sâlih rüya’ ile izah edildiği hadis;⁴ *müferridler*’in kulluk yarışını kazandığını vurgulayan ve kelimeyi ‘*Allah’ı çok anan erkekler ve kadınlar*’ olarak tanımlayan hadis;⁵ Allah Rasûlü’ne (sav) itaat etmeyen ve bu yüzden cennete giremeyecek olanlar için *diretme* fiilinin kullanıldığı ve bilâhare açıklandığı hadis;⁶ üzerinde durmaya değer niteliktedir. Zira, her dördü de Ebû Hüreyre’den nakledilen bu rivayetlerde, sözün akışı içerisinde mefhumu tam anlaşılamayan sözcüklerin kullanılması gibi ortak bir tavır söz konusudur. Gelen sorulara cevaben yapılan açıklamalar, dört önemli ahlâkî mesajın (öldürmenin kötülüğü, sâlih rüyanın önemi, Allah’ı zikretmenin değeri, Rasûlullâh’a itaatın vazgeçilmezliği) zihinlerde daha kalıcı bir biçimde yer almasını sağlamıştır.

Hadislerdeki kavramların hangi sebeplerle ve şartlarda tanımlandığını tespit etmede *esbâbü vürûdi’l-hadîs*; ilgili rivayetlerde geçen anahtar sözcüklerin izahında ise *garîbü’l-hadîs* ilimlerinden destek alınmalıdır.⁷ Bu şekilde, mevcut rivayet birikiminden dirâyet yoluyla ciddi ahlâkî neticelere ulaşılabilmesi mümkün olacaktır.⁸

¹ Ali el-Kârî, *el-Esrâru’l-Merfû’a*, s. 290 (390), 367 (594).

² Ali el-Kârî, *el-Esrâru’l-Merfû’a*, s. 355 (561); *el-Masnû’ fi Ma’rifeti’l-Hadîsi’l-Mevdû’*, s. 202 (383).

³ Buhârî, ‘İlm, 24 (85), Fiten, 5 (7061); Müslim, ‘İlm, 5 (2672), Fiten, (2888): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁴ Buhârî, Ta’bîr, 5 (6990): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁵ Müslim, Zikr, 1 (2675); Tirmizî, De’avât, 129 (3596): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁶ Buhârî, İ’tisâm, 2 (7280): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁷ Geniş bilgi için bkz: Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, s. 98-116.

⁸ Hadiste rivayet-dirayet bütünlüğünün önemi hakkında bkz: Güler, ‘Hadislerin Anlaşılmasında Rivayet-Dirâyet Bütünlüğü’, s. 113-131. Görmez, “Fıkhu’l-hadîs”, XII/547-549.

B. Gruplama

Sünnetin ahlâk anlatımlarında sıkça görülen kişi ve davranış gruplamaları, ahlâk hadisleri içinde önemli bir konuma sahiptir. Bu önem, sadece sayısal çokluktan kaynaklanmamakta, daha ziyade nitelik bakımından taşıdıkları değere bağlı görünmektedir.

Merfû rivayetlerde sıkça karşılaşılan *gruplama* (bir başka deyişle *maddeleme*) uygulaması, zihinde oldukça kalıcı bir etki yapmaktadır. Toplum hafızasındaki yaygınlığıyla dikkat çeken, Allah'ın doksan dokuz ismi (*el-esmâü'l-husnâ*),¹ cennetle müjdelenen on kişi (*el-'aşeretü'l-mübeşşere*),² kıyâmet alâmetleri³ ve fitratı oluşturan unsurlar ile ilgili bilgiler⁴ akla ilk gelen örneklerdir. Gruplama yönteminin yazılı ve sözlü eğitimde yoğun olarak kullanılmasının başlıca sebebi de zihindeki bu kalıcılığı olmalıdır.

“Münâfiğin üç özelliği vardır: Konuştuğunda yalan söyler, söz verdiğinde sözünde durmaz, emanet verildiğinde hıyanet eder”⁵ gibi bir ifade, öğrenilmesi de hatırlanması da oldukça kolay bir ifadedir ve kalıcıdır. Bu kalıcılığı pekiştiren işaretler, aralıklı tekrarlar, ses tonuyla vurgulamalar ve benzeri yöntemlerin Peygamberimiz (sav) tarafından düzenli olarak kullanıldığı da bilinmektedir.

Tezimizin bu bölümünde, din eğitimi uygulamaları açısından da değer taşıyan gruplama metodu, ana hadis kaynaklarından tespit edilen örneklerle şekil, muhteva ve kullanım alanları yönüyle kısaca tanıtılmaya çalışılacaktır.

1. Gruplama İçeren Hadislerin Biçimsel Özellikleri

Gruplama ihtiva eden rivayetlerin şekil açısından değerlendirmesine yöneldiğimizde, sened dışında iki aslî unsur karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki, giriş bölümü veya metnin kökü diyebileceğimiz kısım; ikincisi ise ilkinden genelde daha detaylı olan ve esas ahlâkî açıklama ve maddeleri içeren son bölümdür.

Örnek olarak aşağıdaki Ebû Zerr hadisini ele alabiliriz:

¹ Tirmizî, Deavât, 83 (3507): **Ebû Hüreyre'den.**

² Tirmizî, Menâkıb, 26 (3748); Ebû Dâvûd, Sünne, 9 (4648): **Sa'îd b. Zeyd'den.**

³ Müslim, Fiten, 13 (2901): **Huzeyfe b. Esîd el-Ğıfârî'den.**

⁴ “Beş şey fitrattandır: ...”: Muvatta', Sıfâtü'n-Nebî, 3 (3); Buhârî, Libâs, 64 (5891), İsti'zân, 51 (6297); Ebû Dâvûd, Teraccül, 16 (4198); Tirmizî, Edeb, 14 (2756); Nesâî, Zîne, 1 (5043): **Ebû Hüreyre'den.** “On şey fitrattandır: ...”: Müslim, Tahâret, 16 (261); Tirmizî, Edeb, 14 (2757); Nesâî, Zîne, 1 (5040): **H. Âişe'den.**

⁵ Buhârî, İmân, 24 (33), Edeb, 69 (6095); Müslim, İmân, 25 (59); Tirmizî, İmân, 14 (2631); Nesâî, İmân, 20 (5021): **Ebû Hüreyre'den.**

“Allah kıyamet günü şu üç kişiyle ne konuşur, ne de onları temize çıkarır; ayrıca acı bir azaba düşerler: Gururla elbisesini sürüyen, verdiğini başa kakan (veya: lâf taşıyan), yalan yeminle malının sürümünü artıran.”¹

Burada koyu karakterle yazılan bölüm metnin girişini, devamındaki kısım ise maddeleri içermektedir. Giriş kısmındaki anahtar kelimelerde zaman zaman mânâ ile rivayetten kaynaklanan bazı değişimler görülebilmektedir. Sözgelimi, ‘*imanın tadını alma*’ konulu Enes b. Mâlik hadisinin anahtar kelimesi Nesâî’nin üç farklı rivayetinde² sırasıyla *ta’me’l-îmân*, *halâvete’l-îmân* ve *halâvete’l-islâm* biçiminde geçmektedir.

A. Sıralama Değişiklikleri

Maddelerin yer aldığı gövde bölümünde en sık karşılaşılan problem sıralama değişiklikleridir. Meselâ yukarıda örnek olarak zikrettiğimiz Ebû Zerr hadisinin içerdiği üç maddenin Nesâî rivayetindeki sıralaması **2-1-3** şeklindedir. Yine, Buhârî’de “*Sünnet olmak, tıraş olmak, koltuk altlarını temizlemek, bıyığı kısaltmak, turnak kesmek*” biçiminde aktarılan beş fitrat unsuru, Muvatta’da tamamen ters bir dizilişle **5-4-3-2-1** şeklinde; Nesâî ve Ebû Dâvûd’da ise **1-2-3-5-4** sırasıyla mevcuttur. Her dört kaynaktaki sahâbî râvînin aynı (Ebû Hüreyre) olduğunu da belirtmeliyiz.³

Sıralama değişikliklerinin mânen rivayetle yakından ilgili olduğu âşikârdır. Zira, lâfızların farklılaşmasının dahi zaman zaman normal karşılanabildiği bir durumda, muhtevayı farklı bir dizilişle de olsa eksiksiz aktarmak yeterli sayılabilir. Bu noktada üzerinde daha çok durulması gereken husus, maddelerin sırasının değil, bizzat içeriğinin değişmesi olmalıdır.

B. Madde Farklılaşmaları

Gruplama içeren hadislerin mukayeseli incelemesi esnasında karşılaşılan bir diğer ilginç durum, aynı metin köküne farklı maddelerin eklenmesiyle oluşan ahlâk anlatımlarıdır. Aşağıda üç ayrı hadis yan yana koyularak ele alınacaktır:

Örnek-1: “Allah kıyamet günü şu üç kişiyle ne konuşur, ne de onları temize çıkarır; ayrıca acı bir azaba düşerler:

¹ Müslim, İmân, 46 (106); Nesâî, Zîne, 104 (5333): **Ebû Zerr el-Ğıfârî’den.**

² Nesâî, İmân, 2-4 (4987-4989): **Enes b. Mâlik’ten.**

³ Muvatta’, Sıfâtü’n-Nebî, 3 (3); Buhârî, Libâs, 64 (5891), İsti’zân, 51 (6297); Ebû Dâvûd, Teraccül, 16 (4198); Tirmizî, Edeb, 14 (2756); Nesâî, Zîne, 1 (5043): **Ebû Hüreyre’den.**

1. Zina eden yaşlı.
2. Yalancı yönetici.
3. Gururlu fakir.”¹

Örnek-2: “Allah kıyamet günü şu üç kişiyle ne konuşur, ne de onları temize çıkarır; ayrıca acı bir azaba düşerler:

1. Gururla elbisesini sürüyen.
2. Verdiğini başa kakan (veya: lâf taşıyan).
3. Yalan yeminle malının sürümünü artıran.”²

Örnek-3: “Allah kıyamet günü şu üç kişiyle ne konuşur, ne de onları temize çıkarır; ayrıca acı bir azaba düşerler:

1. Çölde elinde fazla suyu olan ve onu yolcudan esirgeyen adam.
2. İkindiden sonra bir adama mal satan, şu kadar fiyata aldım diye Allah üzerine yemin eden, karşıdakinin doğruladığı, ama aslında o fiyata almamış kişi.
3. Bir yöneticiye sırf dünya için beyat eden, eğer kendisine dünyalık verirse sözünü tutan, yok eğer vermezse sözünde durmayan kişi.”³

İkisi Ebû Hüreyre’den, birisi ise Ebû Zerr’den nakledilen bu rivayetlerde ilk anda akla gelen şey, giriş bölümleri birbirinin aynısı olan bu üç rivayetin aslında tek bir anlatımdan doğmuş olabileceği ihtimali ise de, bu ihtimal yok denecek kadar zayıftır. Çünkü üç hadisin içerdiği toplam dokuz maddeden sadece ikisi (yalan yere yeminle ilgili olanlar) kesişir görünmektedir. Bu durum, rivayetler arasındaki râvî farklılığından bile öncelikli bir ipucudur.

Şöyle de düşünülebilir: Söz konusu kök ifade, *ahiret inancı-ahlâkî davranış* ilişkisini doğrudan kurması bakımından Peygamberimizin (sav) özel önem verdiği bir kalıptır ve çeşitli durumlarda ve ortamlarda farklı konuları sunmak için söze önemli bir başlangıç oluşturmaktadır. Dolayısıyla, kökün aynı kalması ama maddelerin değişmesi doğaldır. Nitekim, hem kökün hem devamının hemen hemen aynı kaldığı kalıp ifadeler Kurân-ı Kerîm’de de sıkça rastlanmaktadır ve bizzat örneğimizde geçen “Allah kıyamet günü onlarla ne konuşur, ne de onları temize çıkarır, ayrıca acı bir azaba düşerler” lâfzı da bunlar arasında yer alır:

¹ Müslim, İmân, 46 (107): **Ebû Hüreyre’den.**

² Müslim, İmân, 46 (106); Nesâî, Zîne, 104 (5333): **Ebû Zerr el-Ğîfârî’den.**

³ Müslim, İmân, 46 (108): **Ebû Hüreyre’den.**

“Allah’ın indirdiği kitaptan bir kısmını gizleyip onu az bir bedel ile değişenler; işte onlar karınlarına ateşten başka bir şey doldurmuyorlar. Kıyamet günü Allah onlarla ne konuşacak, ne de onları arıtacaktır. Onlar için elem dolu bir azap vardır.”¹

“Şüphesiz, Allah’a verdikleri sözü ve yeminlerini az bir karşılığa değişenler var ya, işte onların ahirette bir payı yoktur. Allah kıyamet günü onlarla konuşmayacak, onlara bakmayacak ve onları temizlemeyecektir. Onlar için elem dolu bir azap vardır.”²

Söze başlangıçta etkili ifadenin tekrarı bakımından yukarıdakine benzer bir durum, Ebû Hüreyre³ ve Ebû Şureyh el-Huza’î’nin⁴ Rasûlullâh’tan (sav) rivayet ettikleri şu hadiste de görülmektedir:

“Allah’a ve ahiret gününe inanan, komşusunu incitmesin. Allah’a ve ahiret gününe inanan, misafirine ikramda bulunsun. Allah’a ve ahiret gününe inanan, ya iyi bir şey söylesin ya da sussun.”

Ahlâkın temelini oluşturan Allah ve ahiret inançlarının vurgulandığı bu tür ifadelere verilebilecek örnekler arasında *“Allah’a ve ahiret gününe inanan bir kadının herhangi bir ölüye üç günden fazla yas tutması helâl olmaz; kocası hariç...”⁵* ve *“Allah’a ve ahiret gününe inanan bir kadının, yanında mahremi olmadan bir gün bir gecelik yola gitmesi helâl olmaz.”⁶* hadisleri de zikredilebilir.

Maddeli anlatım içeren hadislerin şekil ve muhtevasıyla ilgili bazı noktalara kısaca değindikten sonra, şimdi de bu yöntemin kullanım alanlarına dair tespitlerimize yer vermemiz uygun olacaktır.

2. Gruplama İçeren Hadislerin Kullanım Alanları

Araştırmamız sırasında maddeleme konusuyla ilgili kırkın üzerinde sahîh örnek tespit edilmiş ve bu hadislerin büyük bölümünün ahlâkî öğüt ve tedbirlere dair olduğu belirlenmiştir. Eldeki verilerden yola çıkılarak bu yöntemden başlıca şu alanlarda yararlanıldığı söylenebilir:

¹ 2. Bakara, 174.

² 3. Âl-i İmrân, 77.

³ Buhârî, Edeb, 31 (6018), Rikâk, 23 (6475); Müslim, Îmân, 19 (47); Ebû Dâvûd, Edeb, 132 (5154); Tirmizî, Kıyâme, 50 (2500): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁴ Muvatta’, Sıfâtü’n-Nebî, no. 22; Dârimî, Et’ime, 11 (2036); Buhârî, Edeb, 31 (6019), Rikâk, 23 (6476); İbn Mâce, Edeb, 4 (3672): **Ebû Şureyh el-Huzâî’dan.**

⁵ Buhârî, Cenâiz, 30 (1281): **Ümmü Habîbe’dan.**

⁶ Buhârî, Taksîru’s-Salât, 4 (1088): **Ebû Hüreyre’dan.**

A. Hukuk ve İnanç Temelleri

Temel vücut temizliği ve bakımı uygulamalarını içeren ve yukarıda Ebû Hüreyre rivayetine dikkat çektiğimiz *fitrat* hadisi,¹ dinin başlangıç bölümünü oluşturan taharet bahsinde önemli bir hareket noktasıdır.

Müslümanların birbirleri üzerindeki haklarını beş maddede özetleyen bir başka Ebû Hüreyre hadisi² ise, toplumsal ahlâkı yakından ilgilendirmektedir. İmanın³ ve nifakın⁴ belirtilerini üçer maddede toplayan nebevî ifadeler, kişiye kendisini inanç açısından denetleme ve tanımlama imkânı vermektedir.

Aynı şekilde, sadece Allah'ın bilebileceği 'gaybın beş anahtarını'⁵ ve imrenilecek bir merteye olan *şehâdet* kapsamındaki beş kişiyi⁶ bildiren hadisler de burada anılmalıdır. Bu tür kullanımların en açık örneği ise, bugün 'İslâm'ın şartları' olarak herkesçe bilinen beş maddeyi ihtiva eden şu hadis olmalıdır:

*"İslâm beş şey üzerine kuruldu: Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in onun kulu ve elçisi olduğuna şahitlik etmek, namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak, hacce gitmek."*⁷

B. İbadetlerle İlgili Detaylar

İbadetlerin anlatımında ve öğretiminde, ele alınan ibadeti oluşturan parçaların madde madde verildiği veya o ibadet açısından ortak nitelik taşıyan öğelerin bir grup halinde sunulduğu olmuştur.

¹ Ayrıca fitratı on madde halinde özetleyen ve Tirmizî'nin *hasen* dediği rivayet için bkz: Tirmizî, Edeb, 14 (2757); Nesâî, Zîne, 1 (5040): **H. Âişe'den.**

² Buhârî, Cenâiz, 2 (1240); Müslim, Selâm, 3 (2162); Ebû Dâvûd, Edeb, 98 (5030): **Ebû Hüreyre'den.** Söz konusu beş madde şöyledir: Selâmını almak, hapsinca esenlikler dilemek, davetine gitmek, hastayken ziyaret etmek, cenazesine katılmak. Bu gruptamanın altılısı (kendisi için istediğini din kardeşi için de istemek ilâvesiyle) için bkz: Tirmizî, Edeb, 1 (2736): **H. Ali'den.**

³ Buhârî, İmân, 9 (16), İmân 14 (21); Müslim, İmân, 15 (43); Nesâî, İmân, 2-4 (4987-4989); Tirmizî, İmân, 10 (2624): **Enes b. Mâlik'ten.**

⁴ Buhârî, İmân, 24 (33), Edeb, 69 (6095); Müslim, İmân, 25 (59); Tirmizî, İmân, 14 (2631); Nesâî, İmân, 20 (5021): **Ebû Hüreyre'den.**

⁵ Buhârî, İstiskâ, 29 (1039): **Abdullah b. Ömer'den.**

⁶ Buhârî, Ezân, 32 (653): **Ebû Hüreyre'den.**

⁷ Müslim, İmân, 5 (16); Tirmizî, İmân, 3 (2609): **Abdullah b. Ömer'den.**

Bu anlamda, namazda secde konusunda “*Yedi kemik üzerine secde etmekle emrolundum...*”¹ buyuran ve ilgili yedi uzvu tek tek sayan Rasûlullâh (sav), kurban hakkında da “*Şu dördü kurban olmaz...*”² diyerek kurban edilemeyecek hayvanları (kör, hasta, topal ve sakat) sırayla belirtmiştir.

“*Üç duaya şüphesiz karşılık verilir: Mazlumun duası, yolcunun duası, anne-babanın çocuğuna duası*”³ ifadesinin inançlı insanın zihninde hangi duânın değerli sayıldığı konusunda net bir ölçü oluşturduğu açıktır.

Aynı açıklık, genelde mefhûm-ı muhâlefeti ile gündeme gelen ve belki de gerçek anlamı ikinci plânda kalan “*Sadece üç mescid için yük yüklenebilir: Mescid-i Harâm, Mescid-i Rasûl, Mescid-i Aksâ*”⁴ hadisinde de mevcuttur.

Yine ibadetler konusunda Ebû Dâvûd’un Abdullah b. Amr’dan naklettiği ve birisi ‘*Cuma namazına gelen üç çeşit insan*’, diğeri ise ‘*Namazı kabul edilmeyen üç çeşit insan*’ konulu iki ayrı rivayete de⁵ burada dikkat çekilmelidir.

C. Nebvî Tavsiye ve Yönlendirmeler

Sahâbîlerin belirli ahlâkî davranışlara yönlendirilmesi esnasında da maddeleme yönteminin kullanıldığı tespit edilmiştir. Allah’a dua ederken bilhassa sığınılması gereken dört hususun⁶ ve Kurân öğrenmek için özellikle başvurulacak dört sahâbînin⁷ beyânında bu üslûp hâkimdir. Ortak noktaları ‘sırf Allah rızası için’ yapılmak olan ve herhangi birisinin yapılması durumunda mahşer günü ‘*Allah’ın özel gölgesinde gölgelenmeyi*’ müjdeleyen yedi maddeli Ebû Hüreyre hadîsi⁸ ile yine aynı sahâbî râvîden gelen ve ‘*insanı helâk eden*’ yedi

¹ Buhârî, Ezân, 134 (812): **Abdullah b. Abbâs’tan.**

² Dârimî, Edâhî, 3 (1950); İbn Mâce, Edâhî, 8 (3144); Nesâî, Dahâyâ, 5-7 (4369-4371): **Berâ b. Âzib’dan.**

³ İbn Mâce, Du’â, 11 (3862); Ebû Dâvûd, Salât, 364 (1536); Tirmizî, Birr, 7 (1905); De’avât, 48 (3448): **Ebû Hüreyre’dan.** (Maddelerin Ebû Dâvûd’daki sıralaması 3-2-1 şeklindedir.)

⁴ Buhârî, Fadlî’s-Salât fî Mescid-i Mekke ve’l-Medîne, 1 (1189): **Ebû Hüreyre’dan.** Benzer bir lâfız: Buhârî, Fadlî’s-Salât fî Mescidi Mekke ve’l-Medîne, 6 (1197): **Ebû Saîd el-Hudrî’dan.**

⁵ Ebû Dâvûd, Salât, 235 (1113), 63 (593): **Abdullah b. Amr’dan.**

⁶ Müslim, Mesâcid, 25 (588), 27 (599); Ebû Dâvûd, Salât, 184 (983): **Ebû Hüreyre’dan.** (Bu dört husus şunlardır: Cehennem azabı, kabir azabı, hayat ve ölüm fitneleri, Mesîh Deccâl fitnesi.)

⁷ Buhârî, Fedâilü Ashâbi’n-Nebî, 26-27 (3758-3759), Menâkıbü’l-Ensâr, 14 (3806), 16 (3808); Müslim, Fedâilü’s-Sahâbe, 22 (2464); Tirmizî, Menâkıb, 38 (3810): **Abdullah b. Amr’dan.** (Söz konusu dört sahâbî şöyledir: Abdullah b. Mes’ûd, Übeyy b. Ka’b, Ebû Hüzeyfe’nin kölesi Sâlim, Muâz b. Cebel.)

⁸ Muvatta’, Şa’r, 5 (14); Buhârî, Ezân, 36 (660); Müslim, Zekât, 30 (1031); Nesâî, Âdâbü’l-Kudât, 2 (5380): **Ebû Hüreyre’dan.** Tirmizî, Zühd, 53 (2391): **Ebû Saîd’dan.**

büyük günahı bildiren hadis de¹, ahlâkî davranışlara yönlendirme ihtiva eden maddeli hadisler konusunda öncelikli örnekler arasındadır.

Nebevî tavsiye ve yönlendirmelerde maddelemenin kullanımına dair güzel misallerden bir diğeri ise, ‘kıskanılabilecek kişilere’ işaret eden şu hadis olmalıdır:

*“Sadece iki kişi kıskanılabılır: Allah’ın mal verip de doğru yolda harcattığı kişi ve yine Allah’ın hikmet verdiği, o hikmete göre davranan ve o hikmeti öğreten kişi.”*²

D. Rasûlullâh’ın (sav) Zâtî Özellikleri

Peygamber Efendimiz (sav) kimi zaman kendi zâtî vasıf ve hissiyâtlarını ifade sadedinde de düşünceleri maddeler halinde ortaya koymuşlardır. *“Bana, benden önce kimseye verilmeyen beş şey verildi...”*³ hadîs-i şerîfi oldukça bilinen bir örnektir.⁴ Hesap günü çifte ecir alacak üç kişi sayılırken ilk madde olarak *“Ehl-i kitaptan olup da hem kendi peygamberine hem de bana inanan kişi”*⁵ buyrulmuştur.

Ayrıca bu tür övgü amaçlı kullanımların yanı sıra, yergi amacıyla da benzer maddeli anlatımlara gidilmiştir.⁶ Ebû Mâlik el-Eş’arî’nin rivayet ettiği şu hadis ise bu başlığın çerçevesi dışında değerlendirmelere de temel olabilecek bir ahlâk hadisidir:

*“Ümmetimde dört şey câhiliye işidir, ama vazgeçmeyecekler: Soy soplâ övünmek, nesebe lâf söylemek, yıldızlardan yağmur beklemek, ölüye ağıt yakmak.”*⁷

¹ Buhârî, Vesâyâ, 23 (2766), Tıbb, 48 (5764), Hudûd, 44 (6857); Müslim, Îmân 38 (89); Ebû Dâvûd, Vesâyâ, 10 (2874): **Ebû Hüreyre’den.**

² Buhârî, ‘İlm, 15 (73), Zekât, 5 (1409), İ’tisâm, 13 (7316); Müslim, Salâtü’l-Müsâfirîn ve Kasrihâ, 47 (816); İbn Mâce, Zühd, 22 (4208): **Abdullah b. Mes’ûd’dan.** Müslim, Salâtü’l-Müsâfirîn ve Kasrihâ, 47 (815); Tirmizî, Birr, 24 (1936): **Abdullah b. Ömer’den.** Buhârî, Fedâilü’l-Kur’ân, 20 (5026): **Ebû Hüreyre’den.**

³ Buhârî, Salât, 56 (438); Müslim, Mesâcid, 1 (521): **Câbir b. Abdullah’tan.** Bu beş özellik şunlardır: Düşmanın kalbine korku salabilmek, bütün yeryüzünü mescid olarak kullanabilmek, savaşta alınan ganimetlerden yararlanabilmek, tüm insanlığa gönderilmiş olmak, şefaet edebilmek. (Müslim’deki sıralama 4-3-2-1-5 şeklindedir.)

⁴ Hadisin Huzeyfe ve Ebû Hüreyre’den nakledilen ve fazla bilinmeyen üç ve altı maddelik iki ayrı rivayeti için bkz: Müslim, Mesâcid, 1 (522-523).

⁵ Buhârî, ‘İlm, 31 (97); Müslim, Îmân, 70 (154): **Ebû Mûsâ’dan.**

⁶ İçkiyle ilgilenen on zümrenin lânetlenmesi hakkında bkz: Ebû Dâvûd, Eşribe, 2 (3674); İbn Mâce, Eşribe, 6 (3380-3381): **Abdullah b. Ömer’den.** *“Altı kişiye ben de lânet ettim, Allah da, peygamberlerin hepsi de...”* şeklinde başlayan bir başka rivayet için bkz: Tirmizî, Kader, 17 (2154): **H. Âişe’den.**

⁷ Müslim, Cenâiz, 10 (934): **Ebû Mâlik el-Eş’arî’den.**

3. Hadislerdeki Gruplamaların Orijinallığı Meselesi

Ahlâk hadislerinin menşei ve Peygamberimizin (sav) ahlâk anlatımında gruplama yönteminin kullanım sıklığının tespiti açısından önem taşıyan bir başka mesele de, üzerinde durduğumuz maddelerin aidiyetidir. Gruplama örnekleri ne ölçüde orijinaldir? Bu tür ifade kalıplarının bu haliyle bizzat Rasulullah’a (sav) mı ait olduğu, yoksa râvî sahâbîlerin birleştirmeleriyle mi oluştuğu nasıl anlaşılabilir?

Elimizde kesin bir ayıraç bulunmamakla beraber, bazı rivayetlerin belirli ölçüde ipucu içerdikleri gözden kaçmamaktadır. Meselâ, Ebû Hüreyre’nin “*Dostum (sav) bana üç şeyi tavsiye etti: Her aydan üç gün oruç, iki rekat duhâ namazı, uyumadan vitir kılmak*”¹ sözü, bu konuda bir numune teşkil edebilir. Burada, râvî sahâbî bu üç şeyin kendisine tavsiye edildiğini vurgulamakta ve ayrı ayrı verilmiş de olsa, aynı anda topluca söylenmiş de olsa bu üçlünün Rasulullah’a (sav) aidiyetinde bir problem görünmemektedir.

Benzeri bir yorum Berâ b. ‘Âzib’in on dört ahlâkî öğüdü içeren “*Rasûlullâh (sav) bize yedi şeyi emretti, yedi şeyi yasakladı...*”² ifadesi ve Abdullah b. Amr’ın “*Rasûlullah (sav) dört şeyden Allah’a sığınır: Yararsız bilgi, hissiz kalp, duyulmayan dua, doymayan nefis*”³ hadisi için de yapılabilir. Her iki hadiste maddelerin bizzat Allah’ın Elçisi’ne (sav) ait olması kadar, rivayet eden sahâbî tarafından yapılmış olması da mümkün görünmektedir.

4. Gruplama Yönteminin Uydurma Hadislerdeki Yansımaları

Ahlâkî davranışların maddeler halinde sıralanması, zayıf ve uydurma hadis literatüründe de sıklıkla rastlanılan bir durumdur. Hatta, bilhassa mevzûât alanında, sahîh rivayetlerdeki oranın çok daha üzerinde bir kullanım yoğunluğundan bile söz edilebilir.

Konunun en net örneklerinden birisi, Rasûlullâh’a (sav) nisbet edilen şu sözdür:

“*Dört şey, dört şeye doymaz: Toprak yağmura, dişi erkeğe, göz bakmaya, âlim ilme.*”⁴

¹ Dârimî, Savm, 38 (1745); Buhârî, Teheccüd, 33 (1178), Savm, 60 (1981); Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn ve Kasrihâ, 13 (721); Ebû Dâvûd, Salât, 342 (1432): **Ebû Hüreyre'den**. Maddelerin sıralaması Dârimî'de (3-1-2), Ebû Dâvûd'da ise (2-1-3) şeklindedir.

² Buhârî, Eşribe, 28 (5635), Libâs, 45 (5863); Müslim, Libâs, 2 (2066): **Berâ b. ‘Âzib'den**.

³ Nesâî, İsti'âze, 2 (5442): **Abdullah b. Amr'dan**.

⁴ Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-Merfû'a*, s. 118 (35); *el-Masnû' fî Ma'rifeti'l-Hadîsi'l-Mevdû'*, s. 55 (26). Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I/107 (309).

İbnü'l-Kayyim'in *el-Menâr*'da¹ uydurma hadisleri tanımaya yönelik ipuçlarından '*ifadenin uygunsuzluğu ve kabalığı*' başlığına örnek olarak zikrettiği bu rivayeti, râvîsi el-Hüseyn b. 'Ulvân el-Kelbî'nin münker nakillerine misâl gösteren Zehebî'nin şu değerlendirmesi, vad' işleminin hem basitliğini hem de mantıksızlığını hiciv niteliğindedir:

*"Derim ki: Yalancı da yalana!"*²

Yine bu kategoride yer alan "*Üç şeye güvenilmez: Dünya, sultan, kadın.*"³ ve benzeri ifadeler de, uydurma olduğu açıkça belli olan, ama asırlarca ahlâkî zihniyeti olumsuz etkilemiş bulunan veriler arasında gösterilebilir.

Son olarak, sadece mevzû hadisler üzerinde değil, zayıf rivayetler içerisinde de gruplama yönteminin varlığına dikkat çekmeli ve Tirmizî'nin her biri için ayrı ayrı '*garîb*' hükmünü verdiği farklı konularla ilgili üç örneğin varlığını ifade etmeliyiz.⁴

¹ İbnü'l-Kayyim, *el-Menâru'l-münîf fi's-sahîh ve'd-da'îf*, s. 99-100 (178).

² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, I/542 (2027).

³ Ali el-Kârî, *el-Esrâru'l-Merfû'a*, s. 181 (150); *el-Masnû' fi Ma'rifeti'l-Hadîsi'l-Mevdû'*, s. 88 (99).

⁴ "*Kıyâmette hesabı mutlaka sorulacak 5 şey*": Tirmizî, *Kıyâme*, 1 (2416): **Abdullah b. Mes'ûd'dan.** "*Kıyâmet günü herkesin gıpta edeceği üç kişi*": Tirmizî, *Cenne*, 25 (2566): **Abdullah b. Ömer'den.** "*Münâfıklarda asla görülmeyen iki özellik*": Tirmizî, *İlm*, 19 (2684): **Ebû Hüreyre'den.**

C. ÖRNEKLEME

Ahlâkî değerlerin tam olarak anlaşılabilmesi ve yaşanan hayattaki davranışlarla ilişkisinin zihinde doğru kurulabilmesi yönünden en önemli yöntemlerden birisi örnekleme yöntemidir. Hayatın içinde yer alan somut varlıklardan veya olaylardan yola çıkılması, örnekleme yönteminin ahlâkî değerleri kavramayı kolaylaştırması sonucunu doğurmaktadır.

Sık sık “*Anlamanız/kavramanız için size örnekler veriyoruz*”¹ uyarısını yapan Kurân-ı Kerîm, bu yöntemin oldukça fazla örneğini bünyesinde barındırmaktadır.² İmân esaslarının tamamı ‘*gözle görünmeyen*’ (gaybî) unsurlara dayanan bir dinin temel kaynağı, insanların gündelik hayatta her an karşılığını gözlemleyebilecekleri ve kendi ahlâkî anlayışlarını zihinlerinde kurabilecekleri benzetme ve tasvirlerden hareket etmiştir.³

Aşağıdaki başlıklarda, Rasûlullah’ın (sav) pek çok hadisinde örnekleri görülen bu yöntem üzerinde kısaca durulacak ve tespit edilen önemli noktalar sunulacaktır.

1. Tutum ve Davranışlarla Örnekleme

Rasûlullah’ın (sav) tutum ve davranışlarıyla örneklemede bulunmasından kasıt, elbette sünnetin örnekliliğidir. Bizzat Kurân’ın onu bizlere ‘*güzel bir örnek*’ (*üsve-i hasene*)⁴ olarak takdim etmesi, sünnet ile ortaya konulan davranış biçimlerinin önemini göstermeye kâfidir.⁵

Peygamber Efendimizin (sav) bu konudaki tavrı ‘*göstererek öğretmeyi*’ tercih etmek şeklindedir. İslâm’ı öğrenmek için memleketlerinden gelip yirmi gün yanında kalan Mâlik ibnü’l-Huveyris ve diğer genç arkadaşlarına “*Benim nasıl namaz kıldığımı gördüyseniz siz de öyle kılın*”⁶ buyurmuş olması, görerek öğrenmeye verdiği önemi belirtmektedir. Esirler arasında, bebeğini fırsat buldukça emziren bir anneyi göstererek “*Sizce bu, bebeğini ateşe atabilir mi?*” diye soran, sahâbîlerden olumsuz yanıt gelince de “*Allah’ın kullarına olan*

¹ 13. Ra’d, 17; 14. İbrahîm, 25; 30. Rûm, 58; 39. Zümer, 27.

² Ulutürk, “Kurân-ı Kerim’de Meseller (Emsâlü’l-Kurân)”, s. 74-110. Bulut, “Emsâlü’l-Kurân”, s. 41-49. Ayrıca, adı çok anlamlı bulunan, fakat tetkikinden Almanya’da sunulan kısa bir tebliğin çevirisi olduğu ve Kurân’daki sadece üç kıssanın tercümesinden ibaret bulunduğu anlaşılan üç sayfalık bir makale için bkz. Aşıkoğlu, “Kuran’daki Örnek Olayların (Mesellerin) Ahlâkî Bilinç Geliştirmedeki Rollerini”, s. 1-4.

³ “*Deveye bakmıyorlar mı, nasıl yaratıldı! Göge bakmıyorlar mı, nasıl yükseltildi! Dağlara bakmıyorlar mı, nasıl dikildi! Yeryüzüne bakmıyorlar mı, nasıl serildi!*” (88. Gâşiye, 17-20)

⁴ 33. Ahzâb, 21.

⁵ Sünnetin nebevî eğitimdeki rolü için bkz. Abdülfettâh Ebû Ğudde, *er-Rasûlü’l-Mu’allim*, s. 63 vd.

⁶ Buhârî, Edeb, 27 (6008): **Ebû Süleymân Mâlik ibnü’l-Huveyris’ten.**

şefkati, işte bu kadının bebeğine olan şefkatinden daha ileridir” buyuran¹ Peygamberimizin (sav) bu yaklaşımı, somut tutumlara dayalı örneklemenin açık bir uygulamasıdır.

Sözlü anlatımın vücut hareketleriyle desteklenmesi de bu noktada hatırlanması gereken bir ayrıntıdır. Peygamberimizin (sav), kendisine hediye edilen ipek bir giysi ile namaz kıldıktan sonra beğenmemişçesine sert bir tavırla üzerinden çıkarıp *“Bu, müttakîlere yakışmaz!”*² buyurması, bu tavrın yer almadığı herhangi bir sözlü uyarıdan çok daha akılda kalıcıdır. Sağ eline ipeği, sol eline de altını alıp *“İşte şu ikisi ümmetimin erkeklerine haramdır”*³ buyurması veya dünyanın değersizliğini anlatırken işaret parmağını göstererek *“Allah şahit, ahirete oranla dünya olsa olsa şu parmağınızı okyanusa daldırıp çıkarmanız gibidir. Bir bakın bakalım ne kadar ediyor?”*⁴ sorusunu yöneltmesi için de aynı değerlendirme yapılabilir.

2. Sözlü İfade ve Anlatımlarla Örnekleme

Örnekleme yönteminin hadislerdeki uygulamalarının büyük çoğunluğunu sözlü ifadeler (kavlî hadisler) oluşturmaktadır. Ahlâkî alanda neyin iyi neyin ise kötü olduğunu açıklarken zaman zaman olay anlatımlarına, zaman zaman da çeşitli benzetmelere başvurulmuştur. Her iki üslûba dair de oldukça fazla veri tespit edilmiş olmasına rağmen, konuyu aydınlatmaya yetecek miktarın sunulması tercih edilmiştir.

a. Olay Anlatımı (Kıssa) Yoluyla Örnekleme

Ahlâk anlayışının oluşturulmasında zihnin kavramları algılaması ve davranışları gruplamasının ardından, bu kabullerin yerleşmesini ve canlı kalmasını sağlayacak verilere ihtiyaç duyulmakta ve yaşanmış olayların örnek anlatımları da bu noktada devreye girmektedir.

Kaynaklardaki durumu özetlemeye geçmeden önce, geniş halk kitlelerinin olay anlatımına dayalı din eğitimine duydukları alışkanlık boyutundaki ilgiyi, bu ilginin tarihî süreçte ve bilhassa hadis uydurma faaliyetleri sadesinde kıssacılar tarafından körüklenişini hatırlatmak yerinde olacaktır. Tarihte ve günümüzde din öğretimine yön verdiği bile söylenebilecek bu yaklaşımlar karşısında, hadis kaynaklarında yer alan az sayıda sahih kıssa materyalinin değeri daha iyi anlaşılabilir.

¹ Buhârî, Edeb, 18 (5999): **H. Ömer’den.**

² Müslim, Libâs, 2 (2075): **Ukbe b. Âmir’den.**

³ Nesâî, Zîne, 40 (5144-5147): **H. Ali’den.**

⁴ Müslim, Cenne, 14 (2858): **Müstevrid’den.**

Konunun en dikkat çekici boyutu, Kurân-ı Kerîm'in ahlâkî davranışların ve sonuçlarının ifadesinde yaşanmış olay anlatımlarına geniş yer vermesi, Yüce Allah'ın bizzat elçisine önceki peygamberleri örnek göstermesi, Rasûlullah'ın (sav) söz konusu âyetlerden derinden etkilenmesi ve buna hayatında bir yöntem olarak da işlerlik kazandırmasıdır.

“Balık sahibi (Yûnus) gibi olma”,¹ *“Azimli peygamberlerin sabrettiği gibi sabret”*² emirlerini alan Peygamberimiz (sav), peygamberlerin hayatlarından kesitler sunan sûrelerin birinci derecede muhatabı olmuştur. Yine onun (sav) döneminde yaşanan bir ganimet dağıtma hadisesi, örnek olaylara dayalı anlatım tarzının zihinde hazır davranış modeli oluşturmaya katkısını gözler önüne sermektedir:

Abdullah b. Mes'ûd, söz konusu olayda yapılan paylaşıma razı olmayan bir ensârînin ağzından çıkan *“Vallâhi, Muhammed bu paylaşımı Allah'ın rızasına uygun yapmadı!”* sözünü gidip Rasûlullah'a (sav) ilettiğini anlatır. Bunu duyunca üzüntüden yüzü renkten renge giren Allah Rasûlü (sav) şöyle buyurmuştur:

*“Allah, Mûsâ'ya rahmet eylesin. Bundan çok daha fazla eziyete uğramıştı da sabretmişti.”*³

Örnekleme konusuyla ilgili hadisler incelendiğinde, bahsedilen örnek olayların büyük çoğunluğunda şahıs ismi verilmediği görülecektir.⁴ Rasûlullah'ın (sav) normalde herhangi bir olumsuz davranışı eleştirirken de isim zikretmediği ve bu tutumun söz konusu ahlâkî davranışın ön plâna çıkmasını sağladığı düşünüldüğünde, genel üslûbun korunduğu söylenebilir. Gerek yolda yürürken dikenli bir dal görüp kenara çeken ve bu davranışı sayesinde Allah'ın affına mazhar olan kişi⁵ örneğinde, gerekse kendini beğenmiş bir şekilde gösterişle yürürken yerin dibine geçirilen ve *‘kıyâmet kopana kadar da yerin dibinde gidip gidip gelecek’* olan adam⁶ örneğinde, kişinin kimliği değil, davranışın niteliği vurgulanmıştır.

¹ 68. Kalem, 48.

² 46. Ahkâf, 35.

³ Buhârî, Edeb, 53 (6059); Müslim, Zekât, (1062): **Abdullah b. Mes'ûd'dan.**

⁴ Bu genellemenin nadir istisnalarından birisi meşhur Cüreyc kıssasıdır. Bkz: Müslim, Birr, 2 (2550): **Ebû Hüreyre'den.**

⁵ Buhârî, Ezân, 32 (652); Müslim, İmâret, 51 (1914); İbn Mâce, Edeb, 7 (3682); Ebû Dâvûd, Edeb, 172 (5245); Tirmizî, Birr, 38 (1958): **Ebû Hüreyre'den.**

⁶ Buhârî, Libâs, 5 (5789); Müslim, Libâs, 10 (2088): **Ebû Hüreyre'den.** Tirmizî, Kıyâme, 47 (2491): **Abdullah b. Amr'dan.** Nesâî, Zîne, 101 (5326): **Abdullah b. Ömer'den.**

Yolda yürürken birisi olumlu, öteki ise olumsuz davranış sergileyen bu iki kişi gibi, ortak noktaları hayvanlara karşı -olumlu veya olumsuz- davranış geliştirmek olan bir erkek ve bir kadına ait ayrı ayrı anlatımlar da dikkat çekicidir. Buna göre, susamış bir köpeğe su temin ettiği için günahları affedilen bir adama¹ mukabil, bir kediye gereksiz yere hapsedip yiyecek vermeden ölümüne sebep olan ve bu yüzden cehennemlik olan bir kadın² söz konusudur.

Tespit edilen çok sayıda veri olmakla birlikte, hepsinden çıkarılabilecek önemli bir sonuç vardır: Olay anlatımlarında, anlatılan kıssa ne kadar uzun olursa olsun, duyan kişi, tek cümlede özetlenebilecek net bir mesajı algılamaktadır. Her birinin detayları burada müstakil olarak incelenemese de, bazı örnek hadisleri ve ilettikleri mesajları tablo halinde eşleştirmek uygun olacaktır:

HADİS	MESAJ
Mağarada mahsur kalan üç arkadaşın, yaptıkları amelleri anlatarak Allah'tan yardım isteyişleri. ³	Allah rızası için yapılan iyiliklerin asla boşa gitmemesi.
Bir bebeğin, kucakta ve emzikliyken, annesinin iki dileğine yönelik eleştiride bulunması. (Cüreyc kıssasının devamı) ⁴	İyi görünen kötü olabilmesi, kötü görünenin de iyi olabilmesi.
Bir köpeğe su verdiği için affedilen adam ⁵ ve bir kediye açlıktan öldürdüğü için cehenneme düşen kadın ⁶ örnekleri.	En ufak bir iyiliğin veya kötülüğün bile ahiret mutluluğu açısından belirleyici olabilmesi.
Bir adamın vücudunda yara çıkması, okuyla yarayı deşmesi ve kan kaybından ölmesi. Allah'ın ona cenneti haram etmesi. ⁷	Herhangi bir şekilde intihara sebebiyet vermenin kötülüğü.
Bir adamın yemin ederek ve isim de vererek 'Allah filancayı affetmez' deyişi. Allah'ın o kişiyi affedip, sözü söyleyeni cezalandırışı. ⁸	Allah hakkında bilgisizce ve gereksiz şekilde konuşmanın vebâli.

¹ Muvatta', Sıfatü'n-Nebî, 10 (23); Buhârî, Edeb, 27 (6009): **Ebû Hüreyre'den.**

² Buhârî, Ezân, 90 (745); İbn Mâce, Zühd, 30 (4256): **Esmâ binti Ebî Bekr'den.**

³ Buhârî, Edeb, 5 (5974); Müslim, Rikâk, 27 (2743): **Abdullah b. Ömer'den.**

⁴ Müslim, Birr, 2 (2550): **Ebû Hüreyre'den.**

⁵ Muvatta', Sıfatü'n-Nebî, 10 (23); Buhârî, Edeb, 27 (6009): **Ebû Hüreyre'den.**

⁶ Buhârî, Ezân, 90 (745); İbn Mâce, Zühd, 30 (4256): **Esmâ binti Ebî Bekr'den.**

⁷ Müslim, İmân, 47 (113): **H. Cündeb'den.**

⁸ Müslim, Birr, 39 (2621): **H. Cündeb'den.**

Görüldüğü gibi, her bir örneğin temel bir ahlâkî prensiple doğrudan ilişkilendirilmesi mümkündür. Davranışları büyük ölçüde sonuçları açısından ele alan kıssa anlatımları, ikinci bölümde ‘*sonuç ağırlıklı yöntemler*’ başlığı altında değerlendirilecek meselelerle, özellikle de ‘*cennet/cehennem sonucu öngörme*’ alt başlığıyla paralellik arz etmektedir.

Son olarak, kıssaların yaşanmışlığı ile ilgili tartışmalara kısaca değinmek ve küçük bir katkı sağlamak yararlı olacaktır. Zaman zaman hadislerdeki kıssaların bazı mucizevî boyutları (sözgelimi İsrâiloğullarından alacalı, kel ve kör üç kişinin bir melek aracılığıyla malla imtihan edilmesi¹ gibi), bu olayların gerçekten yaşanıp da öyle mi anlatıldığı, yoksa yaşanmamış olup da bir faraziye olarak mı kurgulandığı sorusunu gündeme getirmektedir. Araştırmalarımız sırasında karşılaştığımız şu önemli veriyi paylaşmak bu konuda rahatlatıcı olabilir:

“Bir gün bir adam ineğini güderken ineğin sırtına yük yükledi. Bunun üzerine inek dile geldi ve adama dönüp ‘Ben bunun için yaratılmadım, olsa olsa çift sürmek için yaratıldım’ dedi.”

Râvî Ebû Hüreyre, Rasûlullah (sav) bunu söyleyince insanların tepki gösterdiklerini ve “*Allah Allah, konuşan bir inek!*” diyerek şaşkınlıklarını belirttiklerini ifade eder. Bunun üzerine Peygamberimiz (sav) şöyle buyurmuştur:

*“Ama ben buna inanıyorum. Ebû Bekir ve Ömer de inanıyorlar.”*²

İlk iki halifenin inancına bizzat peygamberimizce duyulan güveni belirtmesi açısından fedâil bahislerinde nakledilen bu olayın bizim araştırmamıza ışık tutan yönü “*Ama ben buna inanıyorum*” ifadesidir. Bu ifade, bir yandan anlatılan şeyin yaşanmış ve gerçekçi olduğunu ortaya koymakta, diğer yandan o olayın daha üst bir kaynaktan alındığı izlenimini uyandırmaktadır. Bu bilginin vahiy olup olmadığı bir tarafa, sırf kıssaların gerçekçi olduğunu ispat etmek için tasarlanmış bir rivayet sayılması için geçerli bir neden de bulunmamaktadır.

¹ Müslim, Zühd, 1 (2964): **Ebû Hüreyre’den.**

² Buhârî, Fedâilü Ashâbi’n-Nebî, 5 (3663), 6 (3690); Müslim, Fedâilü’s-Sahâbe, 1 (2388); Tirmizî, Menâkıb, 17 (3677): **Ebû Hüreyre’den.** Olayı anlatan Ebû Hüreyre “*O sırada Ebû Bekir ve Ömer orada değillerdi*” diye eklemekte ve bu yönüyle hadis *Sahîhayn*’da Hz.Ebûbekir ve Hz.Ömer’in fedâili bahsinde rivayet edilmektedir.

b. Benzerlik Kurma (Mesel) Yoluyla Örneklem

En az olay anlatımları kadar, hadislerde yer alan benzetmeler de ahlâkın zihinlerde ve gönüllerde yerleşmesi bakımından anlamlıdır. Sayıca da oldukça fazla olan bu benzetmeler, bilhassa vahiy, tevbe gibi soyut mefhumların anlatımında etkili olmuştur. Fakat bu yöntemin alanını sadece soyut mefhumlarla sınırlandırılmayıp, her konuda geçerli olan genel bir anlatım yöntemi halinde kullanıldığını söylemek gerçekçi olacaktır.

Hadislerdeki benzetmelerin önemli bir bölümü doğal ortamda bulunan ve herkesçe yakından tanınan bitki, hayvan ve benzeri canlıların *‘müşebbeh bih’* (benzetilen) konumunu aldığı cümlelerden oluşur. Yeni doğmuş bebeğin günahsızlığının, bembeyaz bir kuzunun lekesizliğine ve kusursuzluğuna,¹ Müslümanların kâfirler arasındaki durumunun siyah öküzdeki beyaz kıla (veya: beyaz öküzdeki siyah kıla)² benzetilmesi, bu tür mesellerin ne ölçüde açıklayıcı olduğunu gösterir.

Cuma namazına erken gelmenin faziletinin, kişilerin geliş vakitlerine göre sırasıyla sanki deve, inek, koç, tavuk veya yumurta kurban etmiş gibi olacakları şeklinde tasvir edilmesi de,³ önemli bir manevî kazancın somutlaştırılarak anlatılmasına net bir örnektir.

Hayvanlarla ilgili diğer benzetmelerden bazıları şöyle sıralanabilir:

*“Yılanın deliğine sokulduğu gibi, iman da Medîne’ye sokulur.”*⁴

*“Münâfik (iki yüzlü insan), iki sürünün arasında kalmış şaşkın koyun gibidir. Bir o sürüye atlar, bir bu sürüye atlar.”*⁵

*“Kurân’ı bilmek, aynen bağlı bir deveye benzer. Sahibi onunla ilgilenirse onu tutabilir. Yok eğer başıboş bırakırsa kaçır gider.”*⁶

Hayattaki zorluklar karşısında inançlı bir insanın sergilemesi gereken tavrı *‘rüzgârın kâh eğdiği, kâh doğrulttuğu yumuşak bir ekine’* benzeten⁷ Peygamber Efendimiz (sav), günde beş defa abdest almayı evin önünden geçen derede beş defa yıkanmaya⁸ teşbih buyurmuştur.

¹ Buhârî, Kader, 3 (6599); Müslim, Kader, 6 (2658): **Ebû Hüreyre’den.**

² Müslim, İmân, 95 (221): **Abdullah b. Mes’ûd’dan.**

³ Buhârî, Cumu’a, 4 (881), 31 (929); Müslim, Cumu’a, 2 (850): **Ebû Hüreyre’den.**

⁴ Buhârî, Fedâilü’l-Medîne, 6 (1876): **Ebû Hüreyre’den.**

⁵ Müslim, Sıfâtü’l-Münâfikîn, 1 (2784); Nesâî, İmân, 31 (5037): **Abdullah b. Ömer’den.**

⁶ Müslim, Salâtü’l-Müsâfirîn ve Kasrihâ, 32 (789): **Abdullah b. Ömer’den.**

⁷ Buhârî, Mardâ, 1 (5643); Müslim, Sıfâtü’l-Münâfikîn, 14 (2810): **Ka’b’ b. Mâlik’ten.**

⁸ Buhârî, Mevâkîtü’s-Salât, 6 (528): **Ebû Hüreyre’den.**

Ahirette Cenâb-ı Hakk'ın görülmesi hususu ise, '*ayın on dördünde hiç zorlanmadan hep birlikte mehtabı görmeye*' benzetilerek¹ zihinlere unutulmayacak bir biçimde yerleştirilmiştir.

Dinî değerlerin somut gerçeklerle yan yana sunulması sırasında, insanın beden bütünlüğünden² çevresindeki binaların yapısına,³ hurmanın tadından reyhânın kokusuna⁴ kadar çok geniş bir teşbih yelpazesıyla karşılaşmak mümkündür.

Benzetme yönteminin yoğun olarak kullanıldığı konulardan birisi de peygamberlik görevinin ve konumunun belirtilmesidir. Allah Rasûlü (sav), kendi misyonunu ortaya koyarken yukarıda zikredilen türden somut anlatımlara da yer vermiştir. '*Teşvik etme/sakındırma*' başlığı altında da değineceğimiz iki ayrı hadiste, Peygamberimiz (sav) kendi halini, halkı yaklaşan orduya karşı uyarıcı kişi⁵ ve ateşe düşen kelebekleri engellemeye çalışan insanın⁶ durumlarına benzetmiştir.

Allah'ın kendisine bahsettiği hidâyet ve ilmi '*yağan yağmura*' benzeten⁷ Rasûlullâh'ın (sav), konuyla ilgili en somut anlatımlarından birisi de şöyledir:

*"Ben ve benden önceki peygamberler şuna benziyoruz: Bir adam bir ev yapıyor. Ama çok güzel, mükemmel bir ev yapıyor. Sadece bir köşesinde bir tuğla eksik kalıyor. İnsanlar girip evi dolaşmaya başlıyorlar. 'Keşke şu köşesindeki tuğla da yerine yerleştirilseydi!' diyorlar. İşte ben o tuğlayım. Ben peygamberlerin sonuncusuyum."*⁸

Örnekleme konusunda söylenenler kısaca birleştirilecek olursa şu sonuca varılabilir: Kıssa anlatımı yoluyla örneklemenin en önemli özelliği, temel bir ahlâkî mesajın dinleyene açıklıkla iletilmesi; benzerlik kurma yoluyla örneklemenin en göze çarpan niteliği ise, somut varlıklardan hareket edilmiş olmasıdır. Her iki noktanın da günümüzde din eğitimi sahasında yapılacak yöntem değerlendirmeleri için vazgeçilmez olduğunu -bir eğitimci olarak- rahatlıkla ifade edebiliriz.

¹ Müslim, Îmân, 81 (182); Ebû Dâvûd, Sünne, 20 (4730): **Ebû Hüreyre'den.**

² Müminlerin 'tek bir vücuda' benzetilmesi için bkz. Buhârî, Edeb, 27 (6011): **Nu'mân b. Beşîr'den.**

³ Buhârî, Salât, 88 (481); Müslim, Birr, 17 (2585); Tirmizî, Birr, 18 (1928): **Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den.**

⁴ Buhârî, Et'ime, 30 (5427); Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn ve Kasrihâ, 37 (797): **Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den.**

⁵ Buhârî, Rikâk, 26 (6482), İ'tisâm, 2 (7283); Müslim, Fedâil, 6 (2283): **Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den.**

⁶ Buhârî, Rikâk, 26 (6483); Müslim, Fedâil, 6 (2284): **Ebû Hüreyre'den.**

⁷ Buhârî, 'İlm, 20 (79); Müslim, Fedâil, 5 (2282): **Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den.**

⁸ Buhârî, Menâkıb, 18 (3535); Müslim, Fedâil, 7 (2286): **Ebû Hüreyre'den.**

II. Ahlâk Hadislerinde Davranış Oluşturma Yöntemleri

Ahlâk hadislerinin davranış boyutu, tıpkı bir önceki bölümde ahlâkî düşünce oluşturan hadislerin tasnifinde olduğu gibi, üç temel başlık halinde ele alınmıştır. Ahlâk konusunun kapsamlılığı ve bu kapsamlılığın temel sebebinin davranışla ilgili veriler olduğu göz önüne alındığında, bu boyutun çerçevesini çizmenin zorluğu takdir edilecektir.

Bu zorluğun aşılmasında, davranışların '*kaynak-biçim-sonuç*' şeklinde üç kategoride değerlendirilmesi faydalı olmuştur. Davranışlara doğrudan 'ahlâkî değer' (iyi-kötü vb.) yükleyen hadisler, amelleri imanla ilişkilendiren hadisler, kötü davranışların kaynağı olarak şeytanı gösteren hadisler '*kaynak ağırlıklı yöntemler*' başlığı altında toplanmıştır.

Davranış boyutunun ikinci alt birimi olan '*biçim ağırlıklı yöntemler*' başlığı ise, sınırlamalar yoluyla ahlâkî davranışları şekillendiren hadislere dairdir. Emir ve yasak ihtiva eden ifadeler, helâl ve haram tanımlaması yapan rivayetler bu bölümün konusu olmuştur.

Cenneti elde etme, mutluluğa kavuşma ve ilâhî rızaya nail olma sonucunu anlatan, bunun karşılığında cehennemi, çeşitli şekillerde acı çekmeyi ve Allah'ın gazabına düçar olmayı öngören hadisler ise '*sonuç ağırlıklı yöntemler*' başlığı altında değerlendirilmiştir. Bütün bu kategorilerin detayları, Rasûlullah'ın (sav) ahlâkî davranışları yerleştirmede kullandığı sözlü yöntemlerin anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

A. Kaynak Ağırlıklı Yöntemler

Davranışların çıkış noktalarını esas alan bir bakış açısıyla, herhangi bir ahlâkî durum veya tutumun özü itibarı ile değerlendirmesini içeren hadisler bu başlık altında incelenecektir. Hiç şüphesiz, hadis literatürünün ahlâk sahasına tam olarak ne verdiğinin anlaşılması bakımından bu yöndeki tasarrufların en önemlisi, etik değer ifade eden kelimelerin (iyi-kötü, güzel-çirkin vb.) doğrudan kullanılmasıdır. Bu ifadeleri kapsayan rivayetler üzerinde durulduktan sonra, davranışları imanla veya küfürle, meleklerle veya şeytanla ilişkilendiren hadisler hakkındaki tespitler sunulacaktır.

İyi ve kötünün kaynağı ve mahiyeti, felsefede, hem bilginin kaynağı problemi (epistemoloji) hem de ahlâkî değer kavramı (etik) bağlamında en çok tartışılan konulardan birisidir. Söz konusu tartışmaların dinî temelden uzak cereyan ettiği ise açıktır. Dolayısıyla, ahlâkî davranışların ve değerlerin kaynağı hakkında bu bölümde sadece hadislerde yer alan dinî eksenli bilgilerden hareket edilecektir.

Neyin iyi neyin kötü olduğu, neyden hoşlanılması neyden hoşlanılmaması gerektiği konularında sık sık “*Allah bilir, siz bilemezsiniz*”¹ uyarısı yapan Kurân-ı Kerîm, genel bir ayrımla “*İyiliklerin Allah’tan, kötülüklerin ise insanın kendisinden kaynaklandığını*”² belirtmiştir. Allah’ın çirkin şeyleri emretmeyeceği,³ bütün iyiliklerin onun elinde oluşu⁴ gibi noktalara yapılan vurgular, iyilik ve kötülük kavramlarına yönelik dinî algılamayı temellendiren ve şekillendiren unsurlardır.

İnsan açısından düşünüldüğünde de, yine iyiyi ve kötüyü belirleyen Allah olduğu sonucuna rahatlıkla varılabilir. İnsanın tıpkı iyilik isterken yaptığı gibi kendi kötülüğü için de dua edebilmesi,⁵ iyiyi elde etmede sergilediği aceleciliğin kötülüğe maruz kalmada geçerli olmasının insan açısından her şeyin sonu demek olacağı,⁶ Kurân’ın bu noktada önümüze koyduğu önemli sorgulama alanlarıdır.

Neticede, insanın iyiyi ve kötüyü ayırt etmesi için ilâhî desteğe ihtiyacı vardır ve Nisâ sûresinin “*Allah şaşırsınız diye size açıklama yapıyor*”⁷ mealindeki son âyeti ile Hz. Âişe’ye iftira atılması (ıfk hadisesi) hakkında geçen “*Kendiniz için kötü oldu sanmayın. Aslında sizin için iyi oldu*”⁸ ifadesi, bu tür bir yargıya ulaşmaya tek başına yetecek netliktedir.

Rasûlullâh’ın (sav), ahlâkî davranışlar ve algılamalara yönelik eğitiminde yukarıda değinilen bu son nokta önem arz eder. Câbir b. Abdullah’ın “*Bize tıpkı Kurân’dan bir sûre öğretir gibi tek tek öğretirdi*” diyerek naklettiği ve her iş için önerildiğini özellikle belirttiği istihâre duâsı, tam da bu noktayla ilgilidir. *İstihâre* sözcüğü, yukarıdaki âyetlerin çoğunda mevcut olan ve *iyilik* şeklinde tercüme edilen *hayr* kelimesinden türemiştir ve duâ “*Allah’ım, iyi olanı senin bilginle soruşturuyorum... Sen bilirsin, ben bilemem*” gibi ifadeler içermektedir.⁹

¹ 2. Bakara, 216, 232; 3. Âl-i İmrân, 66; 16. Nahl, 74; 24. Nûr, 19.

² 4. Nisâ, 79.

³ 7. A’râf, 28.

⁴ 3. Âl-i İmrân, 26.

⁵ 17. İsrâ, 11.

⁶ 10. Yûnus, 11.

⁷ 4. Nisâ, 176.

⁸ 24. Nûr, 11.

⁹ Buhârî, De’avât, 48 (6382), Tevhîd, 10 (7390): **Câbir b. Abdullah’tan.** Yine Peygamberimizin (sav) öğrettiği “*Allah’ım, yaşamak benim için iyi olduğu sürece beni yaşat, ölmek benim için iyi olduğunda da beni öldür*”

Ahlâkî değerlerin ve faziletlerin kaynağının da Yüce Yaratıcı olduğu hadislerde ısrarla hatırlatılmıştır. “Allah, rahmeti yüz parça yaptı. Doksan dokuz parçasını yanında tuttu; bir parçasını ise yeryüzüne indirdi. İşte bu parça sayesinde yaratıklar birbirlerine şefkat gösterirler”¹ hadisi, yeryüzünde var olan her sevgi, şefkat ve merhamet unsurlarının ana kaynağı olarak ilâhî rahmeti işaret etmektedir. Aynı şekilde, kurbanlık hayvana eziyet etmeme konusunda iyilik anlamına gelen *ihsân* kavramı söz konusu edilmiş ve şöyle buyrulmuştur:

“Allah, ihsânı her şeye yazdı. Öldürürken de güzel öldürün, keserken de güzel kesin.”²

Örnekleri daha da artırılabilen bu temel yaklaşım, davranışın ahlâkî değerini belirlemede dinin konumuna dair fikir verebilecek düzeydedir. Peygamber Efendimizin (sav) bu tezin ikinci bölümünde genişçe nakledilecek mübarek sözlerinin kendi şahsî çıkarımlarından ibaret olmadığı, bilakis vahiyle desteklendiği³ göz önüne alındığında, elimizdeki literatürün ahlâk sahasındaki ağırlığı daha iyi anlaşılabilecektir.

Gelinen son noktada, ‘vahiyle desteklenme’ sadedinde Cibrîl Hadisi’ne dikkat çekilmelidir. Hz. Cebrail insan kılığında mescidde Rasûlullâh’ın (sav) yanına geldiğinde, üçüncü soru olarak “*İhsân nedir?*” diye sormuş ve Peygamberimiz (sav) ona şu cevabı vermiştir:

“Allah’a, sanki onu görüyormuş gibi ibadet etmendir. Çünkü sen onu görmesen de o seni görüyor.”⁴

Burada, ihsânın tanımını oluşturan ilk cümleden çok, ahlâkî davranışa konsantre olmayı sağlayan ikinci gerekçe cümlesi üzerinde durulmalıdır. Zira yukarıda belirttiğimize paralel olarak ‘ahlâkın insanı aşan ve onu yönlendiren’ kaynağı burada da belirgindir. Tâbiînden ünlü hakîm Ahnef b. Kays’ın anlattığı şu olay, pratik hayattan bir örnekle bu bahsi tamamlayacaktır:

şeklinde bir başka duâ için bkz: Buhârî, Mardâ, 19 (5671), De’avât, 30 (6351); Müslim, Zikr, 4 (2680): **Enes b. Mâlik’ten.**

¹ Dârimî, Rikâk, 69 (2785); Buhârî, Edeb, 19 (6000), Rikâk, 19 (6469); Müslim, Tevbe, 4 (2752); İbn Mâce, Zühd, 35 (4293); Tirmizî, De’avât, 100 (3541): **Ebû Hüreyre’dan.**

² Dârimî, Edâhî, 10 (1970); İbn Mâce, Zebâih, 3 (3170); Ebû Dâvûd, Edâhî, 12 (2815); Nesâî, Dahâyâ, 22 (4405), 27 (4411): **Şeddâd b. Evs’ten.**

³ **53.** Necm, 3-4.

⁴ Buhârî, İmân, 38 (50); Müslim, İmân, 1 (8-10): **Ebû Hüreyre’dan.**

“Şam (Ümeyye) Camii’ne girdim. Baktım bir adam, bol bol rükû ve secde ediyor. İçimden ‘şu adam çift sayıda mı bırakacak yoksa tek sayıda mı, görmeden gitmeyeyim’ dedim. Bitirince yanına gittim ve dedim ki: Hey, Allah’ın kulu! Çiftte mi bırakmayı düşünüyordun, tekte mi?”

“Ben bilmesem de Allah biliyor” dedi ve ekledi: “Dostum Ebû’l-Kâsım’ın şöyle dediğini duymuştum: “Kul, Allah için bir defa secde etse, Allah o secde sayesinde onu mutlaka bir derece yükseltir; üstelik bir günahını da siler.”

Dedim ki: Allah iyiliğini versin, sen kimsin?

“Ben, Ebû Zerr” dedi.¹

1. İyi/Kötü ile İlişkilendirme

Ahlâkî davranışların mahiyetlerine ışık tutan üç ifade yönteminden ilki, davranışı iyi-kötü, güzel-çirkin türünden etik bir değerle doğrudan ilişkilendirmektir. İyi veya kötü nitelemesinin bir tanımlama biçiminde değil de, daha ziyade ‘en iyiyi/kötüyü’ belirtme şeklinde gerçekleştiği, araştırmamız sırasında tespit edilmiştir. Ayrıca birden fazla durum veya davranışın hangisinin daha iyi olduğuna yönelik karşılaştırmalara da Peygamber Efendimiz (sav) tarafından sıklıkla müracaat edildiği görülmüştür. Aşağıdaki üç başlıkta bu konudaki veriler değerlendirilecektir.

a. İyi/Kötü Tanımlaması

Hadislerde iyi ve kötü değerlerini ifade etmek için farklı farklı kelimeler kullanılmıştır. İyi anlamında kullanılan *hayr* ve *birr* gibi temel sözcüklerin yanı sıra, *efdal*, *ekram*, *ehabb* ve benzeri ism-i tafdillere de rastlanacaktır. Aynı durum *kötü* değerinin ifadesinde temel sözcük olan *şerrin* dışında *ekber*, *efdal* gibi ‘en üstün olma’ belirten kalıpların dile getirilmesi için de geçerlidir.

Bunun sebebi, yukarıda kısaca temas ettiğimiz şu gerçekliktir: Rasûlullâh’ın (sav) inceleyebildiğimiz hadislerinde hâkim olan üslûp ‘şu davranış iyidir’ veya ‘şu varlık kötüdür’ şeklinde doğrudan iyi ve kötü tanımlaması yapmak değildir. Böyle bir tanımlama yerine, gerek davranışın cennet-cehennem veya Allah’ın rızası-gazabı gibi muhtemel sonuçlarının belirtilmesi, gerekse emretme, uyarma, özendirme ve benzeri biçimlerde söz konusu edilmesi tercih edilmiştir. Zira, Rabbinin yoluna hikmetle² ve basiret uyarınca¹ çağırın, olumlu ve

¹ Dârimî, Salât, 157 (1461): **Ebû Zerr el-Ğıfârî’den**. Benzeri: Müslim, Salât, 43 (488); Tirmizî, Salât (388). Nesâî, 2/228: **Sevbân’dan**.

² 16. Nahl, 125.

normal olanın (marûf) yapılmasını, olumsuz ve anormal olandan (münker) ise vazgeçilmesini isteyen² Rasûlullâh'ın (sav) her türlü ikrar ve yaklaşımı bir nevi 'değer yükleme' sayılabilir.

Dolayısıyla, ahlâk hadislerinde iyi ve kötü lâfızlarıyla birebir değer yüklemenin yerini büyük oranda 'en iyi-en kötü' belirlemelerinin aldığı söylenebilir. Bu tür kullanımlar bir sonraki alt başlıkta (*En iyi/En kötü Belirlemesi*) ele alınacaktır. Tek tek ahlâkî davranışları tanımlayan ve önemli bir kısmına kavramlaştırma konusunda yer verdiğimiz hadisler dışında, doğrudan iyiyi ve kötüyü tanımlayan belki de tek hadis, Nevvâs b. Sem'ân hadisidir. Rasûlullâh (sav) ile birlikte Medine'de bir yıl kaldığını, sırf soru sorabilmek için hicret etmediğini, nihayet bir gün ona “*İyi nedir, kötü nedir?*” diye sorduğunu anlatan sahâbî, şu önemli cevabı aldığını belirtmiştir:

“*İyi, güzel ahlâktır. Kötü, içini kurcalayan ve insanların görmesini istemediğin şeydir.*”

Bu hadis, iyinin (*birr*) güzel ahlâkla, kötünün (*ism*) ise kalbe ve vicdana rahatsızlık veren durumlarla eşitlenmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Tezin üçüncü ve son bölümünde kaynakları, lâfızları ve anlam açıklaması ile detaylarıyla ele alınacaktır.

b. İyi/Kötü Karşılaştırması

İyi ve kötünün kademelendirilmesi, birden fazla iyi/kötü arasında daha iyi veya daha kötü olanın belirtilmesi yönünde pek çok hadis mevcuttur. Kişilerin dünya ve ahiret hayatları için yapacakları tercihleri kolaylaştırmada, özellikle de manevî durum ve değerlerin maddî öge ve kazanımlara üstünlüğünü ortaya koymada “*şöyle olması/yapman böyle olmasından/yapmandan daha hayırlıdır*” şeklinde bilgilendirmeler sergilenmiştir.

Aslında daha iyiyi göstermek ve insandan o yönde seçim yapmasını istemek, Kurân'ın da sıkça kullandığı bir yöntemdir. “*De ki: Dünya varlığı azdır. Allah'a karşı gelmekten sakınan kişi için ahiret daha iyidir*”³ ve “*Güzel bir söz ve bağışlama, peşinden gönül kırma gelen bir sadakadan daha iyidir*”⁴ gibi âyetler, neyin daha iyi olduğunu açıkça anlatmaktadır. Yine bu yöntemin 'daha iyiyi değerlendirme ve seçme' fonksiyonunu en iyi örnekleyen verilerden birisi de, Hz. Yûsuf'un dilinden dökülen şu ifadelerdir:

¹ 12. Yûsuf, 108.

² 7. A'râf, 156.

³ 4. Nisâ, 77.

⁴ 2. Bakara, 264.

“Ey zindan arkadaşlarım! Ayrı ayrı ilâhlar mı daha iyi, yoksa mutlak hâkimiyet sahibi olan tek Allah mı?”¹

Peygamber Efendimizin (sav) hadislerindeki durum üç ayrı alt başlık halinde incelenecektir. Bu ifade yönteminin sırasıyla durumlar, davranışlar ve değerler üzerindeki uygulamaları ele alınacaktır.

b1. Durumların Karşılaştırılması

Ashâb-ı kirâmın kendi hayatlarıyla ilgili hususlarda Peygamber Efendimizin (sav) rehberliğine sık sık müracaat ettikleri bilinmektedir. Böylelikle hangi kararın ve hangi durumun kendilerine uygun olduğunu bizzat ondan öğrenme ve uygulamayı o yönde gerçekleştirme imkânı bulmuşlardır.

Peygamberimizin (sav), Vedâ Haccı sırasında ağır bir rahatsızlık geçirip yatağa düşen Sa’d b. Ebî Vakkâs’ı ziyaretinde söyledikleri buna örnek verilebilir. Varlıklı bir sahâbî olan Sa’d b. Ebî Vakkâs, önce malının üçte ikisini, sonra yarısını, ona da müsaade çıkmayınca hiç olmazsa üçte birini Allah yolunda tasadduk etmek istemiş, fakat Peygamber Efendimiz (sav) ona şu uyarıda bulunmuştur:

“Evlâtlarını arkada zengin olarak bırakman, insanlara el açan garibanlar olarak bırakmandan daha iyidir.”²

Bir başka örnek, Hakîm b. Hızâm ile ilgilidir. Malî durumu pek yerinde olmayan Hakîm, üst üste birkaç defa Peygamber Efendimizden (sav) para yardımı almış, nihayet Rasûlullâh (sav) ona şu cümleyi de içeren bir cevap vermek durumunda kalmıştır:

“Üstteki el alttaki elden daha iyidir.”³

Veren durumunda olabilmek, ihtiyaç içine düşüp insanlara el açmamak gibi hassasiyetlerin tek tek ifadesi yanında, Müslüman kişinin maddiyatı ve maneviyatı ile bir bütün olarak güç kazanmasının önemini belirten sahîh hadisler de mevcuttur. *“Güçlü mümin, zayıf müminden daha iyidir ve Allah’ın daha çok hoşuna gider”⁴* hadisi bu bağlamda zikredilebilecek önemli veriler arasındadır.

Elbette yaşanması muhtemel durumların karşılaştırılması çerçevesinde dünya ve ahiret mukayesesi ve bu noktada cennetin ağırlığına da işaret edilmelidir. Rasûlullâh (sav) cennetin, bir insanın sahip olabileceği en iyi durumları bünyesinde barındırdığını *“Cennette bir*

¹ 12. Yûsuf, 39.

² Buhârî, Meğâzî, 78 (4409), Merdâ, 16 (5668): **Sa’d b. Ebî Vakkâs’tan.**

³ Dârimî, Rikâk, 37 (2750); Buhârî, Rikâk, 11 (6441); Tirmizî, Kıyâme, 29 (2463): **Hakîm b. Hızâm’dan.** Müslim, Zekât, 32 (1033): **Abdullah b. Ömer’dan.** Tirmizî, Zühd, 32 (2343): **Ebû Ümâme’dan.**

⁴ Müslim, Kader, 8 (2664); İbn Mâce, Zühd, 14 (4168): **Ebû Hüreyre’dan.**

kırbaçlık bir yer, dünyadan ve içindekilerden daha iyidir”¹ hadis-i şerifiyle vurgulamıştır. “*Sabah namazının iki rekâtı, dünyadan ve içindekilerden daha iyidir*”² hadisi, aynı ifade kalıbının sabah namazının önemini anlatmada da kullanıldığını göstermektedir.

Yine Peygamberimiz (sav), bir gün kendisine hediye edilen ipek bir elbiseye dokunup yumuşaklığına hayran kalan ashabına şunları söylemiştir:

*“Bunun yumuşaklığı hoşunuza mı gitti? Sa’d b. Muâz’ın cennetteki mendilleri, kesinlikle bunlardan daha iyi ve daha yumuşaktır.”*³

b2. Davranışların Karşılaştırılması

Bu üslûbun, aynı davranışın farklı yer ve zamanlarda uygulamaları mukayese edilirken kullanıldığı da olmuştur. İbadetler hususunda daha çok karşılaşılan bu anlatımlara namazların kılındığı yere göre değişen önem ve değerini belirten aşağıdaki iki hadis örnek verilebilir:

*“Şu mescidimde kılınan bir namaz, başka bir mescidde kılınan bin namazdan daha iyidir; Mescid-i Haram hariç.”*⁴

*“Kişinin evinde kıldığı namaz, mescidde kıldığı namazdan daha iyidir; farz hariç.”*⁵

b3. Değerlerin Karşılaştırılması

İncelenen hadis kaynaklarındaki veriler, manevî değerlerin maddî değerlerden üstün tutulduğunun belirtilmesinde de ‘*daha hayırlı/iyi*’ ifadesiyle karşılaştırma yapıldığını ortaya koymuştur. Sözelimi Peygamber Efendimiz (sav), çalışmaktan elleri incinen kızı Hz. Fâtıma’nın kendisinden bir hizmetçi talep etmesi üzerine, ona ve Hz. Ali’ye şunları söylemiştir:

*“Sizin için hizmetçiden daha iyi bir şeyi size söyleyeyim mi? Yatağınıza uzanınca otuz üç defa tekbir getirin, otuz üç defa tesbih edin, otuz üç defa hamd edin. Bu sizin için hizmetçiden daha iyidir.”*⁶

¹ Buhârî, Rikâk, 2 (6415); İbn Mâce, Zühd, 39 (4330): **Sehl b. Sa’d’dan**. Dârimî, Rikâk, 99 (2820): **Ebû Hüreyre’dan**.

² Müslim, Salâtü’l-Müsâfirîn ve Kasrihâ, 14 (725): **H. Âişe’dan**.

³ Buhârî, Libâs, 26 (5836), Menâkıbü’l-Ensâr, 12; Müslim, Fedâilü’s-Sahâbe, 24 (2468); Tirmizî, Menâkıb, 51 (3847), Libâs, 3 (1723); Nesâî, Zîne, 88 (5302): **Berâ b. Âzib’dan**.

⁴ Buhârî, Fadli’s-Salât fî Mescidi Mekke ve’l-Medîne, 1 (1190): **Ebû Hüreyre’dan**.

⁵ Ebû Dâvûd, Salât, 205 (1044): **Zeyd b. Sâbit’ten**.

⁶ Buhârî, De’avât, 11 (6318); Müslim, Zikr, 19 (2727); Ebû Dâvûd, Edeb, 109 (5062); Tirmizî, De’avât, 24 (3408): **H. Ali’dan**. Aynı manevî reçete “Zenginler üstün dereceleri kapıyor, bizim fazla paramız yok, sadaka

Manevî karşılıkların dünyalık her şeyden daha hayırlı ve değerli olduğu ifade edilirken, toplumda geçer akçe olan ve büyük değer yüklenen figürlere, özellikle de deve sahibi olma özlemine sık sık gönderme yapılmıştır.

İnsanları Allah’a yaklaştırmamanın önemi hakkında “*Sayende bir kişinin hidayete ermesi, senin için kırmızı develerden daha iyidir*”¹ buyuran Rasûlullâh (sav), Kurân-ı Kerîm öğrenmek konusunda ise son derece akılda kalıcı olan şu karşılaştırmayı yapmıştır:

“*Allah’ın kitabından iki âyet öğrenmek iki deveden iyidir. Üç tanesi üç tanesinden. Dördü dördünden...*”²

Bu tür bir anlatımla manevî boyutun nasıl ön plâna çıkarılabildiğini gösteren bir diğer örnek de oruçla ilgilidir. Rasûlullah (sav) “*Oruçlunun ağız kokusu, Allah katında misk kokusundan daha iyidir*”³ buyurarak, orucun değerini belirgin bir tercih ifadesiyle ortaya koymuştur.

c. En İyi/En Kötü Belirlemesi

Kimi davranış, durum ve varlıkların en iyi veya en kötü olarak nitelendiği hadisler mevcuttur. Her ne kadar bu konuda akla ilk gelen -belki de *efdal* ifadesinin bu alandaki kullanım yaygınlığı dolayısıyla- en faziletli amelin hangisi olduğu yönündeki sorular ve Peygamber Efendimizin (sav) bu sorulara verdiği cevaplar⁴ oluyorsa da, bunun dışında da oldukça geniş bir veri tabanı ile karşılaşmıştır.

Söz konusu veriler arasında, ahlâkî değerlerin en üstününü seçen hadisler ayrı bir öneme sahiptir. Zira, sonraki dönemlerde mekârim kitaplarının oluşumuna temel teşkil eden rivayetler bunlardır. En iyi Müslüman’ın ‘*elinden ve dilinden Müslümanların zarar görmediği*

veremiyoruz” diye yakınan fakir sahâbîler için de -namazların ardından söylenmek üzere- Peygamber Efendimiz (sav) tarafından öngörülmüştür. Bkz: Buhârî, De’avât, 18 (6329): **Ebû Hüreyre’dan.**

¹ Ebû Dâvûd, ‘İlm, 10 (3661): **Sehl b. Sa’d’dan.**

² Müslim, Salâtü’l-Müsâfirîn ve Kasrihâ, 41 (803); Ebû Dâvûd, Salât, 349 (1456): **Ukbe b. Âmir’dan.**

³ Buhârî, Libâs, 78 (5927): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁴ Allah katında en değerli ameller (*efdalü’l-a’mâl*) konusunda farklı zamanlarda farklı kişiler tarafından sorulara Rasûlullâh (sav) ayrı ayrı cevaplar vermiştir. Sözgelimi, Abdullah b. Mes’ûd’un sorusu üzerine en önemli ilk üç amel ‘*Vaktinde kılınan namaz-Anne ve babaya iyilik-Allah yolunda cihâd etmek*’ şeklinde sıralanmıştır. (Buhârî, Edeb, 1 (5970); Müslim, Îmân, 36 (85); Tirmizî, Birr, 2 (1898): **Abdullah b. Mes’ûd’dan.**) Ebû Hüreyre’nin rivayet ettiği bir hadiste ise, aynı yönde bir sorunun cevabında sırasıyla ‘*Allah’a ve elçisine inanmak-Allah yolunda cihad etmek-Kabule şayan bir hac yapmak*’ zikredilmiştir. (Buhârî, Îmân, 18 (26); Müslim, Îmân, 36 (83): **Ebû Hüreyre’dan.**)

kişi’ olduğunu¹ veya bir Müslüman’ın yapabileceği en iyi davranışların *‘yemek yedirmek ve tanıdığı-tanımadığı herkese selâm vermek’* olacağını² belirten hadisler, ahlâkî değerlerin anlaşılmasında özel bir yer tutmaktadır.

Bu noktada tespit edilen en önemli verinin, *‘en iyi iyilik = eberru’l-birr’* nitelenmesi içeren ve Abdullah b. Ömer tarafından rivayet edilen bir hadis olduğu söylenebilir. İyi değerinin zirvesini ifade eden bu bilgiye göre, Abdullah b. Ömer bir Mekke yolculuğunda Mekke’ye yaklaştığı sırada bir bedevîyle karşılaşmış ve ona karşı son derece mütevazı ve cana yakın tavırlar sergilemiştir. Başındaki sarığı çıkarıp bedevîye veren, onu kendi binitine oturtan İbn Ömer’in bu tutumu çevrendekileri şaşırtmış, nihayet birisi *“Bunlar bedevî efendim, bunlar basit şeylerle de memnun olurlar”* diye müdahalede bulunmuştur. Abdullah b. Ömer ise *“Bunun babası Ömer’in dostuydu”* demiş ve şunu eklemiştir:

*“Ben, Rasûlullâh’ın (sav) şunu söylediğini duymuştum: En iyi iyilik, kişinin baba dostuna yaptığı iyiliktir.”*³

‘En iyi’ olarak nitelenebilecek insanlar konusunda da hadislerde açıklamalar bulunmaktadır. Toplumun oldukça hassas olduğu *‘en iyinin ismini verme’* hususunda fazla bir örnek görülmemektedir. Bu bağlamda, Rasûlullâh’ın (sav) en hayırlı bulduğu dört ensâr kabilesinin adlarını vermesi üzerine kabilesi dördüncü sırada anılan Hazrec reisi Sa’d b. Ubâde’nin *“Bizi niye sonuncu yaptınız?”* diye itiraz etmesi dikkat çekicidir. Peygamber Efendimiz (sav) kendisine *“En iyiler arasında yer almak size yetmiyor mu?”* karşılığını vermiştir.⁴

En değerli insan konusunda bir başka önemli rivayete göre ise, Rasûlullâh (sav) ile ashâb-ı kirâm arasında bir soru-cevap silsilesi yaşanmıştır. Cevapların her birinde dindarlığa vurgu yapılması açısından değer taşıyan bu diyalog şöyledir:

-Ya Rasûlallâh, en değerli (ekram) insan kim?

-Allah’tan en çok sakınan.

-Onu sormuyoruz.

-O zaman, Halîlullâh oğlu peygamber oğlu peygamber oğlu peygamber Yûsuf.

¹ Buhârî, Îmân, 5 (11); Müslim, Îmân, 14 (42); Tirmizî, Îmân, 12 (2628): **Ebû Mûsâ el-Eş’arî’dan.**

² Buhârî, Îmân, 6 (12), İsti’zân, 9 (6236); Müslim, Îmân, 14 (39); İbn Mâce, Et’ime, 1 (3253); Ebû Dâvûd, Edeb, 142 (5194); Nesâî, Îmân, 12 (5000): **Abdullah b. Amr’dan.**

³ Müslim, Birr, 4 (2552); Ebû Dâvûd, Edeb, 129 (5143); Tirmizî, Birr, 5 (1903): **Abdullah b. Ömer’dan.**

⁴ Buhârî, Menâkıbü’l-Ensâr, 7 (3791); Müslim, Fedâil, 3 (2281): **Ebû Humeyd’dan.**

-Bunu da sormuyoruz.

-O zaman siz bana Arap madenlerini soruyorsunuz. İslâm'dan önce en iyi olanlar, İslâm'da da en iyilerdir; tabîi eğer anlayışlı davranırlarsa.”¹

Bundan önceki iki ifade yönteminden farklı bir şekilde, örnekleri zikredilen ‘en iyi’ belirlemelerine paralel olarak, az sayıda da olsa ‘en kötü’ anlatımı tespit edilmiştir. Çoğunlukla ‘en kötü insan’ karakterini niteleyen bu anlatımlardan birisi, Peygamber Efendimizin (sav) eşleri Ümmü Habibe ve Ümmü Seleme’nin Habeşistan’da gördükleri, içinde resimler ve tasvirler olan bir kiliseden bahsetmelerine dairdir. Rasûlullâh (sav) onların anlattıklarına mukabil şöyle buyurmuştur:

“Onlar, aralarında sâlih bir adam yaşadığında ve öldüğünde, kabrinin üzerine mescid yaparlardı. Ve o gördüğünüz heykelleri, sûretleri yaparlardı. İşte onlar, kıyamet günü Allah katında en kötü yaratıklardır.”²

‘Şirârü’l-halk’ ifadesinin kullanıldığı bu hadise, en kötü insan anlamında ‘şerru’n-nâs’ tamlamasının yer aldığı şu nebevî buyruklar da eklenebilir:

“Kıyâmet günü Allah katında en kötü insan, insanların arsızlığından sakınıp da terk ettikleri kişidir.”³

“İnsanların en kötüsü, iki yüzlü olandır. Bunlara bir yüzle gelir, şunlara başka bir yüzle gelir.”⁴

Son olarak, ‘iyinin en iyisini’ veya ‘kötünün en kötüsünü’ açıklayan yukarıdaki örneklerin aksine, bir bakıma ‘iyinin en kötüsünü’ ve ‘kötünün en iyisini’ ifade eden bazı hadislerle dikkat çekilmelidir. Rasûlullâh (sav), gereksiz yere soru sormanın yol açabileceği olumsuz sonuçları hatırlatırken şöyle buyurmuştur:

“Müslümanlara karşı en suçlu Müslüman, haram olmayan bir şeyi soran ve sırf o sorduğu için o şey Müslümanlara yasaklanan kişidir.”⁵

¹ Buhârî, Ehâdisü’l-Enbiyâ, 8 (3353); Müslim, Fedâil, 44 (2378): **Ebû Hüreyre’dan.**

² Buhârî, Salât, 48 (427), Cenâiz, 70 (1341); Müslim, Mesâcid, 3 (528): **H. Âişe’dan.**

³ Muvatta’, Husnü’l-Huluk, 1; Müslim, Birr, 22 (2591); Ebû Dâvûd, Edeb, 6 (4791); Tirmizî, Birr, 59 (1996): **H. Âişe’dan.**

⁴ Muvatta’, Kelâm, 8; Buhârî, Edeb, 52 (6058); Müslim, Birr, 48 (2526); Ebû Dâvûd, Edeb, 39 (4872); Tirmizî, Birr, 78 (2025): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁵ Buhârî, İ’tisâm, 3 (7289); Müslim, Fedâil, 37 (2358); Ebû Dâvûd, Sünne, 7 (4610): **Sa’d b. Ebî Vakkâs’tan.**

Davranışları açısından *kötü* olarak nitelendirilebilecek insanların en iyisi ise şöyle açıklanmıştır:

*“Her Âdemoğlu hata yapar. Hata yapanların en iyisi tevbe edenlerdir.”*¹

2. İman/Küfürle İlişkilendirme

İman-amel ilişkisi, ilk dönemden itibaren İslâmî ilimler alanında üzerinde sıkça durulan ve tartışılan bir konu olmuştur. Özellikle amelin imandan bir parça sayılıp sayılamayacağı noktasında yoğunlaşan araştırmalar, zaman zaman teorik bir polemik görünümü sergilemiştir.

Tezimiz, her ne kadar önce düşünce ve ideallerin oluşturulması, ardından davranışların şekillendirilmesi anlamında inanç-davranış ilişkisine ışık tutan bir mahiyet taşıyorsa da, konunun kelâmî tartışma boyutundan oldukça uzaktır. Zira, inanç ve davranışın (iman ve amel) birbirini tamamladığı, ne amelin seçilerek imanın önüne geçirilebileceği ve ne de imanın amelsiz düşünülebileceği, açık bir hakikattir. Dolayısıyla, iman-amel ilişkisini teorik zeminde değerlendirmekten çok, pratik hayata yönelik bir bakışla irdelemek önemlidir. Bu tür bir araştırma bizi, hadislerin içerdiği bilgilere daha da muhtaç hale getirmiştir.

Kurân-ı Kerîm, imanın davranışlara etkisi hususunda oldukça ısrarlı bir vurguya sahiptir. *‘İman edip sâlih amel işlemenin önemi ve değeri’* hakkında altmıştan fazla âyette² açıklama mevcuttur. Bu âyetlerden bazıları şöyledir:

*“Erkek veya kadın, kim mümin olarak sâlih ameller işlerse, işte onlar cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa da uğratılmazlar.”*³

*“İnanan ve sâlih ameller yapanları mutlaka sâlihler arasına sokacağız.”*⁴

*“İnanan ve sâlih ameller işleyenler; işte onlar yaratıkların en hayırlısıdır.”*⁵

İnanç-davranış dengesi konusundaki olumlu sonuçları belirten Kurân-ı Kerîm, *‘inanmamanın (küfür) bütün amelleri boşa götüreceği’* yönünde ikazlarda da bulunmaktadır. Meselenin bu boyutuyla ilgili olarak şu âyetler hatırlatılabilir:

*“Kim inanılması gerekenleri inkâr ederse, bütün işlediği (ameli) boşa gider.”*⁶

¹ Dârimî, Rikâk, 18 (2727); İbn Mâce, Zühd, 30 (4251); Tirmizî, Kıyâme, 49 (2499): **Enes b. Mâlik’ten.**

² Bkz: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu’cemü’l-müfrehres li elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, s. 411-412.

³ 4. Nisâ, 124.

⁴ 29. Ankebût, 9.

⁵ 98. Beyyine, 7.

⁶ 5. Mâide, 5.

“Onlar iman etmediler. Allah da onların amellerini boşa çıkardı.”¹

Rasûlullâh’ın (sav) hadislerinde de davranışların hem imanla hem de küfürle bağlantıları konusunda örnekler mevcuttur. Bu bölümde, araştırmalar sırasında tespit edilen söz konusu örnekler özet bir şekilde ele alınacaktır.

a. İmanla İlişkilendirme

Davranışları iman ve küfür ile ilişkilendirmede ilk nokta, herhangi bir tutum veya davranışın doğrudan ‘imandan olduğunu’ belirtmektir. Gerek olumlu karakter özelliklerinin benimsenmesinde, gerekse tekil davranış kalıplarının yerleştirilmesinde bu yöntemin kullanıldığına dair veriler mevcuttur.

Aşırı utangaç olduğu ve bu utanma duygusunun kendisine zararlı olmaya başladığı konusunda arkadaşını uyarıp eleştiren bir adama rastlayan Peygamber Efendimiz (sav) şöyle buyurmuştur:

“Bırak onu. Utanma duygusu (hayâ) imandandır.”²

Utanma duygusunun imandan kaynaklandığı konusunda bir başka rivayet ise *“Hayâ imandan gelir, iman ise cennettir. Ağzı bozukluk kabalıktan gelir, kabalık ise ateştedir”³* şeklindedir.

Ebû Hüreyre ve Ebû Şüreyh el-Huzâ’î’den rivayet edilen şu hadis ise, üç ayrı davranışı aynı gerekçeyle (Allah’a ve ahiret gününe inanmak) açıklamaktadır:

“Allah’a ve ahiret gününe inanan, komşusunu incitmesin. Allah’a ve ahiret gününe inanan, misafirine ikramda bulunsun. Allah’a ve ahiret gününe inanan, ya iyi bir şey söylesin ya da sussun.”⁴

Komşuya iyi davranmanın imandan kaynaklandığını belirten ilk cümlenin bir benzeri, ‘komşuya güven vermeyenin iman etmiş olamayacağı’ şeklindeki hadiste yer almaktadır. Aynı davranışı yapmanın imanla, yapmamanın ise küfürle eşdeğer görülmesi durumunu örnekleyen bu ikinci hadise, bir sonraki başlık altında temas edilecektir.

¹ 33. Ahzâb, 19.

² Muvatta’, Husnû’l-Huluk, 2 (10); Buhârî, Îmân, 16 (24), Edeb, 77 (6118); Müslim, Îmân, 12 (36); Tirmizî, Îmân, 7 (2615); Ebû Dâvûd, Edeb, 7 (4796); Nesâî, Îmân, 27 (5033): **Abdullah b. Ömer’dan.**

³ İbn Mâce, Zühûd, 17 (4184): **Ebû Bekre’dan.** Tirmizî, Birr, 65 (2009): **Ebû Hüreyre’dan.** Tirmizî *‘Hasen sahîh’* hükmünü vermektedir.

⁴ Buhârî, Edeb, 31 (6018), Rikâk, 23 (6475); Müslim, Îmân, 19 (47); Ebû Dâvûd, Edeb, 132 (5154); Tirmizî, Kıyâme, 50 (2500): **Ebû Hüreyre’dan.** Muvatta’, Sıfatü’n-Nebî, 10 (22); Dârimî, Et’ime, 11 (2036); Buhârî, 31 (6019), Rikâk, 23 (6476); İbn Mâce, Edeb, 4 (3672): **Ebû Şüreyh el-Huzâî’dan.**

a1. İmanın Tadını Almaya Vesile Saymak

Davranışları iman ile ilişkilendirme konusunda, belirli bir özelliğe sahip olabilmenin ‘imanın tadını almayı’ sağlayacağı yönündeki nebevî ifadeler dikkat çekicidir. Bilhassa sevgi ve rıza gibi kalbî duyguların Allah’a ve Rasûlü’ne has kılınması, imanı tam olarak gerçekleştirmenin sebebi sayılmıştır.

Bu konuda şu iki hadisin yeterince açıklayıcı olacağı kanaatindeyiz:

“Rab olarak Allah’tan, din olarak İslâm’dan ve peygamber olarak Muhammed’dan razı olan, imanın tadını almıştır.”¹

“Üç şey kimde varsa, imanın tadını almış olur: Bir kişiyi sadece ve sadece Allah için sevmek, Allah kurtardıktan sonra küfre dönmektense ateşe atılmayı yeğlemek, Allah’ı ve Rasûlü’nü başka her şeyden fazla sevmek.”²

a2. İman Etmenin Ön Şartı Saymak

İmanı gerçekten yaşamanın tadı yanında, tam olarak iman edememenin acısı da zaman zaman hatırlatılmıştır. ‘Şunu yapmadıkça iman etmiş olamazsınız’ şeklindeki hadisler, bir davranışın gerekliliğini ortaya koymada en etkili ifadelerdendir. İlginç olan nokta, tıpkı bir önceki konuda olduğu gibi burada da Allah’ı, Rasûlü’nü ve müminleri sevmenin ön plâna çıkarılmış olmasıdır.

“Beni babanızdan, evlâdınızdan ve bütün insanlardan fazla sevmedikçe iman etmiş olamazsınız”³ buyuran Rasûlullâh (sav), imanın olmazsa olmaz şartları arasında Peygamber sevgisinin de bulunduğunu ümmetine öğretmiştir. Sadece Allah ve peygamber sevgisiyle yetinilmemesi, bütün müminlerin kardeş telâkki edilmesi,⁴ hatta kişinin ‘kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe’⁵ iman etmiş sayılmayacağı yönünde önemli bilgiler vardır.

¹ Müslim, İmân, 11 (34); Tirmizî, İmân, 10 (2623): **Abbâs b. Abdülmüttalib’den.**

² Buhârî, İmân, 9 (16), 14 (21), Edeb, 42 (6041); Müslim, İmân, 15 (43); Nesâî, İmân, 2-4 (4987-4989): **Enes b. Mâlik’ten.**

³ Dârimî, Rikâk, 29 (2741); Buhârî, İmân, 8 (15); Müslim, İmân, 16 (44); Nesâî, İmân, 19 (5016), 33 (5039): **Enes b. Mâlik’ten.** Buhârî, İmân, 8 (14); Nesâî, İmân, 19 (5015): **Ebû Hüreyre’den.**

⁴ **49.** Hucurât, 10.

⁵ Dârimî, Rikâk, 29 (2740); Buhârî, İmân, 7 (13); Müslim, İmân, 17 (45); Tirmizî, Kıyâme, 59 (2515): **Enes b. Mâlik’ten.**

Hadis dilinde belirli adımları belirli sonuçlar için ön şart saymanın en önemli örneklerinden birisi olan şu hadis, iman etmeyi cennete girmenin, birbirini Allah için sevmeyi de iman etmenin öncülü olarak sunmaktadır:

“İman edinceye kadar cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevene kadar da iman etmiş olamazsınız. Yaptığınızda birbirinizi sevebileceğiniz bir şey söyleyeyim mi: Aranızda selâmı yayın.”¹

Gelinen bu son noktada, *iman* gibi çok genel bir çerçeveden başlayıp, *selâm* gibi gayet özel bir davranışa ulaşan çizgi ve üslûp, Rasûlullâh'ın (sav) ifadelerindeki îcâzı ve özlü anlatımı da özetler nitelikte görülebilmektedir.

b. Küfürle İlişkilendirme

İkinci bölümde hadislerden hareketle incelediğimiz ‘ahlâkî düşünce ve davranış oluşturmada kullanılan nebevî yöntemler’ konusunda, önemli bir husus dikkat çekmektedir. Her yöntem iki yönüyle (olumlu ve olumsuz açıdan) ele alınmış, ama ağırlık olumlu yönün işlenmesine verilmiştir. Sözelimi cennet ve cehennem bağlantılı ahlâk anlatımlarında cenneti kazanma esas alınmış, cehennemle ilgili verilerin pek çoğu ‘cenneti kazanamama’ açısından değerlendirilmiştir.

Bu bahiste de, davranışların küfürle ilişkilendirilmesi kapsamında doğrudan inançsızlığın değil, imanı elde edememenin vurgulandığı görülecektir. Gerek ilgili davranışın ‘imanla bağdaşmaz’ sayılması, gerekse ‘iman etmeye engel’ görülmesi, konunun tamamen iman kavramı üzerinden yürütülmesini gerekli kılmıştır.

b1. İman Etmekle Bağdaşmaz Saymak

Bazı davranışlar için ‘*Kişi şu davranışı mümin olarak yapamaz*’ veya ‘*Allah’a inanan kişi şu davranışı yapamaz*’ şeklinde açık ifadeler kullanılmıştır. Söz konusu ifadelerin o davranışı yapan kişiyi iman dairesinden çıkarıp çıkarmayacağı, söz konusu kişinin o işi yaparken geçici olarak dinden çıkıp çıkmayacağı gibi tartışmalar makul bir zemine oturmamaktadır. Burada söylenebilecek söz, aşağıda nakledeceğimiz hadislerdeki kötü huy ve davranışların inançlı bir insana asla yakıştırılmadığı, imanı yerinde ve iman bilincine sahip bir kişinin de göz göre göre bu tip davranışlara yaklaşmayacağıdır.

¹ Müslim, Îmân, 22 (54); İbn Mâce, Edeb, 11 (3692); Ebû Dâvûd, Edeb, 142 (5193); Tirmizî, İsti’zân, 1 (2688): **Ebû Hüreyre’dan.**

“Zina eden kişi bu işi mümin olarak yapamaz. İçki içen kişi bu işi mümin olarak yapamaz.”¹ hadisi, konunun en belirgin örneği durumundadır. Zina, içki ve hırsızlık gibi üç temel kötölüğün imanla bağdaşmayacağı vurgulanmış ve muhatap iki durumdan (imandan veya kötü davranıştan) birisini tercih etmek durumunda bırakılmıştır.

Yukarıdaki başlıkta ‘Allah’a ve ahiret gününe inanan kişinin’ yapması gereken komşuya iyilik, misafire ikrâm ve sadece iyi şeyler söylemek gibi olumlu davranışların sayılmasına paralel olarak, burada da aynı inançtaki bir insanın hangi olumsuz davranışları yapamayacağının açıkça belirtildiği görölmektedir. Ölünün ardından uzun süre yas tutmak, yanında mahremi olmadan tek başına kadın olarak yola çıkmak bu tür davranışlardan sadece iki tanesidir:

“Allah’a ve ahiret gününe inanan bir kadının herhangi bir ölüye üç günden fazla yas tutması helâl olmaz. Kocasını hariç; çünkü onun ardından dört ay on gün yas tutabilir.”²

“Allah’a ve ahiret gününe inanan bir kadının, yanında mahremi olmadan bir gün bir gecelik yola gitmesi helâl olmaz.”³

Hadislerde yoğun olarak ve birbirine yakın ifade kalıplarıyla ‘Allah’a ve ahiret gününe inanan kişi/kadın’ anlatımlarına yer verilmesi, aynı üslûba sahip ama sıhhati tartışmalı bazı rivayetlerin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Literatürde pek çok örneğine rastlanabilecek ve elimizde de mevcut olan, ama tezimizi özellikle ‘sağlam hadis verileri’ temelinde geliştirmek için bilhassa yer vermediğimiz bu rivayetlerden birisi, Tirmizî’nin zayıf olduğunu bizzat vurgulayarak naklettiği şu ifadelerdir:

“Allah’a ve ahiret gününe inanan, hamama izârsız girmesin. Allah’a ve ahiret gününe inanan, karısını hamama sokmasın. Allah’a ve ahiret gününe inanan, içki servisi yapılan masaya oturmasın.”¹

¹ Dârimî, Eşribe, 11 (2106); Buhârî, Eşribe, 1 (5578); Müslim, İmân, 24 (57); Tirmizî, İman, 11 (2625); Ebû Dâvûd, Sünne, 16 (4689); Nesâî, Eşribe, 42 (5659-5660): **Ebû Hüreyre’dan.** Tercümeğe esas alınan lâfız Buhârî rivayetinin lâfzıdır. Diğer kaynaklardaki anlatım sırası zina-hırsızlık-içki şeklindedir. Tirmizî’de ise sadece zina ve hırsızlık ile ilgili cümlelere yer verilmiştir.

² Buhârî, Cenâiz, 30 (1280), Talâk, 47 (5334): **Ümmü Habîbe’dan.**

³ Buhârî, Taksîru’s-Salât, 4 (1088); Müslim, Hacc, 74 (1339): **Ebû Hüreyre’dan.**

b2. İman Etmeye Engel Saymak

İmanla bağdaşmaz görme tavrının yanı sıra, iman etmekten uzak ve hatta iman etmeye engel olduğunu hissettirmeye yönelik hadisler de mevcuttur. Bunların birisi, Rasûlullâh'ın (sav) üç defa ardı ardına “*Allah şahit, iman etmiş olamaz!*” (*Vallahi inanmıyor!*) buyurduğunu, akabinde gelen “Kim, yâ Rasûlallah?” sorusuna ise “*Komşusu kötülüğünden güvende olmayan kişi*”² cevabını verdiğini anlatan hadistir.

3. Melek/Şeytanla İlişkilendirme

Ahlâkî davranışlara olumlu veya olumsuz değer yüklemede en sık başvurulanan ve büyük ölçüde etkili olan bir yöntem de, davranışı melek veya şeytanla ilişkilendirmektir. İyiyi ve güzeli temsil eden meleklerle bu noktada yapılan atıf sayısı oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla araştırma sırasında ahlâkî tutum ve davranışların şeytanla ilişkilendirilmesine dair ulaşılan bulgular değerlendirilecektir.

a. Kötülüğü Şeytanla İlişkilendirme

Herhangi bir unsuru şeytana izafe ederek olumsuzlaştırmak, öncelikle Kurân-ı Kerîm'in benimsediği bir yaklaşım tarzıdır. Şeytanın Hz. Âdem'i ve eşini yalan yeminle aldatışını detaylarıyla anlatan,³ onun insana olsa olsa ‘*perişanlığı ve yüz kızartıcı işleri*’ vaat edebileceğini vurgulayan⁴ Kurân-ı Kerîm, özellikle içki ve kumar gibi kötü alışkanlıklar bağlamında şeytanın rolünü açıklamakta⁵ ve nihayet şu açık nitelemeyi yapmaktadır:

“*Şeytan sizin düşmanınız. Siz de onu düşman bilin.*”⁶

Önceki peygamberlerin yaşadıkları olayların anlatımı sırasında da kötü davranışlarla şeytan arasında doğrudan bağlantı kurulduğu görülmektedir. Hz. Mûsâ'nın kavga eden iki kişiyi ayırmaya çalışırken birisinin ölümüne neden olmasının hemen ardından söylediği “*Bu şeytanın işidir. O gerçekten apaçık saptırıcı bir düşmandır*”⁷ ifadesi bu noktada önemli bir

¹ Tirmizî, Edeb, 43 (2801): **Câbir b. Abdullah'tan.** Tirmizî, hadisin senedindeki râvîlerden Leys b. Ebî Süleym hakkında İmam Buhârî ve İmam Ahmed b. Hanbel'in taz'îflerini nakletmekte ve rivayete *garîb* hükmünü vermektedir. Leys hakkında bkz. İbn Hacer, *Takrîb*, s. 400 (5685).

² Buhârî, Edeb, 29 (6016): **Ebû Şüreyh'ten.**

³ **2.** Bakara, 30-38; **7.** A'râf, 11-27.

⁴ **2.** Bakara, 268.

⁵ **5.** Mâide, 90-91.

⁶ **35.** Fâtır, 6.

⁷ **28.** Kasas, 15.

örnektir. Yine, Hz. Mûsâ ile beraber Hızır’la görüşmek üzere yola çıkan delikanlının yanlışlıkla geçtikleri buluşma noktasında sepetteki balığı kaybettiğini fark edince gösterdiği “Gördün mü? Kayaya sığındığımız sırada balığı unutmuşum! Onu sana söylememi bana olsa olsa şeytan unutturdu!”¹ şeklindeki tepki de aynı yönde bir veridir. Bu iki örneğe Hz. Eyyûb’un rahatsızlığı için Allah’tan şifa dilerken sarf ettiği “Şeytan bana bir yorgunluk ve azap dokundurdu”² cümlesi gibi başka tespitler de eklenebilir.

İşte diğer peygamberlerde görülen bu üslûp, Rasûlullâh’ın (sav) hadislerinde de ağırlıklı yer almıştır. Hadislerdeki durum, tek tek davranışların şeytandan kaynaklandığının belirtilmesi, şeytanın her an ve her işte insana karıştığının açıklanması ve şeytanı kişisel hayattan uzak tutmanın yolunun öğretilmesi olmak üzere üç açıdan incelenecektir.

a1. Şeytanla İlişkilendirilen Kötü Davranışlar

Literatüre genel bir bakış, sahîh veya zayıf yahut da uydurma pek çok hadiste şeytana göndermeler yapıldığını gösterecektir. Burada, zayıf ve uydurma rivayetlerden sarf-ı nazar ederek, sahîh hadislerden yola çıkılacak ve öncelikle şu noktanın altı çizilecektir:

Şeytanın yeme-içme, uyuma-uyanma gibi temel fonksiyonlara yönelik olumsuz müdahaleleri ön plândadır. Yemek konusunda ısrarla “Sağ elinizle yiyip için. Çünkü şeytan sol eliyle yiyip içer”³ tavsiyesinde bulunan Peygamberimiz (sav), yemek yerken yere düşen parçaların alıp temizlenerek yenmesini isterken “Onları şeytana bırakmayın”⁴ buyurmuştur.

Uyku konusundaki uyarılar ise uykunun öncesi ve sonrasıyla ilgili pek çok meseleyi içermektedir. Esnemeyi hoş görmeyerek “Esnemek şeytandandır. Elinizden geldiğince engelleyin. ‘Hây’ dediniz mi şeytan size güler”⁵ ifadesini kullanan Peygamber Efendimizin (sav) bir başka hadisinde, esneme esnasında ağzın kapatılması işleminin ‘şeytanın girebileceği’⁶ biçiminde gerekçelendirilmesi ilginçtir. Bütün bu bilgilere, şeytanın uyuyan insanın başına üç düğüm attığı ve bu düğümlerin ibadete kalkmakla birer birer çözüldüğü,⁷

¹ 18. Kehf, 63.

² 38. Sâd, 41.

³ Dârimî, Et’ime, 9 (2030); Müslim, Eşribe, 13 (2020); Ebû Dâvûd, Et’ime, 20 (3776): **Abdullah b. Ömer’den.**

⁴ Müslim, Eşribe, 18 (2033): **Câbir b. Abdullah’tan.**

⁵ Buhârî, Edeb, 125 (6223); Tirmizî, Edeb, 7 (2747); Ebû Dâvûd, Edeb, 97 (5028): **Ebû Hüreyre’den.**

⁶ Müslim, Zühd, 9 (2995): **Ebû Saîd el-Hudrî’den.**

⁷ Buhârî, Teheccüd, 12 (1142); Müslim, Salâtü’l-Müsâfirîn ve Kasrihâ, 28 (776): **Ebû Hüreyre’den.**

karişık içerikli rüyaların (hulm) şeytandan kaynaklandığı,¹ şeytanın rüyadaki bu tür etkilerinin başkasına anlatılmaması gerektiğı² yönündeki hadisler de ilve edilebilir.

Uyku ve yemek haricinde bu şekilde söz konusu edilen tekil davranışlar arasında israf, cinayet ve benzeri kötü ahlâk örnekleri zikredilebilir. İsrafı anlatırken “*Yatağın biri adamın. Biri karısının.  misafirin. Drd de şeytanın*”³ buyuran Allah Rasûlü (sav), cinayet konusunda da “*Silhi kardeşinize doğrultmayın. Bilemezsiniz, belki de şeytan elinizi eker ve ateşten bir çukura düşersiniz*”⁴ uyarısında bulunmuştur.

Bütün bu hadislerde şeytanın kötü davranışları bizzat yapmasından çok, davranışın uygulanmasına vesile, destek veya kaynak oluşturması dikkat çekmektedir. Aynı şekilde, şeytanın –Kurân’daki tanımlamaya paralel olarak- insana rakip sayılması da anlamlıdır.

a2. şeytanın İnsana Yakınlığı Meselesi

Eb Hüreyre’nin naklettiğı bir hadise göre, doğın her çocuğın doğduğı esnada şeytan dokunmakta, bu dokunmadan ötürü ocuk hayata ağılayarak başlamaktadır ve bu durumun tek istisnsı Hz. Meryem ve oğlu Hz. İsa’dır.⁵ üstelik bu temas geçici olmamakta, hayat boyu her insanın yanında mutlaka bir ‘şeytan yakını’ (قرينه من الجن)⁶ sürekli olarak bulunmaktadır. Peygamber Efendimizin (sav) bir başka hadisinde yer alan “*şeytan sizin her durumda yanınızda bulunur*”⁷ ifadesi de bu sürekli birlikteliğinin varlığını ispatlar niteliktedir.

Konuyla ilgili en açık örnek ise şüphesiz “*şeytan insanın içinde kanın dolaştığı her yerde dolaşır*”⁸ hadisidir. Eşi Hz. Safiyye, Ramazan ayının son on gününde itikafta olduğı sırada bir gece Peygamberimizi (sav) mescidde ziyarette gelmiş, görüşme sonrası Rasûlullah (sav) onu kapıdan yolcu ederken ensrdan iki kişi oradan geçmiştir. “*Merak etmeyin, Safiyye binti Huyeyy*” buyuran Allah Rasûlü’nn bu açıklaması sahablerin ağırına gitmiş, bunun

¹ Muvatta’, Ru’y, 1 (4); Buhârî, Tıbb, 39 (5747), Ta’bir, 4 (6986), 14 (7005); Müslim, Ru’y, 1 (2261); İbn Mâce, Ru’y, 4 (3909); Eb Dâvûd, Edeb, 96 (5021); Tirmiz, Ru’y, 5 (2277): **Eb Katde’dan.**

² Mslim, Ru’y, 1 (2268): **Cbir b. Abdullah’tan.**

³ Mslim, Libs, 8 (2084); Eb Dvd, Libs, 45 (4142): **Cbir b. Abdullah’tan.**

⁴ Buhr, Fiten, 7 (7072). **Eb Hreyre’dan.**

⁵ Buhr, Bed’l-Halk, 11 (3286), Tefsr, l-i İmrn, 3 (4548): **Eb Hreyre’dan.**

⁶ Mslim, Sıftl-Mnfikn, 16 (2814): **İbn Mes’d’dan.** Mslim, Sıftl-Mnfikn, 16 (2815): **H. Âişe’dan.**

⁷ Müslim, Eşibe, 18 (2033): **Câbir b. Abdullah’tan.**

⁸ Buhârî, İtikf, 8 (2035), 11 (2038); Müslim, Selm, 9 (2175); Eb Dâvûd, Edeb, 89 (4994): **H. Safiyye’dan.** Dârimî, Rikâk, 66 (2782): **Câbir b. Abdullah’tan.** Eb Dâvûd, Sünne, 18 (4719): **Enes b. Mâlik’tan.**

üzerine yukarıda naklettiğimiz ifadeyi kullanan Peygamberimiz (sav) “Şeytan kalbinize bir kötülük getirir diye korktum” cümlesini de sözlerine eklemiştir.

a3. Şeytandan Korunmaya Yönelik İfadeler

Şeytanın insan üzerindeki etkinliğini azaltmak, yine insanın kendi elinde olarak değerlendirilmiştir. Kurân-ı Kerîm’in şeytan için kullandığı “Onun, iman eden ve Rablerine güvenenler üzerinde herhangi bir otoritesi olamaz”¹ ifadesine uygun olarak, hadislerin de şeytana karşı en etkili savunma olarak dinî inanç ve ibadetleri işaret ettiği belirlenmiştir. Şeytanın, insan tilâvet secdesi yapınca ‘ağlayarak uzaklaştığını’ ve kahrolduğunu,² ezanı duyunca ‘kötü sesler çıkararak’ kaçmaya başladığını³ ve özellikle de ‘Ramazan ayı gelince şeytanların zincire vurulduğunu’⁴ anlatan hadisler burada hatırlatılabilir.⁵

B. Biçim Ağırlıklı Yöntemler

Bu bölümde önce emir ve yasak kalıpları, ardından helâl ve haram sınırlamaları, son olarak da bu ikisi dışında kalan ve konuyla ilgili görülen diğer davranış biçimlendirme yöntemleri incelenecektir.

1. Emir/Yasak Kalıplarıyla Biçimlendirme

İncelenen temel hadis kaynaklarındaki rivayetler ‘ahlâkî davranışların oluşturulması’ yönünden ele alındığında, kural koyucu karakter taşıyan peygamber sözlerinin bu konuda önemli bir yekun tuttuğu ve ciddi bir hareket noktası teşkil ettiği söylenebilir. Zira, ahlâk hadisi kavramının açılımında belirtilen ‘hayatın her alanıyla ilgili olma’ özelliği, daha çok emir ve yasak kalıplarının bir yöntem olarak kullanılması sayesinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, bu bölümde söz konusu edilecek materyaller, ahlâk hadislerinin, mecmuaların belirli bölümleriyle sınırlı kalmadığına ve hemen hemen bütün bir edebiyata yayıldığına da açık bir örnek teşkil edecektir.

Burada kastımız ‘bir şeyin yapılmasını veya yapılmamasını emir ya da yasak yoluyla istemek’ anlamında kural koyucu nitelik taşımaktır. Hadislerdeki emir ve yasaklar, ilk bakışta hukukla alâkalı veriler gibi algılsa da, ahlâkla ve ahlâkın davranış boyutuyla da birinci

¹ 16. Nahl, 99.

² Müslim, Îmân, 35 (81): **Ebû Hüreyre’dan.**

³ Buhârî, Ezân, 4 (608), Sehv, 6 (1231); Müslim, Salât, 8 (388-389): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁴ Müslim, Sıyâm, 1 (1079); Dârimî, Savm, 53 (1775): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁵ Bakara sûresi okunan evden şeytanın kaçması hakkında bkz: Müslim, Salâtü’l-Müsâfirîn ve Kasrihâ, 29 (780): **Ebû Hüreyre’dan.** Şeytanın herhangi bir evde Allah’ın anılmasına veya anılmamasına göre etkinlik gösterdiğine dair bkz: Müslim, Eşribe, 13 (2018); İbn Mâce, Duâ, 19 (3887): **Câbir b. Abdullah’tan.**

derecede ilgilidir. Bir diğer ifadeyle, hukuk ekseninde değerlendirilen pek çok nebevî buyruk, aslında bireysel ve toplumsal ahlâkın düzenlenmesine yöneliktir. Bu noktada, hukukun ahlâkın korunması ve geliştirilmesi amacını taşıyan bir araç olduğunu hatırlatmak yararlı olacaktır.

Konu, emir ve yasak (nehy) kavramlarının tarifleri, muhtevaları, delâletleri gibi detaylar değildir. Bu meseleler özellikle fıkıh usûlü kaynaklarında¹ yeterince irdelenmiş, “Peygamber size neyi verirse alın, neyden vazgeçmenizi isterse vazgeçin”² âyeti ve “Sizden vazgeçmenizi istediğim şeylerden vazgeçin. Bir şeyi yapmanızı istediğimde ise onu gücünüz yettiğince yapın”³ hadisi gibi temel naslardan hareketle izah edilmiştir.

Tezin bu bölümüyle ilgili araştırmalar şu üç nokta üzerinde yoğunlaşmıştır:

1. Emir ve yasak cümleleri içeren hadisler öncelikle hangi işlevi yerine getirmektedir?
2. Hadislerde emir ve yasak ifadelerinin sıklıkla tercih edilmesinin sebebi nedir?
3. İncelenen rivayetlerde tespit edilen ortak biçimsel yönler nelerdir?

a. Emir ve Yasak Kalıplarının Temel İşlevi

Şüphesiz ki kullanılan her ifade tarzının özel bir etkisi ve fonksiyonu vardır. Sözelimi, kavramlara yönelik müdahaleler, toplumun kelime hazinesine ve anlam dünyasına doğrudan katkıda bulunmaktadır. Dinî ve ahlâkî bilgileri maddeleyerek ve gruplandırarak anlatmak, akılda tutmayı ve öğrenmeyi kolaylaştırmaktadır. Örneklendirme konusunda değinilen ve bundan sonraki başlıklarda da ele alınacak olan yöntemlerin tümünde belirgin bir ‘temel işlev’ söz konusudur.

Edebiyat, hukuk, psikoloji gibi temel alanların bakış açıları saklı kalmak kaydıyla, bizim bu noktadaki tezimiz bir cümleyle kısaca şöyle ifade edilebilir: **Ahlâk hadislerinde yer alan emir ve yasak ifadeleri, hangi durumda ne yapılacağını öğretmeye, bir başka deyişle muhtemel durumlarla ideal tutumları eşleştirmeye yöneliktir.**

Zira emir ve yasak ihtiva eden hadislerin ağırlıklı hedefi ahlâkî davranış oluşturmaktır. *Mekârim* kavramının kısaca ‘ahlâkî değerler’ olarak, *edeb* kavramının ise ‘eğitimle öğrenilen tekil davranış kalıpları’ anlamında ele alındığı hatırlanacak olursak, tek tek davranışlar üzerinde duran bu hadislerin özellikle konunun *edeb* boyutuyla ilgili sayılabileceği söylenebilir.

¹ Meselâ bkz: Gazâlî, *el-Mustasfâ fî ‘Ilmî’l-Usûl*, Beyrut, 1993, s. 202-211.

² 59. Haşr, 7.

³ Buhârî, İ’tisâm, 3 (7288); Müslim, Fedâil, 73 (1337): **Ebû Hüreyre’den.**

Konuyu aydınlatabilecek örnekler arasında, Rasûlullah (sav) döneminde Kitâb-ı Mukaddes'e yaklaşımın ne olması gerektiği hususunda yaşanan vaka zikredilebilir. Ebû Hüreyre, *“Ehl-i Kitâb, Tevrât'ı İbrânice okur ve Ehl-i İslâm'a Arapça açıklarlardı”* demektedir ve konunun Peygamberimize (sav) iletilmesi üzerine onun şöyle buyurduğunu nakletmektedir:

*“Ehl-i kitâbı ne doğrulayın, ne yalanlayın. Biz Allah'a da inandık, bize indirilene de inandık, size indirilene de inandık deyin.”*¹

Bu ifadelerde, karşılaşılan durumda ne yapılması gerektiği inşâî cümlelerle ortaya konulmuştur. Sonuçta nasıl davranılacağı konusunda muhatapların zihninde tereddüde yer kalmamıştır. Benzer bir yorum, güneş tutulmasının oğlu İbrâhim'in vefatına bağlanması üzerine Rasûlullah'ın (sav) ikinci vakti yaptığı hutbedeki şu sözleri için yapılabilir:

*“Güneş ve ay hiç kimse öldü diye tutulmazlar. Onlar Allah'ın âyetlerinden ikisidir. Tutulduklarını gördüğünüzde kalkın ve namaz kılın.”*²

Muhtemel durumlarda benimsenecek ideal uygulamaların anlatımında emir ve nehiy cümlelerine başvurulmasına dair son bir örnek olarak, şu hadis gösterilebilir:

*“Bir yerde tâûn olduğunı duyarsanız, oraya gitmeyin. Sizin olduğunuz yerde meydana gelirse, kaçmak için oradan çıkmayın.”*³

Yöntemin temel kullanımını böylece özetledikten sonra, niçin sıklıkla müracaat edildiğine yönelik araştırmaların sonucuna geçilebilir.

b. Emir ve Yasak Kalıplarının Tercih Sebebi:

Kurân-ı Kerîm'in pek çok âyetinde gerek ibadetler, gerekse diğer ahlâkî davranışlar hakkında yönlendirmenin emir ve yasak kalıplarıyla gerçekleştirildiği bilinmektedir. *“Namazı kılın, zekâtı verin, rükû edenlerle beraber rükû edin”*⁴ gibi emir ve *“Zinaya yaklaşmayın”*⁵, *“Geçim darlığından ötürü çocuklarınızı öldürmeyin”*⁶ gibi yasaklama cümleleri, âyetlerde sıkça yer alır.

¹ Buhârî, İ'tisâm, 26 (7362): **Ebû Hüreyre'den.**

² Buhârî, Kûsûf, 1 (1041); Müslim, Kûsûf, 5 (911): **Ebû Mes'ûd el-Ensârî'den.**

³ Buhârî, Tıbb, 30 (5730); Müslim, Selâm, 32 (2219): **Abdurrahmân b. Avf'tan.**

⁴ **2.** Bakara, 43.

⁵ **17.** İsrâ, 32.

⁶ **6.** En'âm, 151.

Aynı durum, bizzat Peygamberimize (sav) yönelik telkinler için de geçerlidir. “Sana indirilen kitâbı oku ve namaz kıl”,¹ “Ailene namaz kılmalarını emret, sen de o konuda dışını sık”² ve “Kâfirlere ve münâfıklara uyma; onların eziyetlerine aldırma; Allah’a güven”³ biçiminde ilâhî emir ve nehiy içeren âyetlerin sayısı oldukça fazladır.

Nihayet, Yüce Allah’ın, bu tür ifadeleri kullarına karşı kullanmasını elçisinden istediği durumlar da mevcuttur. Konumuz açısından önem taşıyan bu âyetlerden bazıları şunlardır:

“De ki: Allah’a ve rasûlüne itaat edin.”⁴

“De ki: Göklerde ve yerde neler var, bir bakın.”⁵

“De ki: Ey kitâb ehli! Dininizde haksız yere taşkınlık yapmayın.”⁶

Kurân-ı Kerîm’deki bu emirlerin îfâsı dışında, Allah’ın Rasûlü’nü (sav) emir cümlelerini kullanmaya yönelten bir başka unsur, ifadelerin sadeliği, açıklığı ve zihinde kalıcılığı olmalıdır.

“Açı doyurun, hastayı ziyaret edin, esiri serbest bırakın”⁷ gibi bir ifade, her üç davranışı da ayrı ayrı ve uzun uzun gerekçelendirmekten daha pratik ve daha yalındır. Rasûlullah’ın (sav) dinî otoritesini⁸ göstermekten ziyade, bu tür kullanımlar, muhatapların seviyesine uygun konuşmanın da bir gereği durumundadır.

Yanında yemek yiyen bir çocuğa “Besmele çek, sağ elinle ve önünden ye”⁹ diyerek temel yeme-içme kurallarını öğreten Peygamber Efendimiz (sav), emir kalıbının yalın anlatımından yararlanmıştı. Yine, yanına gelip “Bana şöyle kısa, aklımda tutabileceğim bir şey öğret” diyen bir adama “Kızma!” buyurmuştur. Adam sorusunu birkaç defa daha tekrar

¹ 29. Ankebût, 45.

² 20. Tâ-Hâ, 132.

³ 33. Ahzâb, 48.

⁴ 3. Âl-i İmrân, 32.

⁵ 10. Yûnus, 101.

⁶ 5. Mâide, 77.

⁷ Buhârî, Et’ime, 1 (5373), Mardâ, 4 (5649): **Ebû Mûsâ el-Eş’arî’dan.**

⁸ “O peygamber onlara iyiliği emreder, çirkinliği yasaklar, temiz şeyleri helâl eder, pis şeyleri haram kılar...”
7. A’râf, 157.

⁹ Muvatta’, Sıfâtü’n-Nebî, no. 32; Dârimî, Et’ime, 1 (2019), 15 (2045); Buhârî, Et’ime, 2 (5376); Müslim, Eşribe, 13 (2022); İbn Mâce, Et’ime, 8 (3267); Ebû Dâvûd, Et’ime, 20 (3777); Tirmizî, Et’ime, 47 (1857): **Ömer b. Ebî Seleme’dan.** (Dârimî’nin her iki metni de ‘Besmele çek ve önünden ye’ şeklindedir.)

etmiş, her defasında “*Kızma!*” cevabını almıştır.¹ Özellikle bu son hadis, hem muhatabın ‘kısa ve akılda kalıcı’ tavsiye isteği, hem cevabın tek kelimelik ahlâkî bir yasaklama oluşu, hem de Rasûlullah’ın (sav) bu cevapta ısrarı bakımından önemli bir örnektir.

c. Emir ve Yasak Kalıplarının Biçimsel Özellikleri

Rasûlullâh’ın (sav) konuşmalarında belirli üslûpları belirli kalıplar halinde birden çok defa kullanmış olduğu ve hadislere (bilhassa ahlâk hadislerine) yayılmış bulunan bu kullanımların düzenli bir yöntem olarak değerlendirilebilecek nitelik taşıdığı daha önce belirtilmişti. İşte emredici ve yasaklayıcı nebevî ifadelerin de toplamından elde edilen bazı karakteristik özellikleri söz konusudur. Ayrıca, ortak sayılabilecek bu özellikler, yöntemin kullanım şekilleri ve alanları için de geçerlidir.

Kısaca belirtmek gerekirse, davranışları emir ve yasaklarla biçimlendiren hadislerde en çok öne çıkan husus, emrin veya yasağın gerekçelendirilmesidir. Bu konu, muhataplara farklı ihtimalleri hatırlatma ve farklı davranış seçeneklerini sunma konularıyla birlikte aşağıda incelenmiştir.

c1. Emir ve Yasakların Gerekçelerini Ortaya Koymak

Allah Rasûlü’nün (sav) en önemli görevlerinden birisinin *beyân* olduğu bilinmektedir. Yüce Yaratıcının ‘açıklayıcı olması’ konusundaki uyarıları² ile ashâb-ı kirâmın Vedâ Hutbesi’nin ardından ‘*sen görevini yaptın, her şeyi açık açık anlattın*’ biçimindeki şahadetleri³ yan yana düşünüldüğünde, Peygamber Efendimizin (sav) beyân işlevini yeterince gerçekleştirdiği anlaşılabacaktır.

Dolayısıyla, sadece emreden, yasaklayan ve davranışı yapmakla sorumlu olan muhatabı zihnen tatmin etmeyen bir tarz değil; her şeyi sebebiyle, sonucuyla ve yararlarıyla izah eden bir yöntem söz konusudur. Bu noktada, aşağıdaki örneklerin ortak olarak içerdikleri özellik, yani hükmün sebebinin ve gerekçesinin hemen ana cümleinin ardından belirtilmesi, dikkat çekicidir:

“*Sahura kalkın. Çünkü sahurda bereket vardır.*”⁴

“*Sağ elinizle yiyip için. Çünkü şeytan sol eliyle yiyip içer.*”¹

¹ Buhârî, Edeb, 76 (6116); Tirmizî, Birr, 73 (2020): **Ebû Hüreyre’dan.**

² 5. Mâide, 92, 101; 16. Nahl, 44.

³ Müslim, Hacc, 19 (1218): **Câbir b. Abdullah’tan.**

⁴ Dârimî, Savm, 9 (1696); Buhârî, Savm, 20 (1923); Müslim, Sıyâm, 9 (1095): **Enes b. Mâlik’ten.**

“Safları düzeltin. Çünkü safların düzeltilmesi namazı tamamlar.”²

“Ölülere sövmeyin. Çünkü onlar zaten yaptıklarıyla burun buruna geldiler.”³

İlk üç hadiste emir cümlelerinin, sonuncu örnekte ise yasaklamanın ardından ‘çünkü’ ile başlayan ve söz konusu yöneltmenin sebebini açıklayan ikinci bir cümle gelmiştir. Böylece mükellef kişi, sahura niçin kalkması gerektiğini, neden sol el ile yiyip içemeyeceğini, namazda safları düzgün tutmanın veya ölen birisini çekiştirmemenin kendisinden hangi sebeple istendiğini anlamış olmaktadır. Peygamber Efendimizin (sav) her zaman olmasa bile, büyük oranda yer verdikleri bu ‘hükmü gerekçelendirme’ yaklaşımı, ahlâkî davranışların kalıcı olarak benimsenmesinde önemli rol oynamış olmalıdır.

c2. Birden Fazla İhtimale Yönelik Yöneltilmede Bulunmak

Konunun bir başka yönü, sadece tek bir duruma göre değil, muhtemel birden fazla duruma yönelik de emir ve yasak ifadeleri içeren açıklamaların yapılmış olmasıdır. İki veya üç ideal tutumun aynı anda öğretilmesi, muhatabı bocalamaktan bütünüyle kurtarabilecek bir üslûptur.

Bu noktada, Ebû Mûsâ el-Eş’arî tarafından rivayet edilen ve *İsti’zân* bölümlerini tanıtırken önemini vurguladığımız ‘kapıyı çalma’ konulu hadis iyi bir örnek teşkil etmektedir. Rasûlullâh (sav), içeri girmek için normalde en fazla üç defa izin istenebileceğini belirtmiş ve *“Sana izin verilirse gir; yoksa dön”⁴* buyurmuşlardır.

“Hilâli görünceye kadar oruç tutmayın. Onu tekrar görene kadar da orucu bırakmayın. Bulutlu olur da göremezseniz, hesap edin”⁵ şeklindeki hadis de, yine muhtemel durumlarla ideal tutumların emir ve yasak cümleleri çerçevesinde eşleştirilmesine güzel bir örnektir. Ramazan ayının başladığını veya bittiğini anlayabilmek için hilâli görebilmeye dair iki, görememeye dair de bir olmak üzere, muhtemel her üç durumda takınılması gereken tavır bu iki cümlede belirtilmiş olmaktadır.

¹ Dârimî, Et’ime, 9 (2030); Müslim, Eşribe, 13 (2020); Ebû Dâvûd, Et’ime, 20 (3776): **Abdullah b. Ömer’dan.**

² Buhârî, Ezân, 74 (723); Ebû Dâvûd, Salât, 94 (668): **Enes b. Mâlik’ten.**

³ Buhârî, Cenâiz, 97 (1393), Rikâk, 42 (6516): **H. Âişe’dan.**

⁴ Muvatta’, İsti’zân, 1 (2-3); Müslim, Âdâb, 7 (2153); İbn Mâce, Edeb, 17 (3706); Ebû Dâvûd, Edeb, 138 (5180); Tirmizî, İsti’zân, 3 (2690): **Ebû Mûsâ el-Eş’arî’dan.**

⁵ Dârimî, Savm, 1 (1684); Müslim, Sıyâm, 2 (1080): **Abdullah b. Ömer’dan.**

“Bir yerde tâûn olduğunı duyarsanız, oraya gitmeyin. Sizin olduğunuz yerde meydana gelirse, kaçmak için oradan çıkmayın”¹ şeklindeki -tipik karantina uygulamasını da özetleyen- hadis, birden fazla ihtimale yönelik yöneltmeler arasındadır. Ümmetinin fertlerine sağlıktan eğitime, ibadetten aile yaşantısına kadar hayatın her alanıyla ilgili detayları öğreten Peygamberimizin (sav), “Ayakkabınızı giyerken önce sağı giyin. Çıkarırken de soldan başlayın”² ve “Ya ikisini de giyin, ya ikisini de çıkarın”³ şeklindeki ifadeleri, yöntemin bu tarz kullanımına çok net birer örnek durumundadır.

Son olarak, hem gerekçe ve sebep belirtmeyi, hem de birden fazla ihtimali gözetmeyi örnekleyen Abdullah b. Mes’ûd rivayetine işaret edilebilir. İbn Mes’ûd’un rivayet ettiği bu hadise göre, Rasûlullâh (sav) gençleri evlenmeye teşvik sadedinde şöyle buyurmuşlardır:

“Ev geçindirmeye gücü yeteniniz evlensin. Çünkü evlilik gözü daha iyi kontrol eder, namusu daha iyi korur. Gücü yetmeyen de oruç tutsun. Çünkü orucun vazgeçirici bir özelliği vardır.”⁴

c3. Birden Fazla Seçeneğe Yönelik Yöneltilmede Bulunmak:

Kişinin önüne birden çok (genellikle de iki) seçenek koyup ‘istersen şunu yap, istersen bunu yap’ şeklinde açıklamada bulunmak, esasen Kurân-ı Kerîm’in kullandığı bir yöntemdir. Özellikle Allah’a inanıp inanmama konusunda insana seçme hürriyeti bu tür ifadelerle verilmiştir. “İsteyen inansın, isteyen inkâr etsin”⁵ ve “De ki: Ona inanın ya da inanmayın”⁶ gibi âyetlerde bu durum gözlenmektedir.

Fakat hadislerdeki durum biraz farklıdır. İnanç hususunda değil, daha ziyade ibadetlerle ilgili olarak gelen sorular üzerine birden fazla seçenek öngörülmüştür. Belirli şartlarda oruç tutma veya tutmama seçimini insanlara bırakan hadisler buna örnek gösterilebilir. Rasûlullâh (sav) aşûre günü oruç tutmak hakkında “İsteyen tutsun, isteyen tutmasın”⁷ buyurmuş; yine Hamza b. Amr el-Eslemî’nin kendisine yönelttiği ‘yolculukta oruç

¹ Buhârî, Tıbb, 30 (5728): **Abdurrahman b. Avf’tan.** Müslim, Selâm, 32 (2218): **Üsâme b. Zeyd’dan.**

² Muvatta’, Libâs, 7 (15); Buhârî, Libâs, 39 (5855); Müslim, Libâs, 19 (2097); İbn Mâce, Libâs, 28 (3616); Ebû Dâvûd, Libâs, 44 (4139); Tirmizî, Libâs, 37 (1779): **Ebû Hüreyre’dan.**

³ Muvatta’, Libâs, 7 (14); Buhârî, Libâs, 40 (5856); Müslim, Libâs, 19 (2097); İbn Mâce, Libâs, 29 (3617); Ebû Dâvûd, Libâs, 44 (4136); Tirmizî, Libâs, 34 (1774): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁴ Buhârî, Savm, 10 (1905), Nikâh, 3 (5066): **Abdullah b. Mes’ûd’dan.**

⁵ **18.** Kehf, 29.

⁶ **17.** İsrâ, 107.

⁷ Müslim, Sıyâm, 19 (1125): **H. Âişe’dan.**

tutup tutmama' konulu bir başka soruya ise *"İster tut, ister tutma"*¹ şeklinde karşılık vermiştir.

Bazen farklı yönde iki emrin peş peşe ifadesi değil, bir emir ve bir yasağın akılda kalacak şekilde yan yana verilmesi tercih edilmiştir. Benzer iki konuyu/davranışı bir arada çözümleyen bu tür hadisler arasında *"Bıyıkları kısaltın, sakalları salın"*² ve *"İsmimi koyun, künyemi almayın"*³ gibi rivayetler zikredilebilir. Abdullah b. Abbâs'ın, Rasûlullâh'ın (sav) kendisini ziyarete gelen Abdülkays kabilesi heyetine verdiği dört emir ve dört yasak talimatını naklettiği hadis,⁴ emir ve yasakların birlikte -ve gruplama yöntemi de kullanılarak- öğretildiği, incelenmeye değer bir örnektir. Benzer bir başka gruplama, Berâ b. Âzib tarafından rivayet edilmiştir ve Peygamber Efendimiz'in (sav) ahlâkî davranışlarla ilgili yedi emir ile yedi yasağını birlikte ihtiva etmektedir.⁵

Sonuç olarak, ahlâkî davranışların emir ve yasaklar yardımıyla biçimlendirilmesi hadis ve sünnette çok sık başvurulan bir yöntemdir. Bilhassa, Vedâ Hutbesi'nin bu açıdan etraflıca tahlil edilmesi önem taşımaktadır.

2. Helâl/Haram Sınırlarıyla Biçimlendirme

Helâl ve haram kavramları bireyin bu dünyadaki hayatına ve davranışlarına yönelik en önemli dinî katkılardan birisidir. Özellikle ahlâkî davranışlar için serbest bölgeler ve yasak alanlar helâl-haram çizgileriyle belirlenmiştir. Biraz daha yakından bakıldığında, aslında bir şeyin helâllığının özel olarak ifade edildiğine çok az rastlandığı, haram olmayan her şeyin helâl kapsamında değerlendirildiği görülecektir. Bu noktada, Kurân-ı Kerîm'in 'belirgin bir yasaklama (tahrîm) olmadıkça her şeyin serbest olduğu' yönündeki açık beyanları⁶ ve 'şunlar şunlar dışında bu alanda yasak olan bir şey yok' tarzındaki -haram olanları genelden istisna eden- anlatımları⁷ dikkat çekicidir.

¹ Dârimî, Savm, 15 (1707); Müslim, Sıyâm, 17 (1121): **H. Âişe'den.**

² Müslim, Tahâre, 16 (259); Tirmizî, Edeb, 18 (2763); Nesâî, Zîne, 2 (5046), 56 (5226): **Abdullah b. Ömer'den.**

³ Dârimî, İsti'zân, 58 (2693); Buhârî, Edeb, 106 (6188), Menâkıb, 20; Müslim, Âdâb, 1 (2134); İbn Mâce, Edeb, 33 (3735); Ebû Dâvûd, Edeb, 74 (4965): **Ebû Hüreyre'den.**

⁴ Buhârî, Edeb, 98 (6176); Ebû Dâvûd, Eşribe, 7 (3692): **Abdullah b. Abbâs'tan.**

⁵ Buhârî, İsti'zân, 8 (6235); Tirmizî, Edeb, 45 (2809): **Berâ b. Âzib'den.**

⁶ *"De ki: Allah'ın, kulları için yarattığı zîneti ve temiz rızkı kim haram kılmış?" (7. A'râf, 32.)*

⁷ *"De ki: Bana vahyolunan Kurân'da bir kimsenin yiyecekleri arasında leş, akıtılmış kan, domuz eti -ki o şüphesiz necistir- ya da Allah'tan başkası adına kesilmiş bir hayvandan başka, haram kılınmış bir şey bulamıyorum." (6. En'âm, 145)*

Hadis ve sünnet açısından incelendiğinde ise helâl ve haram konusundaki paradigmayı en net ortaya koyan veri “*Helâl bellidir, haram bellidir. İkisinin arasında şüpheli şeyler vardır. Kim şüpheli şeylerden kendisini korursa dinini ve namusunu güvenceye almış olur*”¹ şeklindeki Nu’mân b. Beşîr hadisidir. Hadisin devamında haramları bir padişahın çitlerle çevirip yasak bölge ilân ettiği ağaçlık alana benzeten Rasûlullâh (sav), sorumlu bireyi de bu çitin etrafında koyun otlatan kişiye teşbih buyurmuştur.

Konunun temellerinin anlaşılmasına destek sağlayabilecek bir başka açıklama, Abdullah b. Abbâs tarafından yapılmıştır. O, helâl ve haramı belirleyenin Allah olduğunu vurgulamakta ve şöyle demektedir:

“*Câhiliyede insanlar, bazı şeyleri yerler, bazı şeyleri de tiksiniş dışlardı. Derken Allah habercisini gönderdi, kitabını indirdi; helâlini helâl yaptı, haramını haram kıldı. Onun helâl yaptığı helâldir, haram kıldığı haramdır. Ses çıkarmadığı da bağışlanmıştır.*”²

Bu arada, haram sınırlamalarının, yeme içme ve avlanma gibi konularda ön plâna çıktığı, ama sadece bunlarla sınırlı sayılamayacağı da belirtilmelidir. Zira hem düşünce hem davranış bazında yaklaşılmaması istenen ve olumsuz değer yüklenen unsurlar mevcuttur.³

a. Helâl Tanımlamasıyla Biçimlendirme

Araştırmalarımız sırasında helâl tanımlaması içermesi yönüyle öne çıkan bir rivayet tespit edilememiştir. Bu durumun sebebi, İslâm hukukçularının kısaca “*eşyada asıl olan ibâhaddir*”⁴ şeklinde ifade ettikleri ‘yasaklama olmadığı sürece her şeyin mübâh ve serbest olduğu’ gerçeğidir. Aşağıda sunulacak farklı farklı tahrîm ifadelerine karşılık bu alt başlıkta neredeyse hiçbir verinin oluşmamış olması, hadis alanındaki araştırmamızın söz konusu fikhî kaideyi doğrulayan bir sonucudur.

b. Haram Sınırlamasıyla Biçimlendirme

Herhangi bir maddenin veya davranışın haramlığını belirtmede üç temel yaklaşım sergilenmiştir. Doğrudan haram olduğunu ifade etmek veya helâl olmadığını belirtmek bunlardan ikisidir. Üçüncü ve daha dikkat çekici olanı ise, ‘Allah’ın yasakladığını’ özellikle

¹ Buhârî, İman, 39 (52); Müslim, Müsâkât, 20 (1599); Nesâî, Eşribe, 50 (5710): **Nu’mân b. Beşîr’dan.**

² Ebû Dâvûd, Et’ime, 31 (3800). Abdullah b. Abbâs, bu ifadelerinin ardından, yukarıda dikkat çektiğimiz âyet-i kerîmeyi (6. En’âm, 145) okumuştur. Selmân-ı Fârisî’den merfû olarak nakledilen benzer içerikli bir hadis için bkz: İbn Mâce, Et’ime, 60 (3367).

³ “*Şeytan sizin için bir düşmandır. Siz de onu düşman bilin.*” (35. Fâtır, 6)

⁴ Gazâlî, *el-Müstesfâ*, Bulak 1322, I/216-221. Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, II/224-225. Zerkeşî, *el-Bahrü’l-Muhît*, VI/17.

hatırlatan hadislerdir. Öncelik üçüncü yönteme verilmek üzere, elde edilen bilgiler özet biçimde değerlendirilecektir.

b1. Allah'ın Haram Kıldığını Belirtme

Kurân-ı Kerîm'de “*Dikkat edin, yaratmak da, emretmek de yalnız O'na mahsustur*”¹ ifadesiyle belirtildiği gibi, dini alanda helâl ve haram çizgilerini belirleme ve bu yönde kural koyma (teşrî) hakkı Allah'a aittir. Yüce Allah, kendisinin gönderdiği ve müminlerin de tâbi olduğu peygamberin vasıflarını açıklarken ise “*O, onlara iyiliği emreder, onları kötülükten alıkoyar. Onlara iyi ve temiz şeyleri helâl, kötü ve pis şeyleri haram kılar. Üzerlerindeki ağır yükleri ve zincirleri kaldırır*”² buyurmuştur.

Rasûlullah (sav) bazı ifadelerinde ilgili şeyin haram olduğunu doğrudan “*şu haramdır*” şeklinde belirtmiş; bazı durumlarda ise “*Allah size şu işi/ davranışı haram kıldı*” tarzında bir ifadeye başvurmuştur. Sözelimi, Muğîre b. Şu'be'nin rivayet ettiği bir hadis şöyledir:

*“Allah size, annelere kötü davranmayı, gereksiz alışverişleri ve kızları toprağa gömmeyi haram kıldı. Dedikodu yapmanızı, fazla soru sormanızı ve malı boşa harcamanızı da hoş görmedi.”*³

Bununla birlikte, Allah'ın yasakladığı bir davranışın beyanını da bizzat Allah'a nispet ederek (kudsî hadis şeklinde) ortaya koyan rivayetler mevcuttur. İnsanların karşılıklı hak yemeleri konusunda nakledilen “*Kullarım! Ben zulmü kendime de haram ettim, sizin aranızda da haram ettim. Artık zulmetmeyin birbirinize!*”⁴ ifadesi, haram olan davranışların kudsî hadis halinde bildirilmesine örnek verilebilir.

b2. Haram Olduğunu Belirtme

Yukarıdaki ilk maddeye oranla çok daha yaygın olan temel ifade kalıbı, doğrudan tahrîmdir. Bu noktada “*Sarhoş eden her şey haramdır*”⁵ hadisi, hem ifadenin kesinliği, hem

¹ 7. A'râf, 54.

² 7. A'râf, 156.

³ Buhârî, Edeb, 6 (5630): **Muğîre b. Şu'be'den.**

⁴ Müslim, Birr, 15 (2577): **Ebû Zerr el-Ğırâfî'den.**

⁵ Dârimî, Eşribe, 8 (2098); Buhârî, Edeb, 80 (6124); Müslim, Eşribe, 7 (2001); Ebû Dâvûd, Eşribe, 5 (3684); Nesâî, Eşribe, 23 (5595, 5597): **Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den.** İbn Mâce, Eşribe, 9 (3387); Ebû Dâvûd, Eşribe, 5 (3679); Tirmizî, Eşribe, 1 (1861); Nesâî, Eşribe, 22 (5582): **Abdullah b. Ömer'den.** Muvatta', Eşribe, 4 (9); Dârimî, Eşribe, 8 (2097); Buhârî, Eşribe, 4 (5585); İbn Mâce, Eşribe, 9 (3386); Ebû Dâvûd, Eşribe, 5 (3682);

de kapsamlılığı bakımından önem taşımaktadır. Aynı nitelikler, birden fazla sahâbîden ayrı ayrı lâfızlarla rivayet edilen “*Azı dışı olan bütün yırtıcı hayvanların yenmesi haramdır*”¹ hadisi için de geçerlidir. Bu ikinci hadisın Ebû Hüreyre ve Ebû Sa’lebe’den gelen rivayetlerindeki söz konusu lâfzın yanı sıra, İbn Abbâs rivayetinde yasaklamanın *nehâ* (vazgeçilmesini istedi) fiili ile²; Mikdâm b. Ma’dikerb rivayetinde ise ‘*lâ yahıllu*’ (helâl olmaz) ifadesi ile³ belirtilmiş olması dikkat çekicidir. Bu farklı lâfızlar ma’nen rivayetin bir sonucu olup, konuya asıl örnek teşkil eden ‘*haramdır*’ ifadesinin kaynakları daha sağlıklıdır.

Peygamber Efendimizin (sav) kan, mal ve namus mahremiyetini vurgulayan çok sayıda hadisinde de benzer bir üslûp hâkimdir. Örnek olarak şu iki hadis zikredilebilir:

“*Bütün Müslümanların birbirlerine mal, ırz ve kanları haramdır.*”⁴

“*Kim ‘Allah’tan başka ilâh yok’ der ve Allah’tan başka ibadet edilen şeyleri inkâr ederse, malı ve kanı haram olur ve hesabı Allah’a kalır.*”⁵

Bazı durumlarda, sadece “*şunu yapmak/kullanmak haramdır*” anlatımının gücüyle yetinilmeyip ek vurgular yapıldığı da olmuştur. Hz. Ali’den nakledilen bir hadiste, Allah Rasûlü’nün (sav) sağ eline ipeği, sol eline ise altını aldığı ve şöyle buyurduğu belirtilmektedir:

“*İşte şu ikisi ümmetimin erkeklerine haramdır.*”⁶

b3. Helâl Olmadığını Belirtmek

Haram olan noktaları belirtmede kullanıldığını tespit ettiğimiz son ifade yöntemi, “*şunu yapmak helâl olmaz*” biçiminde, tahrîmi dolaylı olarak anlatmaktır. Her ne kadar doğrudan ‘haramdır’ demeye göre *dolaylı* diye nitelendiriyorsak da, aslında bu tür ifadelerin mesajı son derece açıktır.

Tirmizî, Eşribe, 2 (1863); Nesâî, Eşribe, 23 (5591-5594): **H. Âişe’d. den.** Bu üç tarîkten, Ebû Mûsa ve Abdullah b. Ömer hadislerinin lâfzı (كل مسكر حرام); Hz. Âişe rivayetinin lâfzı ise (كل شراب أسكر فهو حرام) şeklindedir.

¹ Muvatta’, Sayd, 4 (14); Müslim, Sayd, 3 (1933); İbn Mâce, Sayd, 13 (3233); Tirmizî, Et’ime, 6 (1795); Nesâî, Sayd, 28 (4324): **Ebû Hüreyre’d. den.** Muvatta’, Sayd, 4 (13); Dârimî, Edâhî, 18 (1980-1981); İbn Mâce, Sayd, 11 (3232); Nesâî, Sayd, 28 (4325): **Ebû Sa’lebe el-Huşenî’d. den.**

² Dârimî, Edâhî, 18 (1972); İbn Mâce, Sayd, 11 (3234); Ebû Dâvûd, Et’ime, 33 (3803): **Abdullah b. Abbâs’tan.**

³ Ebû Dâvûd, Et’ime, 33 (3804): **Mikdâm b. Ma’dikerb’d. den.**

⁴ Ebû Dâvûd, Edeb, 40 (4882): **Ebû Hüreyre’d. den.**

⁵ Müslim, İman, 8 (23). Yine aynı konuya dair bölümler içeren Vedâ Hutbesi muhtevalı bir başka hadis için bkz: Buhârî, ‘İlm, 9 (67), 37 (105): **Ebû Bekre’d. den.**

⁶ Nesâî, Zîne, 40 (5144-5147): **H. Ali’d. den.**

*“Kardeşine üç geceden fazla küsmek hiç bir Müslüman’a helâl olmaz”*¹ hadisi, üç geceden fazla küs kalmanın dinen yasak olduğunu gayet net bir şekilde belirtmektedir. Yine Peygamber Efendimizin (sav) yolculuk sırasında molada uyuyan bir kişinin ürkütülmesi üzerine söylediği *“Bir Müslüman’ın yüreğini ağzına getirmek hiç bir Müslüman’a helâl olmaz”*² hadisi de bu bağlamda örnek verilebilir.

Tezin bir önceki bölümünde *‘İmanla bağdaşmaz saymak’* başlığı altında örnek gösterilen *‘Allah’a ve ahiret gününe inanan bir kadının, yanında mahremi olmada bir gün bir gecelik yola gitmesinin’* ve *‘herhangi bir ölüye üç günden fazla yas tutmasının’* helâl olmayacağı yönündeki hadisler de burada tekrar hatırlanmalıdır.

c. Helâl-Haram Sınırlarının Kullanım Özellikleri

Araştırmamız sırasında tespit edilen bazı veriler, helâl ve haramlara yaklaşım konusunda Peygamber Efendimizin (sav) tutumlarına ışık tutmaktadır. Onun özellikle dinî sınırlarla şahsî tercihlerini titizlikle birbirinden ayırması dikkat çekicidir.

Bu titizliği bilhassa yeme-içme konusundaki örneklerde izlemek mümkündür. Bir defasında Rasûlullâh (sav) eşi Hz. Meymûne’nin evinde bazı sahâbîlerle birlikte yemeğe oturmuş, önüne getirilen kızarmış kertenkeleyi almak üzere elini uzatmış, tam bu sırada evde misafir bulunan bir hanımın ‘yemeğin mahiyetini’ hatırlatması üzerine elini çekmiştir. Hâlid b. Velîd’in *“Haram mı?”* sorusu üzerine ise şu cevabı vermişlerdir:

*“Değil. Ama benim memleketimde yoktu, dolayısıyla yemeyi düşünmüyorum.”*³

Bu ifade, Abdullah b. Ömer’den nakledilen bir başka hadiste *“Ne yerim, ne de haramdır derim”* şeklinde⁴ özetlenmiştir.

Peygamberimizi (sav) hicret sonrası evinde misafir eden Ebû Eyyûb el-Ensârî de, *“Rasûlullâh (sav) kendisine bir yemek getirildiğinde üzerinden yer ve kalanını bana gönderirdi”* demek ve bir gün hiç üzerinden yenmemiş sarımsaklı bir yemeğin gönderildiğini ve bunun üzerine *“Haram mı?”* diye sorduğunu belirterek aldığı cevabı şöyle anlatmaktadır:

¹ Muvatta’, Husnû’l-Huluk, 4 (13); Buhârî, Edeb, 62 (6077); Müslim, Birr, 8 (2560); Ebû Dâvûd, Edeb, 55 (4910); Tirmizî, Birr, 20 (1932): **Ebû Eyyûb el-Ensârî’den.**

² Ebû Dâvûd, Edeb, 93 (5004): **Abdurrahman b. Ebî Leylâ’dan. (Mürsel)**

³ Muvatta’, İsti’zân, 4; Dârimî, Sayd, 8 (2017); Buhârî, Et’ime, 10 (5391), 14 (5400); Müslim, Sayd, 7 (1946); İbn Mâce, Sayd, 16 (3241); Ebû Dâvûd, Et’ime, 28 (3794); Nesâî, Sayd, 26 (4316): **Hâlid b. Velîd’den.**

⁴ Dârimî, Sayd, 8 (2015); Nesâî, Sayd, 26 (4315): **Abdullah b. Ömer’den.**

*“Bana ‘Hayır. Ama kokusundan dolayı hoşuma gitmiyor’ buyurdu. Bunun üzerine ben de ‘Sen hoşlanmıyorsan ben de hoşlanmayacağım’ dedim.”*¹

Her iki örnekte de yemeyi tercih etmediği yiyecekler hakkında sahâbîlerin tereddüt etmesi üzerine Rasûlullâh (sav) bunun kendi seçimleri olduğunu, herhangi bir haramlık durumunun söz konusu olmadığını belirtmişlerdir.

Bir başka önemli veri, evlilik ve damat seçimi tercihleri ile ilgilidir. Rasûlullâh (sav), kızı Fâtıma ile evli olan Hz. Ali’nin Ebû Cehil’in kızına talip olması üzerine şöyle buyurmuştur:

*“Ben ne bir helâli haram yaparım, ne de bir haramı helâl. Ama vallahi, Rasûlullâh’ın (Allah Rasûlü’nün) kızıyla aduvvullâhın (Allah düşmanının) kızı asla bir arada olamaz!”*²

Aynı tavrı ashâb-ı kirâmın da benimsediği görülmektedir. Ubeyd b. Feyrûz, sahâbî Berâ b. Âzib’e ‘Rasûlullâh’ın kurban edilmesini yasakladığı hayvanları’ sormuş; kör, hasta, topal ve sakat hayvanları içeren dört maddelik cevabı³ aldıktan sonra da *“Ama ben dişte, kulakta ve boynuzda eksiklik olmasını da beğenmiyorum”* demiştir. Berâ b. Âzib’in buna cevabı ise şu olmuştur:

*“Beğenmediğini bırak. Ama kimseye de haram kılma.”*⁴

3. Çeşitli Yönlendirme İfadeleriyle Biçimlendirme

İnsan davranışlarının, bu davranışları destekleyen niyetlerin ve yine bu davranışlarca desteklenen sonuçların çeşitliliği, davranışların değişimi için uygulanan yöntem ve yaklaşımların da çeşitliliğini beraberinde getirmiştir. Bu bölümde, davranışları farklı uyarı, yol gösterme ve müdahalelerle biçimlendiren üç adet ek ifade tarzına değinilecektir. Rasûlullâh’ın (sav) ahlâk eğitimindeki üslûbunun bu tezde –üstelik az sayıda örnek çerçevesinde- incelenenlerden çok daha fazla boyutu olduğu unutulmamalıdır.

a. Teşvik Etme-Sakındırma

Peygamberliğin iki temel fonksiyonunun ‘müjdeleme ve uyarma’ olduğu bilinmektedir.¹ Bu iki temel yaklaşım tarzından müjdeleme, hedef kitleyi belirli yönlere teşvik

¹ Müslim, Eşribe, 31 (2053); Tirmizî, Et’ime, 13 (1807): **Ebû Eyyûb el-Ensârî**’den.

² Müslim, Fedâilu’s-Sahâbe, 15 (2449): **H. Hasan**’dan.

³ Nesâî, Dahâyâ, 5-7 (4369-4371): **Berâ b. Âzib**’den.

⁴ Dârimî, Edâhî, 3 (1950); İbn Mâce, Edâhî, 8 (3144); Nesâî, Dahâyâ, 5-6 (4369-4370).

etmeyi beraberinde getirmektedir. Uyarma görevi ise farklı fırsatlarda ve farklı ifadelerle tehlikeli bulunan ahlâkî durum ve davranışlardan uzak durulmasını sağlamayı gerektirmektedir.

Tezimizin bu bölümünde, kısaca *terğib ve terhîb* adı verilen bu ‘teşvik etme ve sakındırma’ yönteminin uyarma yönü ele alınacaktır. Hadislerde tespit edilen başlıca ikaz ifadelerine geçmeden önce, bir hadisinde Allah’ın kendisine verdiği görevi ‘*Orduyu iki gözümle gördüm! Ben çıplak bir uyarıcıyım! Kendinizi kurtarın!*’ diyen kişinin durumuna benzeten² Rasûlullâh’ın (sav), uyarıcı yönünü tasvir eden bir başka hadisine dikkat çekilecektir:

“*Ben ve ümmetimin hali, şu adamın haline benziyor: Bir ateş yakmaya kalkıyor. Minik minik hayvancıklar ve kelebekler ateşin içine düşmeye başlıyorlar. İşte ben de ateşe düşmeyin diye sizin paçanıza sarılıyorum. Ama siz ille de ateşe sürüklenmeye çalışıyorsunuz.*”³

Bu kısa açıklamanın ardından, kötü davranışlardan sakındırma konusunda tespit edilen dört ifade tarzı örnekleriyle ele alınabilir. Bunlar sırasıyla, *takvâ* (sakinmak) masterından türetilen ‘*sakının*’ (اتق-اتقوا); tahzîr kalıbıyla (إياكم و...) belirtilen ‘*uzak durun*’; *ictinâb* (çekinmek) masterından gelen ‘*çekinin*’ (اجتنب-اجتنبوا) ve ‘*sizin için şundan korkuyorum*’ (أخاف/أخشي عليكم...) ifadeleri olacaktır.

● “Şu davranıştan sakının!”

Abdullah b. Abbâs’ın naklettiğine göre, Rasûlullâh (sav) Muâz b. Cebel’i Yemen’e vali olarak gönderirken ona çeşitli tavsiyelerde bulunmuş, insanları Allah’ın birliğine, namaz kılmaya ve zekât vermeye aşama aşama çağırmasını öğütlemiş ve sözlerinin sonunda şu cümleyi ifade buyurmuştur:

“*Mazlumun duasından sakın! Çünkü onunla Allah arasında perde yoktur.*”⁴

Sakındırmaya yönelik uyarıların dualarla ve yüz ifadeleriyle desteklendiğini gösteren önemli bir örnek ise, Adıyy b. Hâtim’in cehennemden korunma konusunda aktardığı hadistir. Adıyy b. Hâtim, o ânı anlatırken “*Ateşten bahsetti, ondan Allah’a sığındı, yüzünü buruşturdu. Sonra tekrar ateşten bahsedip, ondan Allah’a sığınıp, yüzünü buruşturdu*” demektedir ve en sonunda Rasûlullâh’ın (sav) ağzından şu cümlelerin döküldüğünü belirtmektedir:

¹ İlgili âyetler için bkz: **15.** Hicr, 89; **25.** Furkân, 56; **33.** Ahzâb, 45.

² Buhârî, Rikâk, 26 (6482), İ’tisâm, 2 (7283); Müslim, Fedâil, 6 (2283): **Ebû Mûsâ el-Eş’arî’den.**

³ Buhârî, Rikâk, 26 (6483); Müslim, Fedâil, 6 (2284): **Ebû Hüreyre’den.**

⁴ Buhârî, Zekât, 63 (1496); Müslim, İmân, 7 (19); Tirmizî, Birr, 68 (2014): **Abdullah b. Abbâs’tan.**

“Ateşten sakının; yarım hurmayla bile olsa! Onu da bulamazsanız hoş bir sözle!”¹

İlk örnekte görülen ve yukarıda ‘emir ve yasak kalıplarıyla biçimlendirme’ konusunda da dikkat çekilen ‘öngörülen davranışın sebebini açıklama’ yaklaşımı, insanları kötülüklerden sakındırmaya yönelik pek çok hadis için geçerlidir. Zulüm ve açgözlülüğü kınayan şu hadiste de benzer bir durum söz konusudur:

“Zulümden sakının! Çünkü zulüm kıyamet günü karanlıktır. Açgözlülüğünden de sakının! Çünkü açgözlülük sizden öncekileri mahvetti. Onlara kan döktürdü, haramları çiğnetti.”²

● **“Şu davranıştan uzak durun!”**

Sakinme uyarıları arasında özel bir yeri olan (...ایکم و...) kalıbıyla³ dile getirilen noktalar arasında, zan, haset ve yabancı (nâmahrem) kadınlarla baş başa kalma gibi davranışlar vardır:

“Zandan uzak durun! Çünkü zan, en yalan sözdür.”⁴

“Hasetten uzak durun. Çünkü haset, iyilikleri, ateşin odunu yediği gibi yer bitirir.”⁵

“Kadınlarla baş başa kalmaktan uzak durun!”⁶

● **“Şu davranıştan kaçın!”**

Daha çok ‘davranışı belirli açılardan sınırlamayı’ sağlayan bir ifadedir. İlgili davranışla ilgili her şeyden değil, özel olarak belirtilen bir alandan uzak durma söz konusudur:

“Kardeşinizle kavga ederseniz, yüze vurmaktan kaçın. Çünkü Allah Âdem’i onun sûreti üzere yarattı.”⁷

“Size yasakladığım şeyden kaçın. Yapmanızı istediğim şeyi de elinizden geldiğince yapın. Sizden öncekileri çok soru sormaları ve peygamberleriyle tartışmaları mahvetti.”⁸

¹ Buhârî, Edeb, 34 (6023), Rikâk, 51 (6563): **Adiyy b. Hâtîm**. Buhârî’nin bir diğer rivayetinde Adiyy b. Hâtîm’in “*sanki bakıyor da öyle söylüyor zannettik*” ifadesi vardır. Bkz. Buhârî, Rikâk, 49 (6540).

² Müslim, Birr, 15 (2578): **Câbir b. Abdullah’tan**.

³ Eğer ‘sakının’ ifadesi ‘dikkat edin’ anlamına geliyorsa, bu ifadenin de ‘aman ha!’ anlamına geldiği söylenebilir.

⁴ Muvatta’, Husnû’l-Huluk, 4 (15); Buhârî, Edeb, 58 (6066); Müslim, Birr, 9 (2563); Tirmizî, Birr, 56 (1988); Ebû Dâvûd, Edeb, 56 (4917): **Ebû Hüreyre’dan**.

⁵ Ebû Dâvûd, Edeb, 52 (4903): **Ebû Hüreyre’dan**.

⁶ Buhârî, Nikâh, 112 (5232); Müslim, Selâm, 8 (2172): **Ukbe b. Âmir’dan**.

⁷ Buhârî, İtk, 20 (2559); Müslim, Birr, 32 (2612): **Ebû Hüreyre’dan**. Buhârî rivayetinde sadece ilk cümle yer almaktadır. Aktarılan lâfız Müslim’e aittir.

⁸ Buhârî, İ’tisâm, 3 (7288); Müslim, Fedâil, 73 (1337): **Ebû Hüreyre’dan**.

• “Sizin adınıza şundan korkuyorum!”

Peygamber Efendimiz (sav), ashâbına uyarılarını zaman zaman ‘sizin adınıza şundan korkuyorum’ şeklinde ifade buyurmuştur. İncelemelerimiz, bu tür ifadelerin büyük oranda dünyaya kanmama, ahireti unutmama, paraya ve mala kendini kaptırmama konusundaki hatırlatmalarda yer aldığını göstermektedir.

Bir defasında “Sizin için en çok korktuğum şey, Allah’ın yeryüzünün bereketlerinden size vereceği şeylerdir”¹ buyuran Allah Rasûlü (sav), ‘yeryüzünün bereketleri’ ile neyi kastettiği sorulunca “Dünyanın çekici ve güzel yönleri” (zühratü’-d-dünyâ) açıklamasını yapmıştır. Bedir Savaşı’na katılan sahâbîlerden Amr b. Avf’ın riaveyet ettiği şu hadis ise, aynı konuda ve aynı yönde, ama daha detaylı bir uyarı içermektedir:

“Allah şahit, sizin için fakirlikten korkmuyorum. Sizin adınıza, dünyanın önünüze serilmesinden korkuyorum. Tıpkı sizden öncekilerin önüne serildiği gibi. Onun uğrunda yarışmanızdan korkuyorum. Tıpkı sizden öncekilerin yarıştığı gibi. Ve sizi oyalamasından korkuyorum. Tıpkı sizden öncekileri oyaladığı gibi.”²

Bir diğer vurgu noktası, yine hayatı yanlış tercihle boşa vermek anlamına gelen, hatalı rehber/önder seçimi olmuştur. Bu konuda rivayete konu olan hadis şöyledir:

“Ümmetim için asıl korktuğum şey, yoldan çıkararak/saptıran liderlerdir.”³

b. Benimseme-Dışlama

Sakındırma yaklaşımının yeterli olmadığı durumlarda, daha kesin bir tavırla dışlayıcı ifadeler kullanıldığı olmuştur. Yalnız burada, söz konusu dışlamanın kişilere değil davranışlara yönelik olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Çünkü ‘kaba ve katı kalpli’ olmadığı Kurân’da ısrarla belirtilen;⁴ gözleri görmeyen bir sahâbîyi bekletip biraz incitmek yüzünden bile ilâhî uyarıya muhatap olan⁵ Peygamber Efendimizin (sav), bizzat kişiyi dışlamayı prensip edinmesi mümkün değildir.

¹ Buhârî, Rikâk, 7 (6427): **Ebû Sa’îd el-Hudrî’den.**

² Buhârî, Rikâk, 7 (6425); Müslim, Zühd, 1 (2961). Tirmizî, Kıyâme, 28 (2462): **Amr b. Avf’tan.**

³ Dârimî, Rikâk, 39 (2752): **Sevbân’dan.**

⁴ **3.** Âl-i İmrân, 159.

⁵ **80.** Abese, 1-10.

Hadislerdeki kötü davranış ve sahibini dışlama yaklaşımları, genellikle, Arapça'daki kullanımları (... ليس منا من ...) veya (... فليس منا ...) şeklinde olan şu kalıp üzerinden uygulanmıştır:

“Şu davranışı yapan/özellği taşıyan bizden değildir.”

En tanınan örneği *“Bizi aldatan bizden değildir”*¹ hadisi olan bu yönteme diğer örnekler olarak aşağıdaki hadisler zikredilebilir:

*“Bize karşı silâh taşıyan bizden değildir.”*²

*“Yanağını döven, yakasını yırtan veya cahiliye davası güden bizden değildir.”*³

Görüldüğü gibi, Müslüman'la savaşımlar, din kardeşini aldatanlar, ağıt yakıp cahiliye davası güdenler, dinî kardeşlik çerçevesinin dışında sayılmıştır. Bu dışlamanın boyutlarının ne olduğu tartışma konusudur. Tirmizî, *“Küçüğümüzü sevmeyen, büyüğümüzün değerini bilmeyen bizden değildir”*⁴ hadisinin birisini *garîb*, diğerini *hasen sahîh*, sonuncusunu ise *hasen garîb* şeklinde nitelediği üç ayrı rivayetini nakletmekte ve *'hasen sahîh'* hükmünü verdiği tarîkin ardından şu açıklamayı yapmaktadır:

“Bir ilim adamı der ki: Nebî sallallâhu aleyhi vesellem'in *'bizden değildir'* buyurması, *'bizim sünnetimizden değildir, bizim edebimizden değildir'* anlamındadır. Ali ibnû'l-Medîni ise Yahya b. Sa'îd'in şöyle dediğini nakleder: Süfyân es-Sevrî, *leyse minnâ* ile ilgili bu açıklamayı şiddetle reddeder ve *'leyse min milletînâ = dinimizden değildir'* derdi.”

Elbette bu dışlamanın -ne türlü yorumlanırsa yorumlansın- çok ağır bir durum olduğu açıktır. Fakat ilk ve en önemli örnek olarak sunduğumuz aldatma ile ilgili Ebû Hüreyre hadisinin vürûd sebebi de ortadadır. Rasûlullâh'ın (sav) bir tahıl çuvalına elini daldırışı, üst kısmının kuru alt kısmının ise yaş olduğunu fark edişi, bunun nedenini mal sahibine soruşu, *'Yağmur ıslatmış yâ Rasûlallâh'* cevabını alınca da *“Üste koysaydın da insanlar görseydi olmaz mıydı? Bizi aldatan bizden değildir”* buyuruşu, söz konusu dışlamanın *'itikâdî bir ihraç'* gibi algılanmasına kanaatimizce yeterince elvermemektedir.

¹ Müslim, İman, 43 (102): **Ebû Hüreyre'den.**

² Buhârî, Fiten, 7 (7070); Müslim, İmân, 42 (98): **Abdullah b. Ömer'den.**

³ Buhârî, Cenâiz, 38-39 (1297-1298); Müslim, İmân, 44 (103): **Abdullah b. Mes'ûd'dan.**

⁴ Ebû Dâvûd, Edeb, 66 (4943); Tirmizî, Birr, 15 (1920): **Abdullah b. Amr'dan.**

“Bizden değildir” yaklaşımı dışında, daha az kullanılan ama hemen hemen aynı tesiri taşıyan başka ifade yöntemleri de mevcuttur. Peygamberimizin (sav) bizzat kendi ismini veya Allah’ın vahyini ortaya koyup “*şu şekilde davrananlar Muhammed’den/Allah’ın indirdiği kitaptan berîdir/uzaktır*” buyurduğu bazı durumlar rivayetlerde yer almaktadır. Bunlar arasında, kâhine gidip fikir danışmak,¹ sakalı bağlama² veya bıyığı aşırı uzatma³ gibi anormal görünümsergilemek sayılabilir.

Daha önce ‘Acıyı mahrum kalma ile vurgulama’ başlığı altında temas ettiğimiz, ahiret günü Rasûlullah’la (sav) birlikte olamama, bilhassa havzın başında onunla buluşamama temalı rivayetler arasında da bu kapsamda değerlendirilebilecek unsurlara rastlanmaktadır. Nesâî’nin Ka’b b. Ucre’dan naklettiği “*Benden sonra gelecek bazı yöneticilerin yalanlarını kim doğrularsa, zulümlerine kim destek olursa, o benden değil, ben de ondan değilim. Havzda yanıma da gelemem*”⁴ biçimindeki rivayet bu noktada örnek teşkil edebilir.

“Soğan veya sarımsak yiyen bizden ya da mescidimizden uzak dursun”⁵ hadisi ise, kötü davranışı yapanlara mesafeli yaklaşma bakımından olduğu kadar, genellikle toplumda küçümsenen ve tepki gösterilmeyen bazı davranışlar için bu tarz bir yaklaşımın sergilenebildiğini göstermesi bakımından da anlamlıdır. Araştırmalarımız sırasında bir peygamberin karşısındakilere ‘böyle olacaksa mescide gelmeyin’ mesajını açıkça vermesini gerektirecek ikinci bir örneğe rastlanmamıştır.

c. Rahmet Okuma-Lânetleme

Ahlâkî davranışları onaylamada davranışı yapan için Allah’ın rahmetini dilemenin, kınamada ise yapanı lânetlemenin kullanıldığı tespit edilmiştir. Alışveriş ve alacak-verecek meselelerinde kolaylık ve esneklik sağlayanlara Allah’ın rahmetiyle muamele etmesini dileyen⁶ ve bu duasıyla davranışa yönelik olumlu algılamayı perçinleyen Peygamberimiz (sav), kötü yaklaşımları ise ağır bir dille lânetlemiştir.

¹ Ebû Dâvûd, Tıbb, 21 (3904): **Ebû Hüreyre’dan.**

² Nesâî, Zîne, 12 (5067): **Ruveyfi’ b. Sâbit’ten.**

³ Tirmizî, Edeb, 16 (2761); Nesâî, Zîne, 2 (5047): **Zeyd b. Erkam’dan.**

⁴ Nesâî, Bey’at, 35 (4207): **Ka’b b. Ucre’dan.**

⁵ Buhârî, Et’ime, 49 (5452); Ebû Dâvûd, Et’ime, 41 (3822); Tirmizî, Et’ime, 13 (1806): **Câbir b. Abdullah’tan.**

⁶ Buhârî, Büyû’, 16 (2076): **Câbir b. Abdullah’tan.**

Her ne kadar ‘lânetlemek’ deyince akla -Peygamberlerinin kabirlerini mescid edinen Yahudi ve Hıristiyanların durumu¹ gibi- çok ağır örnekler gelse de, bu tür sert ve tepkili ifadeler daha farklı tutumlara da yöneltilmiştir. Sözelimi, Rasûlullâh (sav) yanında sol elle yemek yiyen bir adamı “*Sağınla ye*” diye uyarmış; adam sırf burnu büyüklüğünden “*Yapamıyorum*” diye cevap vermiş ve ardından “*Yapamaz olasin!*” bedduası gelince adamın sol eli o anda çolak kalmıştır.²

Lâneti hak eden kişilerin bu şekilde kötülenmesi sırasında gruplama yöntemine başvurulduğu,³ ayrıca zaman zaman oldukça kapsamlı ifadeler kullanılabildiği konusunda da bazı rivayetler tespit edilmiştir.⁴ Bunun yanı sıra, üzüntüsü konusunda kendisine teselli edici ilâhî bir uyarı gelmeden önce Rasûlullâh’ın (sav) namazda isim vererek “*Allah’ım, filâna ve filâna lânet et!*” diye dua ettiği de⁵ bilinen bir gerçektir.

Rasûlullâh’ın (sav) lânetine konu olan davranışlara geçmeden önce, bir noktanın altını çizmek yerinde olacaktır: Lânet, dışlamanın da, sevmemenin de ötesindedir ve herhangi bir kötü duruma gösterilebilecek en ağır tepkidir.

Özellikle lânet edenin ‘şunlara beddua etseniz’ denildiğinde “*Ben lânet okumaya gönderilmedim; rahmet olmaya gönderildim*”⁶ açıklamasını yapan; “*Mümine lânet etmek, onu öldürmek gibidir*”⁷ ifadesini kullanan bir peygamber olduğu düşünüldüğünde, aşağıdaki durumların ciddiyeti daha iyi kavranabilecektir.

¹ Buhârî, Salât, 55 (435), Libâs, 19 (5815): **H. Âişe ve Abdullah b. Abbâs’tan.** Buhârî, Cenâiz, 62 (1330); Müslim, Mesâcid, 3 (529): **H. Âişe’dan.** Müslim, Mesâcid, 3 (530): **Ebû Hüreyre’dan.**

² Müslim, Eşribe, 13 (2021); Dârimî, Et’ime, 9 (2032): **Seleme b. Ekva’dan.**

³ Lânet edilen dört tane sorunlu davranış biçimi hakkında bkz: Müslim, Edâhî, 8 (1978); Nesâî, Dahâyâ, 34 (4422): **H. Ali’dan.**

⁴ Allah Rasûlü’nün (sav), içkinin kendisini de, içenini de, ikram edenini de, satanını da, alanını da, üretenini de, ürettirenini de, taşıyanını da, taşıtanını da, parasını yiyenini de (toplam on madde) lânetlediği hakkında bkz: İbn Mâce, Eşribe, 6 (3380-3381); Ebû Dâvûd, Eşribe, 2 (3674): **Abdullah b. Ömer’dan.**

⁵ Buhârî, De’avât, 58 (6392), İ’tisâm, 17 (7346): **Abdullah b. Ömer’dan.** Bu uygulama, Âl-i İmrân sûresinin “*Bu işte senin yapacağın bir şey yoktur. Allah, ya tövbelerini kabul edip onları affeder, ya da zalim olduklarından dolayı onlara azap eder*” meâlindeki 128. âyetinin inmesinden önce gerçekleşmiştir.

⁶ Müslim, Birr, 24 (2599): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁷ Buhârî, Edeb, 73 (6105); Müslim, İman, 47 (110): **Sâbit b. Dahhâk’tan.**

Peygamber Efendimizin (sav) lânet ettiği davranışlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir:

Saç ekleyenler ve ekletenler,¹

Dövme yapanlar ve yaptıranlar,²

Erkeklere benzeyen kadınlar ve kadınlara benzeyen erkekler,³

Zevk için canlı hayvanı hedef tahtası yapanlar,⁴

Canlı hayvanın yüzünü dağlayanlar.⁵

Yukarıdaki maddeler mercek altına alındığında, aralarındaki en önemli ortak noktanın ‘Allah’ın uygun gördüğü yaratılışı değiştirmek’ olduğu görülecektir. Dikkat çekici olan nokta, aynı konuyu ele alan Kurân-ı Kerîm âyetlerinin başlangıcında, insanı bu yola sevk eden şeytanın lânetleniyor olmasıdır:

*“Allah o şeytana lânet etti ve o da ‘Andolsun ki senin kullarından elbette belirli bir pay alacağım’ dedi. ‘Onları mutlaka saptıracağım, mutlaka onları kuruntulara sokacağım ve onlara emredeceğim de hayvanların kulaklarını yaracaklar. Yine onlara emredeceğim de Allah’ın yarattığını değiştirecekler.’ Kim Allah’ı bırakıp da şeytanı dost edinirse, şüphesiz o, apaçık bir hüsrana düşmüştür.”*⁶

C. Sonuç Ağırlıklı Yöntemler

Davranış oluşturma yöntemleri arasında ‘sonuç ağırlıklı yöntemlerin’ önemli bir yeri vardır. Davranışların sonuçlarına dikkat çeken hadisler aşağıda topluca incelenmiştir.

1. Cennet/Cehennem Sonucu Öngörme

Davranışların sonucunda elde edilecek nimeti veya katlanılacak azabı hatırlatan hadisler öncelikle ele alınacaktır. Cennetle ilgili bölümün cehennemle ilgili ifadelerden daha

¹ Buhârî, Libâs, 83 (5937); Müslim, Libâs, 33 (2124); Tirmizî, Edeb, 33 (2783), Libâs, 25 (1759); Nesâî, Zîne, 23 (5095): **Abdullah b. Ömer’dan.** Ebû Dâvûd, Teraccül, 5 (4170): **Abdullah b. Abbâs’tan.**

² Buhârî, Libâs, 83 (5937); Müslim, Libâs, 33 (2124); Tirmizî, Edeb, 33 (2783), Libâs, 25 (1759); Nesâî, Zîne, 23 (5095): **Abdullah b. Ömer’dan.** Ebû Dâvûd, Teraccül, 5 (4170): **Abdullah b. Abbâs’tan.**

³ Buhârî, Libâs, 61 (5885); Ebû Dâvûd, Libâs, 31 (4097); Tirmizî, Edeb, 34 (2784): **Abdullah b. Abbâs’tan.**

⁴ Dârimî, Edâhî, 13 (1973); Buhârî, Zebâih, 25 (5515); Müslim, Sayd, 12 (1958); Nesâî, Dahâyâ, 41 (4441): **Abdullah b. Ömer’dan.**

⁵ Müslim, Libâs, 29 (2117): **Câbir b. Abdullah’tan.**

⁶ 4. Nisâ, 118-119.

kapsamlı olması, genel olarak ödüllendirmeye cezadan daha fazla yer verildiği anlamına gelebilir.

a. Cennet Sonucunu Belirtmede Kullanılan Yöntemler

Sâlih amellere yönelik motivasyon oluşturmada cennet hakkındaki müjdeleyici ifadelerin büyük yeri olduğu aşikârdır. Her ne kadar hadislerde cennet nimetleri Kurân-ı Kerîm'deki oranda detaylarıyla tasvir edilmiyorsa da, ahlâk hadislerinin genelinde cennete dair unsurlar fazlasıyla mevcuttur. Bilhassa dikkat çeken ve Peygamber Efendimiz (sav) tarafından sıklıkla tekrarlanan yaklaşımlar arasında, kimi ahlâkî davranış ve özellikleri gerçekleştirenlere 'cennete girme' veya 'cehennemden korunma' karşılığını müjdelemek ve bizzat varlık veya şahsı ismiyle cennete nispet etmek gösterilebilir. Aşağıdaki üç alt başlıkta bu yaklaşımların fûrûdaki örnekleri incelenecektir.

a1. Cennete Girmeyi Vurgulamak

Tespit ettiğimiz yirmiden fazla sahih hadiste, bazı ahlâkî davranışları yapanlara yahut da bazı olumlu ahlâkî özellikleri taşıyanlara 'şu davranışı yapan/özellliği taşıyan cennete girer' şeklinde net ifadelerle müjdeler verilmiştir. Örneklere geçmeden önce, ilk bakışta problematik olarak algılanabilecek bir noktaya değinmek uygun olacaktır:

Sahîhayn'da yer alan bir hadiste¹ Rasûlullah (sav) "*Hiç kimseyi amelinin cennete sokmayacağını*" ifade buyurmuştur. Sahâbîlerden gelen "*Sizi de mi yâ Rasûlallâh?*" sorusuna ise, "*Evet, beni de. Ancak Allah beni fazlî ve rahmeti ile kaplarsa o başka*" biçiminde karşılık vermiştir.

Burada açık olan nokta, kimsenin yapıp ettiği davranışlar karşılığında cennete hak kazanamayacağıdır. Halbuki aşağıda zikredilecek örneklerde 'amellerin doğrudan cennete götüreceği' yönünde vurgular vardır.

Kanaatimizce, amellerin tek başına yeterli olmayacağını açıklayan ve asıl belirleyici öge olarak 'Allah'ın fazlını ve rahmetini' gösteren hadis, bütün örnekler için müfessir konumundadır. Buna göre, kul, herhangi bir olumlu davranışı gerçekleştirmekle Allah'ın rızasını kazanmakta, dolayısıyla da Cenâb-ı Hak onu ahirette cennet ile ödüllendirmektedir.

Bu kısa açıklamadan sonra, belirli davranışlara veya özelliklere sahip olanlara 'cennete girme' karşılığı vaad edilen hadislerle geçmek uygun olacaktır.

¹ Buhârî, *Mardâ*, 19 (5673); Müslim, *Sıfâtü'l-Münâfikîn*, 17 (2816): **Ebû Hüreyre'den**. Müslim, *Sıfâtü'l-Münâfikîn*, 17 (2817): **H. Âişe'den**.

“*Kim şu davranışı yaparsa cennete girer*” şeklinde özetlenebilecek olan ve belirli davranışlara cennete girme karşılığı öngören nebevî ifadelerin en önemli örneklerinden birisi, hicret esnasında Rasûlullâh’ın (sav) Medine’ye girişini anlatan Abdullah b. Selâm hadisidir. Allah’ın Elçisi (sav) Medine’ye girişte toplananlara yaptığı ilk konuşmada şöyle buyurmuştur:

“*İnsanlar! Selâmı yayın. Akrabalarınızı ziyaret edin. Yemek yedin. Geceleyin herkes uyurken namaz kılın. Selâmetle cennete girin.*”¹

Cennete girme sonucuna götüren önemli hususlardan birisi de Allah’ın birliği gerçeğini benimsemektir. Şirkten uzak durmak ve tevhîde inanmak hususunda bu üslûba sahip pek çok hadis rivayet edilmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir:

“*Ümmetimden Allah’a hiçbir şeyi ortak saymadan ölen cennete girer.*”²

“*Lâ ilâhe illallâh diyen ve böylece ölen her kul mutlaka cennete girer.*”³

“*Allah’tan başka ilâh olmadığını bilerek ölen kişi cennete girer.*”⁴

Aynı şekilde, düzgünce abdest aldıktan sonra *kelime-i şehâdet* getiren kişinin,⁵ sabah veya akşam *seyyidü’l-istiğfâr* metnini söyleyip de o gün ölen kişinin cennete gireceğini belirten⁶ hadislere de işaret edilmelidir. Zira, hem kelime-i şehâdet hem de sey-yidü’l-istiğfâr, doğrudan tevhîdi ifade eden muhtevalar sahiptir. Yine Allah inancını her yönüyle pekiştiren *el-esmâ’ü’l-hüsna* hakkında “*Allah’ın doksan dokuz ismi vardır. Onları koruyan/ezberleyen cennete girer*”⁷ buyrulması da, cennete girme müjdesinin bilhassa Allah inancını destekleme amacıyla ifade edildiğini düşündürmektedir.

Tevhîdin ardından bu yöntemle en çok desteklenen davranışların başında namaz gelmektedir. Abdest alıp içinden gelerek iki rekat namaz kılan kişiye ‘*cennetin vâcip olacağı*’;⁸ farzlar dışında ve yine içinden gelerek günde on iki rekat nafile namaz kılana ‘*cennette bir ev yapılacağı*’⁹ yönündeki hadisler, bu noktada önemli verilerdir. Nâfile

¹ İbn Mâce, Et’ime, 1 (3251); Tirmizî, Kıyâme, 42 (2485): **Abdullah b. Selâm’dan.**

² Buhârî, İsti’zân, 30 (6268), Rikâk, 13 (6443); Müslim, İmân, 40 (94): **Ebû Zerr’dan.**

³ Buhârî, Libâs, 24 (5827): **Ebû Zerr’dan.**

⁴ Müslim, İman, 10 (26): **Osman b. Affân’dan.**

⁵ Müslim, Tahâret, 6 (234); İbn Mâce, Tahâret, 60 (170); Ebû Dâvûd, Tahâret (169): **Ukbe b. Âmir’dan.**

⁶ Buhârî, De’avât, 2 (6306), 16 (6323); Ebû Dâvûd, Edeb, 110 (5070); Tirmizî, De’avât, 15 (3393); Nesâî, İsti’âze, 57 (5522): **Şeddâd b. Evs’ten.**

⁷ Buhârî, De’avât, 68 (6410); Müslim, Zikr, 2 (2677); İbn Mâce, Duâ, 10 (3860); Tirmizî, De’avât, 83 (3507): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁸ Müslim, Tahâret, 6 (234): **Ukbe b. Âmir’dan.**

⁹ Müslim, Salâtü’l-Müsâfirîn ve Kasrihâ, 15 (728); İbn Mâce, İkâme, 100 (1141); Ebû Dâvûd, Tatavvu’, 1 (1250); Tirmizî, Salât, 189 (415): **Ümmü Habîbe’dan.**

namazların yanı sıra, günlük beş vakit farz namazı kılanların cennete gireceğine dair örnekler de mevcuttur.¹ Sabah ve ikindi namazlarının belirleyiciliğini ifade eden “İki serinliği kılan cennete girer”² şeklindeki hadis bunlardan birisidir.

İman ve ibadet meselelerine ek olarak, değişik ahlâkî davranışları gerçekleştirenleri cennetle müjdeleyen nebevî ifadeler de dikkat çekilmelidir. Özellikle çocuk sevgisi ve çocuğa yönelik fedakârlıklar üzerinde durulurken bu üslûbun hâkim olduğu söylenebilir. Çocuğunu kaybedenlere sabır tavsiye ederken “Üç çocuğu ölüp de sabreden, mutlaka cennete girer”³ buyuran Rasûlullâh (sav), bir başka defasında ise işaret ve orta parmaklarını bitiştirerek “Ben ve yetime bakan cennette şu ikisi gibiyiz”⁴ ifadesini kullanmışlardır. Son örnekte ‘cenneti elde etmenin’ yanında Allah’ın Elçisi’ne yakın bulunmanın da müjdelenmesi, bizzat Peygamberimizin (sav) hem yetim büyümüş hem de iki çocuğunu kaybetmenin acısını yaşamış olması bakımından manidârdır.

Cennete girmeyi davranışlar açısından değil de, sahip olunan nitelikler açısından vurgulayan hadislerde ise “şu özelliği taşıyan kişi cennete girer” tarzında bir anlatım görülmektedir. Önceki bahiste olduğu gibi burada da Allah’a ve birliğine iman ön plândadır. “Cennete sadece mümin olan girer”⁵ cümlesi, farklı farklı ortamda Peygamber Efendimiz (sav) tarafından dile getirilmiştir. Zira, bizzat bir nebevî hutbede vârid olmasının yanı sıra,⁶ farklı sahâbîlerin özellikle teşrîk günlerinde bu ifadeyi yüksek sedayla seslendirmekle görevlendirildikleri de bilinmektedir.⁷

Hasta ziyaretini yapan kişiyi ‘ziyaretçi’ vasfını taşıdığı sürece cennet bahçesinde kabul eden Sevbân hadisi,⁸ hasta ziyaretini teşvik etme yönünde çok ciddi bir motivasyon kaynağıdır. Aynı güçlü anlatımın ‘ilim tâlibi’ olma vasfını taşıyanların cennete giden bir yola girdiklerini anlatan şu hadiste de yer aldığı aşîkârdır:

¹ Konuyla ilgili bir kudsî hadis için bkz: Ebû Dâvûd, Salât, 9 (430).

² Buhârî, Mevâkîf, 26 (574); Müslim, 37 (635): **Ebû Mûsâ’dan.**

³ Buhârî, Cenâiz, 91 (1381): **Enes’ten.** Müslim, Birr, 47 (2632): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁴ Buhârî, Edeb, 24 (6005); Ebû Dâvûd, Edeb, 131 (5150); Tirmizî, Birr, 14 (1918): **Sehl b. Sa’d’dan.** Müslim, Zühd, 2 (2983): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁵ Buhârî, Kader, 5 (6606); Müslim, Îmân, 47 (111): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁶ Müslim, Îmân, 95 (221): **Abdullah b. Mes’ûd’dan.**

⁷ Hz. Ömer’in bu şekilde görevlendirilişi için bkz: Müslim, Îmân, 48 (114): **H. Ömer’dan.** Bısr b. Suhaym’in benzer bir görevi alışı için bkz: Nesâî, Îmân, 7 (4994): **Bısr b. Suhaym’dan.**

⁸ Müslim, Birr, 13 (2568): **Sevbân’dan.**

“Kim bilgi öğrenmek için yola koyulursa, Allah bu sayede onu cennete giden bir yola sokar.”¹

a2. Cehennemden Korunmayı Vurgulamak

Cennetle sonuçlanan davranışları kavratmada kullanılan bir başka yöntem, ilgili davranışı yapan veya özelliği taşıyan kişinin cehennemden korunacağını ve kurtulacağını açıklamaktır. Her ne kadar bir önceki başlıkta ele alınan müjdelemeler kadar yoğun olmasa da, cehennemden uzak kalmayı öngören hadisler de önemli bir yekûn oluşturmaktadır. Araştırmalarımız sırasında tespit ettiğimiz önemli bir husus da, aşağıda inceleyeceğimiz hadislerin yukarıdakilerle hemen hemen aynı konulara dair yöneltmelerde bulunuyor olmasıdır. Sözelimi, Rasûlullâh'ın (sav) ‘tevhîde inananların cehennemden korunacağı’ yönündeki bazı mübarek beyanları şu şekildedir:

“Allah’ın rızasını amaçlayarak ‘Lâ ilâhe illallâh’ diyen bir kul kıyamet günü mutlaka karşılığını alacak ve Allah ona ateşi haram edecek/yasaklayacaktır.”²

“Kim Allah’tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed’in Allah’ın elçisi olduğuna şahitlik ederse, Allah ona ateşi haram eder/yasaklar.”³

Görüldüğü üzere, her iki hadis de yukarıda ‘cennete girmeyi vurgulamak’ başlığı altında değinilen rivayetlerle büyük benzerlik taşımaktadır. Bilhassa Ubâde b. Sâmit hadisi, *“Lâ ilâhe illallâh diyen ve böylece ölen her kul mutlaka cennete girer”⁴* biçimindeki Ebû Zerr hadisi ile yan yana değerlendirildiğinde, aynı bilginin iki ayrı yöntemle nasıl ifade edildiği yakından müşahede edilmiş olacaktır.

Ebû Zerr el-Ğîfârî, bu hadisi bir gece Rasûlullâh (sav) ile birlikte yürüyüş yaptıklarını belirten bir bağlam çerçevesinde rivayet etmiştir. Ubâde b. Sâmit ise, ölüm döşeginde yanına oturup ağlayanları ağlamamaları için uyarılmış ve *“Rasûlullâh’tan (sav) duyup da size anlatmadığım bir tek yararlı söz kaldı, onu da bugün şu halimle anlatacağım”* dedikten sonra bu hadisi nakletmiştir.

Yine, sabah ve ikindi namazlarını kılmanın kişiye cenneti kazandıracağını belirten Ebû Mûsâ hadisine paralel bir ifade Umâra b. Ruveybe’den merfû olarak nakledilmiştir. *“Güneşin*

¹ Ebû Dâvûd, ‘İlm, 1 (3641); Tirmizî, ‘İlm, 19 (2682): **Ebü’ d-Derdâ’dan.** Tirmizî, ‘İlm, 2 (2646): **Ebü Hüreyre’dan.**

² Buhârî, Salât, 46 (425), Et’ime, 15 (5401), Rikâk, 6 (6423): **‘İtbân b. Mâlik’ten.**

³ Müslim, Îmân, 10 (29); Tirmizî, Îmân, 17 (2638): **Ubâde b. Sâmit’ten.**

⁴ Buhârî, Libâs, 24 (5827): **Ebü Zerr el-Ğîfârî’dan.**

doğuşundan ve batışından önce namaz kılan bir kişi asla ateşe girmez”¹ ifadesi, “İki serinliği kılan cennete girer”² hadisinin muhtevasını aynen yansıtmaktadır.

Cennete girme ve cehennemden korunma müjdelerinin kesiştiği bir diğer alan ise çocuk sevgisidir. Bir gün Hz. Âişe, yanına fakir bir kadının gelip yiyecek istediğini, bulup verebildiği tek hurmayı alınca da kendisi yemeyip yanındaki iki kızına bölüştürdüğünü anlatmış, bunun üzerine Peygamber Efendimiz (sav) “*Kimin kızları olup da güzelce yetiştirirse, kızları onunla ateş arasında perde olur*”³ buyurmuşlardır. İlginç olan nokta, hadisin Ebû Saîd el-Hudrî’den gelen rivayetinde “*ona cennet verilir*”⁴ ifadesinin bulunmasıdır.

Yukarıda sunulan örnekler, olumlu davranışların cennete götüreceğinin hatırlatmanın dışında, cehennemden koruyucu özelliğini vurgulamanın da sünnet-i seniyyede sık kullanılan bir yöntem olduğunu ortaya koymaktadır.

a3. Cennetin Parçası Olmayı Vurgulamak

Diğer bir anlatım tarzı, davranışları ve özellikleri değil, bizzat kişileri ve varlıkları cennete nispet etmektir. Bu yöntem, bazı kişilerin ismen cennetle müjdelenmesiyle sınırlı değildir. İlgili kişi ile cennetteki nimetler arasında aidiyet ilişkisi kurma veya dünyadaki bir varlığın aslında cennet kapsamında yer aldığını belirtme gibi farklı boyutlara sahiptir.

Cennetle müjdelendikleri yaygın olarak bilinen on kişinin (*el-‘aşeretü’l-mübeşşere*)⁵ dışında da, bizzat Rasûlullah (sav) tarafından cennetlik olduğu ifade edilen insanlar vardır. Bunlar arasında, aşere-i mübeşşere içinde yer alan Sa’d b. Ebî Vakkâs’ın “*Yeryüzünde yürüyen canlı bir insan için Rasulullah’ın (sav) cennetlik buyurduğunu sadece onda gördüm*” dediği Abdullah b. Selâm⁶ zikredilebilir.

¹ Müslim, Mesâcid, 37 (634): **Umâra b. Ruveybe’den.**

² Buhârî, Mevâkîf, 26 (574); Müslim, 37 (635): **Ebû Mûsâ’dan.**

³ Buhârî, Edeb, 18 (5995); Müslim, Birr, 46 (2629); Tirmizî, Birr, 13 (1915): **Hiz. Âişe’den.**

⁴ Ebû Dâvûd, Edeb, 130 (5147): **Ebû Sa’id el-Hudrî’den.**

⁵ Ebû Dâvûd, Sünne, 9 (4648); Tirmizî, Menâkıb, 26 (3748): **Saîd b. Zeyd’den.**

⁶ Buhârî, Menâkıbü’l-Ensâr, 19 (3812); Müslim, Fedâilü’s-Sahâbe, 33 (2483): **Sa’d b. Ebî Vakkâs’tan.**

Küçük yaşta vefat eden oğlu İbrahim'in ardından “*Onun cennette bir süt annesi var*”¹ buyuran Peygamberimiz (sav); Enes b. Malik'in annesi,² Sâbit b. Kays³ ve Bilâl-i Habeşî⁴ için de cennete yönelik müjdelemelerde bulunmuşlardır.⁵

Hiz. Hatice ve Hiz. Ömer hakkındaki müjdelemeler ‘*cennette özel evleri olduğu*’ yönündedir ve sahîh rivayetlerde mevcuttur.⁶ Hiz. Hasan ve Hiz. Hüseyin'in ‘*cennetteki gençlerin efendisi*’ olduğu,⁷ Ca’fer b. Ebî Tâlib'in ‘*cennette meleklerle birlikte uçarken görüldüğü*’⁸ yönünde bu bahse konu olabilecek merfû rivayetler nakledilmişse de, sıhhat durumları araştırmaya muhtaç durumdadır.

“*Evimle minberimin arası cennet bahçelerinden bir bahçedir*” hadisi,⁹ özel bir mekânı cennetle özdeşleştiren nebevî ifadelerin -tespit edebildiğimiz kadarıyla- en belirginini durumundadır.

İhtiva ettiğı bereket ve cennete götüren amellere temel oluşturması bakımından vurgulanan bu özel mekân gibi, önemi bilhassa hatırlatılan sözlü ifadeler de tespit edilmiştir. Rasûlullâh'ın (sav) Abdullah b. Kays'a ifade buyurduğı “*Sana cennet hazinelerinden bir söz öğreteyim mi? Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh*”¹⁰ hadisi bu tarz anlatımlara örnek verilebilir.¹¹

¹ Buhârî, Cenâiz, 91 (1382): **Berâ'dan.**

² Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 19 (2456): **Enes b. Mâlik'ten.**

³ Müslim, İmân, 52 (119): **Enes b. Mâlik'ten.**

⁴ Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 21 (2458): **Ebû Hüreyre'den.**

⁵ Yine, Rasûlullah'ın (sav) Bedir'de şehit düşen Hârise isimli bir gencin annesine ‘*oğlunun Firdevs cennetinde olduğunu*’ müjdelediğine dair bir bilgi için bkz: Buhârî, Rikâk, 51 (6567): **Enes b. Mâlik'ten.**

⁶ Hiz. Hatice için bkz: Buhârî, Menâkıbü'l-Ensâr, 20 (3816); Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 12 (2434); Tirmizî, Menâkıb, 62 (3876): **Hiz. Âişe'den.** Hiz. Ömer için bkz: Buhârî, Fedâilü Ashâbi'n-Nebî, 6 (3679), Nikâh, 107 (5226), Ta'bîr, 31 (7024); Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 2 (2394): **Câbir b. Abdullah'tan.** Ayrıca ‘*Allah rızası için bir mescid yaptırana Allah'ın da aynısını cennette yapacağını*’ belirten bir hadis için bkz: Buhârî, Salât, 65 (450); Müslim, Mesâcid, 4 (533): **Hiz. Osmân'dan.**

⁷ Tirmizî, Menâkıb, 31 (3768).

⁸ Tirmizî, Menâkıb, 30 (3763). Tirmizî hadis için ‘*garîb*’ hükmünü vermekte ve ayrıca bizzat tazîf etmektedir.

⁹ Buhârî, Rikâk, 53 (6588), İ'tisâm, 16 (7335); Tirmizî, Menâkıb, 68 (3915-3916): **Ebû Hüreyre'den.**

¹⁰ Buhârî, De'avât, 50 (6384), 67 (6409), Kader, 7 (6610); Müslim, Zikr, 13 (2704); Tirmizî, De'avât, 3 (3374), 58 (3461): **Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den.**

¹¹ ‘*Acvenin cennetten olduğu*’ yönündeki bazı rivayetler için bkz: İbn Mâce, Tıbb, 8 (3453): **Câbir b. Abdullah'tan.** Tirmizî, Tıbb, 22 (2066, 2068): **Ebû Hüreyre'den.**

b. Cehennem Sonucunu Belirtmede Kullanılan Yöntemler

Müjdeleyici olmanın yanında uyarıcı olarak da görevlendirilen¹ Rasûlullâh (sav), elbette gerekli tutumlara yönelik ikazlarda da bulunmuştur. Kesin olarak belirtilmesi gereken nokta, Allah'ı ve 'Allah'ın günlerini' hatırlatmayı² temel alan bu uyarıcılık görevinin asla bir dışlama ve nefret ettirmeye dönüşmemiş olduğu gerçeğidir.³

Bu bölümde, cehenneme düşme sonucunu belirten ve kimi ahlâkî özellik ve davranışları düzeltmede bunu bir yöntem olarak ortaya koyan hadisler yine üç alt başlık halinde ele alınacaktır. Bu başlıklarda sırasıyla, cennete girememeyi, cehennemde yer almayı ve ateşin parçası olmayı vurgulayan rivayetler değerlendirilecektir.

Davranışları sonuçları bakımından cehennemle ilişkilendirme konusunun cenneti esas alan bir başlıkla açılması ilk bakışta garipsenebilecek bir durumdur. Fakat, bu husustaki hadislerin büyük bölümü 'cennete girememeye dair uyarıları' öncelikli yöntem olarak incelemeyi gerekli kılmıştır. Zira, nebevî eğitim metodunun, insanların cehennemlik olmaları durumundan çok cennete kavuşma fırsatını kaçırmaları üzerinde yoğunlaştığı açıktır. Aşağıdaki şu hadis, konuyu yeterince aydınlatacak niteliktedir:

*“Ben ve ümmetimin hali, şu adamın haline benziyor: Bir ateş yakmaya kalkıyor. Küçük canlılar ve kelekler ateşin içine düşmeye başlıyorlar. İşte ben de ateşe düşmeyin diye sizin paçanıza sarılıyorum. Ama siz ille de ateşe sürüklenmeye çalışıyorsunuz.”*⁴

b1. Cennete Girememeyi Vurgulamak

Peygamber Efendimizin (sav) bazı ifadelerinde kimi kötü davranışlar veya kişilik özellikleri zikredilmekte ve bunları gerçekleştirenlerin cennete giremeyecekleri açık bir şekilde belirtilmektedir.

Hadislerdeki ifade o kadar açık ve vurgular o kadar güçlüdür ki, açıklamakta şârihlerin zaman zaman ciddi zorluklar yaşadığı görülmektedir.¹

¹ 25. Furkân, 56; 33. Ahzâb, 45.

² 'Eyyâmullâh' ifadesine dair bkz: 14. İbrâhîm, 5.

³ Kolaylaştırmak, zorlaştırmamak, müjdelemek ve asla nefret ettirmemek, sünnet ile örneklenen eğitim anlayışının temel ögesidir. Konuyla ilgili Enes hadisi için bkz: Buhârî, 'İlm, 11 (69) ve Edeb, 80 (6125). Ayrıca Peygamber Efendimizin (sav) 'Allah'tan gelen bir sevgiyle' sahâbilerine yumuşak davrandığı konusunda bkz: 3. Âl-i İmrân, 159.

⁴ Buhârî, Rikâk, 26 (6483); Müslim, Fedâil, 6 (2284): **Ebû Hüreyre'den**. Yine bu yaklaşımı destekleyen “Ben lânet okumaya gönderilmedim, rahmet olmaya gönderildim” hadisi için bkz: Müslim, Birr, 24 (2599): **Ebû Hüreyre'den**.

‘Şu davranışı yapan/özelliği taşıyan kişi cennete giremez’ şeklindeki hadislerle örnek olarak şu sahîh rivayetler hatırlatılabilir:

“Lâf taşıyan kişi cennete giremez.”²

“Akraba ziyaretini kesen kişi cennete giremez.”³

“Kalbinde zerre kadar kibir olan kişi cennete giremez.”⁴

“Komşusu tehlikelerinden güvende olmayan kişi cennete giremez.”⁵

Yine Dârimî ve Nesâî’nin Abdullah b. Amr’dan rivayet ettikleri bir hadiste⁶ de, lâf taşıyan, anne ve babasının sözünü dinlemeyen ve alkolik olanların cennete giremeyecekleri yönünde bilgi mevcuttur.

Sade ve yalın bir şekilde ‘cennete girememeyi’ öngören hadisler dışında, daha ağır ve uyarıcı bir üslûpla ‘Allah’ın cenneti ilgili kişiye haram etmesini’ vurgulayan hadisler de bulunmaktadır. Özellikle kul hakkı konusunda nebevî üslûbun bu şekilde sertleştiği tespit edilmiştir:

“Allah’ın, yönetimi altına bazı kimseleri verdiği bir kul, şayet yönetimi altındakileri aldatır ve bu hal üzere ölürse, Allah ona cenneti haram eder.”⁷

“Kim yalan yeminle Müslüman bir kişinin hakkını elinden alırsa, Allah ona ateşi vacip kılar ve cenneti haram eder.”⁸

¹ İlk bakışta rahat anlaşılabilir görünen pek çok yorum aslında önemli yanlışlıklar ihtiva edebilir ve ‘ciddi zorluk’ tanımlamamız bu gerçeğe yöneliktir. Sözelimi Nevevî (öl. 676) biraz sonra örnek olarak verilecek olan “Akraba ziyaretini kesen kişi cennete giremez” hadisini şerh ederken iki temel yoruma yer verir:

1. Sılanın yararına inanmayan, davranışı bile bile yapmayan münkir kastediliyor.

2. İlgili kişi cennete evvel emirde (ilk etapta) girmez, bir süre ertelenir.

Bu yorumlardan ilki, hadisin muhatabı doğrudan Müslüman kitle olduğu halde ‘inkârı’ ölçü alarak kapsamı daraltmakta; ikincisi ise Rasûlullâh’ın (sav) gayet açık ‘giremez’ ifadesini teville ‘geç de olsa girer’ biçimine çevirmektedir. Sözün ilk şekli ile açıklandıktan sonraki hali arasındaki büyük ‘ahlâkî anlayışa tesir’ farkı, üzerinde düşünölmeye değer bir durumdur. (Bkz: Nevevî, *Şerhu Sahîhi Müslim*, XVI/92)

² Buhârî, Edeb, 50 (6056); Müslim, İmân, 45 (105); Ebû Dâvûd, Edeb, 38 (4871); Tirmizî, Birr, 79 (2026): **Huzeyfe ibnü’l-Yemân’dan.**

³ Buhârî, Edeb, 11 (5984); Müslim, Birr, 6 (2556); Ebû Dâvûd, Zekât, 45 (1696); Tirmizî, Birr, 10 (1909): **Cübeyr b. Mut’im’dan.**

⁴ Müslim, İmân, 39 (91); İbn Mâce, Zühd, 16 (4173); Tirmizî, Birr, 61 (1999): **Abdullah b. Mes’ûd’dan.**

⁵ Müslim, İmân, 18 (46): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁶ Dârimî, Eşribe, 5 (2093); Nesâî, Eşribe, 46 (5672): **Abdullah b. Amr’dan.**

⁷ Dârimî, Rikâk, 77 (2796); Müslim, İmân, 63 (142): **Ma’kil b. Yesâr’dan.** Sahâbî, bu hadisi ölüm döşegindeyken kendisini ziyarete gelen dönemin yöneticisi Ubeydullâh b. Ziyâd’a tahdîs etmiştir.

⁸ Müslim, İmân, 61 (137); Nesâî, Âdâbü’l-Kudât, 30 (5419): **Ebû Ümâme’dan.**

Cennetten uzak kalmayı anlatırken ‘cennetin kokusunu bile alamamaya’ dair bilgilere yer verildiği de olmuştur. Bu konuda, sırf dünyalık menfaat elde etmek için ilim öğrenenleri kınayan Ebû Hüreyre hadisi¹ örnek teşkil edebilir.

b2. Cehennemde Yer Almayı Vurgulamak

Farklı farklı konu ve tutumlarla ilgili olarak cehennemde yer almayı/cehennemlik olmayı doğrudan öngören hadisler de vardır. Sözelimi, intihar davranışını detaylı bir anlatımla eleştiren ve pek çok ana kaynakta yer alan Ebû Hüreyre hadisi şöyledir:

*“Tepeden atlayıp da intihar eden kişi cehennem ateşindedir. Sonsuza kadar orada kendini ateşlerin içine atıp durur. Zehir içerek intihar eden kişi cehennem ateşindedir. Sonsuza kadar orada elindeki zehiri içine çekip durur. Kesici aletle intihar eden cehennem ateşindedir. Sonsuza kadar orada elindeki kesici aleti karnına saplayıp durur.”*²

Birbirine silâh çeken ve öldürme amacıyla karşı karşıya gelen iki Müslüman’dan hem kâtilin hem de maktûlün (ölenin de öldürenin de) cehennemlik olacağını;³ kamçıyla adam dövenleri ve giyindiği halde çıplak görünenleri Allah’ın cehenneme atacağını⁴ belirten hadisler de konumuzla alâkalıdır. Bir başka önemli veri ise, Yahudi ve Hristiyanların cennete girip giremeyeceği yönündeki tartışmaları bitirici nitelikteki şu hadistir:

*“Canım elinde olana yemin olsun, bu ümmetten Yahudi veya Hristiyan olup da beni duyan ve benimle gönderilene inanmadan ölen birisi kesinlikle cehennemliklerden olur.”*⁵

İslâm dinini tanıma imkânı buldukları halde benimsemeyen insanlarla ilgili bu ifadelerden çok daha ağır ve hatta tehdit içeren hadisler de vârid olmuştur. Allah’ın Elçisi (sav), kendisine herhangi bir konuda iftira atanlar hakkında şöyle buyurur:

*“Bana iftira atan cehennemdeki yerine hazırlansın!”*⁶

¹ “Allah rızası için öğrenilen bir bilgiyi sırf dünyalık bir gelir elde etmek için öğrenen kişi, kıyamet günü cennetin kokusunu bile alamaz.” Ebû Dâvûd, ‘İlm, 12 (3664): **Ebû Hüreyre’dan.**

² Buhârî, Tıbb, 56 (5778); Müslim, Îmân, 47 (109); Ebû Dâvûd, Tıbb, 11 (3872); Tirmizî, Tıbb, 7 (2043): **Ebû Hüreyre’dan.** Ebû Dâvûd’da sadece ikinci, Tirmizî’de üçüncü ve ikinci, Buhârî rivayetinde ise her üç intihar şekli yer almaktadır.

³ Müslim, Fiten, 4 (2888): **Ebû Bekre’dan.**

⁴ Müslim, Libâs, 34 (2128): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁵ Müslim, Îmân, 70 (153): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁶ Buhârî, ‘İlm, 38 (110), Edeb, 109 (6197): **Ebû Hüreyre’dan.** Müslim, Zühd, 16 (3004): **Ebû Sa’îd el-Hudrî’dan.** Buhârî, ‘İlm, 38 (107); Ebû Dâvûd, ‘İlm, 4 (3651): **Zübeyr ibnü’l-Avvâm’dan.** Tirmizî, ‘İlm, 8 (2659): **Abdullah b. Mes’ûd’dan.** Buhârî, ‘İlm, 38 (108): **Enes b. Mâlik’ten.**

Benzer bir üslûbun yine iftira olarak değerlendirilebilecek olan ‘nesebini farklı gösterme’ konusunda kullanıldığı da burada belirtilmelidir. Kendileriyle arasında soy/neseb bağı olmayan bir topluluktan geldiğini iddia eden kişinin ‘cehennemdeki yerine hazırlanması’¹ çok açık bir dille hatırlatılmıştır.

b3. Ateşin Parçası Olmayı Vurgulamak

Ateşi ve ateşle ilgili her türlü unsuru ahlâkî davranışların sonuçlarıyla ilişkilendirmek de sünnette oldukça sık başvurulan bir yöntemdir. Tıpkı Kurân-ı Kerîm’in cehennemi anlatan âyetlerinde² olduğu gibi, hadislerde de muhatapların duyup irkilmesini ve bilhassa davranış açısından kendine gelmesini sağlayacak ateş konulu betimlemeler görülmektedir.

Rasûlullâh’ın (sav) *“Gümüş kaptan bir şey içen kişi, aslında karnına lıkır lıkır cehennem ateşi yuvarlar”*³ ifadesi, davranışı yapan kişiye cehennemi düşündüren etkili bir ifadedir. Anlatım tarzı itibarıyla, yetim malı yiyenlerin halini tasvir eden Kurân-ı Kerîm âyetiyle⁴ hemen hemen aynıdır. Herhangi bir şekilde tartışmada üstünlük sağlayıp da haksız yere dava kazananlar hakkında bir hadiste ise şöyle buyrulmuştur:

*“Kime kardeşinin hakkını vermişsem onu almasın. Çünkü ona ateşten bir parça vermiş oluyorum.”*⁵

Gösterişli olmak amacıyla uzun elbise giyen ve elbiselerinin eteğini sürüyen kişilerin Peygamber Efendimiz (sav) tarafından *“Topuktan aşağı sarkan kısımlar ateşte!”*⁶ şeklinde uyarılması; alelacele abdest alırken topuklarını düzgün yıkamayanlara yine bizzat Rasûlullâh (sav) tarafından *“Ateş değecek topukların vay haline!”*⁷ ifadesiyle ihtarda bulunulması, birbirini tamamlayan örneklerdir.

Benzer tepkilerin özellikle altın takıların kullanımı konusunda da sergilendiği, İbn Abbâs’ın şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

¹ Buhârî, Menâkıb, 5 (3508); Müslim, İmân, 27 (61): **Ebû Zerr el-Ğıfârî’den.** Yine, *“İnsanların kendisi için ayağa kalkmalarından hoşlanan kişi, ateşteki yerine hazırlansın”* şeklindeki bir başka rivayet için bkz: Tirmizî, Edeb, 13 (2755): **Muâviye’den.**

² Meselâ bkz: **40.** Mü’min, 71-76. **44.** Duhân, 43-50. **56.** Vâkı’a, 41-44.

³ Dârimî, Eşribe, 25 (2129); Buhârî, Eşribe, 28 (5634); Müslim, Libâs, 1 (2065); İbn Mâce, Eşribe, 17 (3413): **Ümmü Seleme’den.**

⁴ *“Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler, aslında karınlarına ateş yemiş olurlar.”* (4. Nisâ, 10.)

⁵ Nesâî, Âdâbü’l-Kudât, 13 (5401), 33 (5422): **Ümmü Seleme’den.**

⁶ Buhârî, Libâs, 4 (5787); Nesâî, Zîne, 103 (5330-5331): **Ebû Hüreyre’den.**

⁷ Buhârî, ‘İlm, 3 (60), 30 (96): **Abdullah b. Amr’dan.** Müslim, Tahâret, 9 (240): **H. Âişe’den.**

“Rasûlullâh (sav) bir adamın elinde altın bir yüzük gördü. Çekip aldı ve bir kenara fırlattı. Ardından şöyle buyurdu: Ateş parçasını tutup elinize alıyorsunuz!”¹

Son olarak, ilim bahsinde sıkça söz konusu edilen ve ‘bilgiyi gizleyen kişiye Allah’ın kıyamet günü ateşten bir gem takacağını’ belirten hadise de işaret edilmelidir.²

2. Mutluluk/Acı Çekme Sonucu Öngörme

‘Davranışların sonuçlarının göz önüne serilmesi’ gibi ortak bir noktada toplanabilecek yöntemler, en önemli örneği teşkil eden ve bir önceki başlıkta ele alınan cennet-cehennem ağırlıklı yaklaşımda belirtildiği üzere, ahiret inancını temel almaktadır. Dolayısıyla, hadislerden hareketle tespit ettiğimiz ve aşağıda sırasıyla sunacağımız üslûpların benzerleri Kurân-ı Kerîm’de de mevcuttur. Konunun anlaşılmasında mukayeseye imkân verebilmek düşüncesiyle ilgili bazı âyet-i kerîmelere her başlık altında işaret edilecektir.

a. Mutluluğu Tasvirde Kullanılan Yöntemler

Mutluluk cennetle özdeşleştirildiği için, mutlu olma sonucunu doğuran davranışlar büyük oranda cennet anlatımlarıyla ifade edilmiştir. Dolayısıyla, cehennemi hak etme durumunun bile ‘cennete girememe’ şeklinde bildirildiği bir üslûp çerçevesinde, mutluluğu anlatacak ve bu alt başlığa uygun veri tespiti yapılamamıştır.

b. Acıyı Tasvirde Kullanılan Yöntemler

Kurân-ı Kerîm, dünyada iyilik yapanların ödüllendirilmelerini genişçe izah ettiği gibi, günah işleyenlerin başına ahirette geleceklere de geniş yer verir. Cehennem anlatımları ayrı bir başlıkta işlendiği için dışarıda tutulacak olursa, mücrimlerin karşılaşacakları başlıca acıklı durumlar şöyle özetlenebilir:

Dünyada rezil ve perişan olmak,³ meleklerin baskısı altında acıyla can vermek,¹ mahşerde alçaltıcı meydan okumalara maruz kalmak,² herkesin arasında yüzü kara çıkmak,³

¹ Müslim, Libâs, 11 (2090): **Abdullah b. Abbâs’tan**. Peygamber Efendimiz (sav) oradan ayrıldıktan sonra adama ‘yüzüğü al, belki işine yarar’ denilmiş; o ise ‘Allah şahit, asla almam, Allah’ın Elçisi (sav) attı bir defa’ diye cevap vermiştir. Altın takı kullanımı konusunda ele aldığımız anlatım yöntemine de örnek oluşturan bir başka hadis için bkz: Nesâî, Zîne, 39 (5139): **Esmâ binti Yezîd’dan**.

² Ebû Dâvûd, ‘İlm, 9 (3658); Tirmizî, ‘İlm, 3 (2649): **Ebû Hüreyre’dan**.

³ 2. Bakara, 85.

Rabb'in huzurunda mahcup duruma düşmek,⁴ çok zorlu bir hesap süreci yaşamak,⁵ bizzat kendi duyu organları ve derileri tarafından yalanlanmak,⁶ her aşamada görevli meleklerin azarlamalarına ve kaba davranışlarına hedef olmak.⁷

Peygamber Efendimiz'in (sav) ifadelerini incelemeye geçmeden önce, Kurân'daki bütün bu 'acı âkıbet' anlatımlarının başında veya sonunda, insanın başına gelenlerin doğrudan dünyadaki ahlâkî davranışlarının sonucu ve karşılığı olduğunun bilhassa belirtildiğini⁸ vurgulamalıyız.

b1. Acıyı 'Mahrum Kalma' ile Vurgulama

Kötü davranışların yol açabileceği dünyevî ve uhrevî mahrumiyetleri hatırlatma, Kurân ve sünnette sıklıkla kullanılan bir yöntemdir.⁹ Rasûlullâh (sav), her pazartesi ve perşembe günü Allah'a şirk koşmayan kullara genel af imkânı tanıdığını belirtmiş ve bunun tek istisnası olarak da aralarında dargınlık bulunanları göstermiştir. Böyle kimseler için:

*"Bu ikisini barışana kadar bekletin! Bu ikisini barışana kadar bekletin! Bu ikisini barışana kadar bekletin!"*¹⁰ denilir.

Kibarlığın önemini *"Kibarlıktan mahrum kalan, iyilikten mahrum kalır"*¹¹ cümlesiyle vurgulayan Rasûlullah (sav), kabalığın sonucunu da *"Kim elbisesini gururla sürüklerse, Allah kıyamet günü onun yüzüne bakmaz"*¹² şeklinde ifade buyurmuşlardır.

Konunun en net örnekleri ise, kullanımı dünyada yasak olan, ama ahirette serbest bırakılacağı bilinen kimi maddeler hakkındaki hadislerde bulunmaktadır. İçki içme, ipek

¹ 6. En'âm, 93; 16. Nahl, 28.

² 6. En'âm, 22; 10. Yûnus, 28; 28. Kasas, 74.

³ 3. Âl-i İmrân, 106; 80. Abese, 40-41.

⁴ 6. En'âm, 30.

⁵ 69. Hâkka, 25-29; 84. İnşikâk, 10-12.

⁶ 36. Yâsîn, 65; 41. Fussilet, 19-22.

⁷ 39. Zümer, 71; 66. Tahrîm, 6; 67. Mülk, 8.

⁸ Meselâ bkz: 14. İbrahim, 51; 40. Mü'min, 17; 74. Müddessir, 38; 79. Nâziât, 37-41.

⁹ Cehennemliklerin *"Bize biraz su verin veya Allah'ın size verdiği nimetlerden aktarın"* çağrısına cennettekilerin *"Allah onları kâfirlere haram etti"* cevabını vereceğini anlatan âyetler için bkz: 7. A'râf, 50-51.

¹⁰ Muvatta', Husnû'l-Huluk, 4 (17); Müslim, Birr, 11 (2565); Ebû Dâvûd, Edeb, 55 (4916): **Ebû Hüreyre'den.**

¹¹ Müslim, Birr, 23 (2592): **Cerîr b. Abdullah'tan.**

¹² Muvatta', Libâs, 5 (9); Buhârî, Libâs, 1 (5783), 2 (5784); Müslim, Libâs, 9 (2085); İbn Mâce, Libâs, 6 (3569); Ebû Dâvûd, Libâs, 28 (4085); Tirmizî, Libâs, 8 (1730); Nesâî, Zîne, 101 (5327-5328): **Abdullah b. Ömer'den.**

giyme ve altın ya da gümüş kaptan yemek yeme davranışlarıyla ilgili aşağıdaki beyanlar, aynı ahlâkî anlatım yönteminin farklı konulara uygulanışını gözler önüne sermektedir:

“Dünyada içki içen, ahirette içemez.”¹

“Dünyada ipek giyen, ahirette giyemez.”²

“Dünyada gümüş kaptan içen, ahirette içemez.”³

İpek ve dîbâc giyme, altın ve gümüş kaptan yeme ve benzeri hususlarda zaman zaman *“Bunlar dünyada onların, ahirette bizim”⁴* veya *“dünyada onların, ahirette sizin”⁵* biçiminde ayrımlar da yapılmıştır.

Sonuçta *“Dünya, müminin zindanı, kâfirin cennetidir”⁶* yaklaşımı, mahrumiyetlerin avantaja, avantajların da mahrumiyete dönüşmesi gibi bir farklılaşmayı bünyesinde taşımakta ve ahlâkî davranışlar arasında tercih yapma hürriyeti insana bırakılmaktadır:

“Dünyadaki hayatınızda sizin için güzel olan her şeyi harcadınız, onların zevkini sürdünüz; ama bugün, yeryüzünde haksız yere büyüklük taslamanız ve yoldan çıkmanız karşılığında alçaltıcı bir azap göreceksiniz.”⁷

Bu noktada, ilki neyin ne kadar mahrumiyet, neyin ne kadar nimet olduğunun ölçülebilmesine yarayacak; ikincisi ise mahrum kalmanın acısının hangi boyutlara varabildiğini gösterecek iki örnek hadisi zikretmek uygun olacaktır:

“Kıyamet günü cehennemliklerin dünyada en varlıklı olanı getirilir. Ateşe bir defa batırılıp çıkarılır. Sonra ‘Hey, Âdemoğlu! Sen hiç gün gördün mü? Senin eline hiç varlık geçti mi?’ diye sorulur. ‘Hayır, vallahi geçmedi yarabbi!’ der. Cennetliklerden dünyada en darda

¹ Muvatta’, Eşribe, 4 (11); Dârimî, Eşribe, 3 (2090); Buhârî, Eşribe, 1 (5575); Müslim, Eşribe, 8 (2003); İbn Mâce, Eşribe, 2 (3373); Ebû Dâvûd, Eşribe, 5 (3679); Tirmizî, Eşribe, 1 (1861); Nesâî, Eşribe, 45 (5671): **Abdullah b. Ömer’dan.** Bu arada, Müslim ve İbn Mâce’nin rivayetlerinde *‘tevbe ederse o başka’*; Muvatta’, Dârimî, Buhârî ve Nesâî’de ise *‘eğer tevbe etmezse’* şeklinde yer alan kayıtlara temas edilmelidir.

² Buhârî, Libâs, 25 (5834); Müslim, Libâs, 2 (2069); Tirmizî, Edeb, 52 (2817); Nesâî, Zîne, 90 (5305): **H. Ömer’dan.** Buhârî, Libâs, 25 (5832); İbn Mâce, Libâs, 16 (3588): **Enes b. Mâlik’tan.**

³ Müslim, Libâs, 2 (2066): **Berâ b. ‘Âzib’dan.**

⁴ Buhârî, Et’ime, 29 (5426), Eşribe, 28 (5633); İbn Mâce, Libâs, 16 (3590); Tirmizî, Eşribe, 10 (1878); Nesâî, Zîne, 87 (5301): **Huzeyfe ibnü’l-Yemân’dan.**

⁵ Dârimî, Eşribe, 25 (2130); Buhârî, Libâs, 25 (5831); İbn Mâce, Eşribe, 17 (3414); Ebû Dâvûd, Eşribe, 17 (3723): **Huzeyfe ibnü’l-Yemân’dan.**

⁶ Müslim, Zühd, 1 (2956); İbn Mâce, Zühd, 3 (4113); Tirmizî, Zühd, 16 (2324): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁷ **46. Ahkâf, 20.**

kalani getirilir. Cennete bir defa girdirilip çıkarılır. Ardından ‘Hey, Âdemoğlu! Sen hiç darlık çektin mi? Sen hiç zorlukla karşılaştın mı?’ diye sorulur. ‘Hayır, vallahi hiç darlık çekmedim, hiç zorluk görmedim’ der.”¹

“Cennete giren herkese, daha çok şükretsın diye, kötülük yapsaydı cehennemde nerede kalacaktı, gösterilir. Cehenneme giren herkese de, içi yansın/kahrolsun diye, iyi davransaydı cennette nerede olacaktı, gösterilir.”²

Yukarıda görülen örnekler, kötü davranışın sonunda yaşanacak mahrumiyetin acısını önceden hissedip iyiliğe motive olmayı sağlar niteliktedir. Kurân-ı Kerîm’de sıkça yer alan “belki düşünürsünüz” veya “belki sakınırsınız” gibi ifadeler de, bu tür bir uyarının ardından aklı başında bir bireyden beklenen olumlu tepkileri kapsamaktadır.

b2. Acıyı ‘Hayal Kırıklığı’ ile Vurgulama

Bir başka etkili anlatım tarzı, ahlâkî davranışları iyi olduğunu ve işe yaradığını düşünene düşünene gerçekleştirip, ardından hiçbir değere sahip olmadığını üzüntüyle gören kişilerin yaşadığı hayal kırıklığını tasvir etmektir. İnsanların yaptığı pek çok yanlış davranışın/amelin aslında sadece şeytanın ‘güzel göstermesinden’ kaynaklandığını defalarca açıklayan Kurân-ı Kerîm³, bu tür bir günahkârlık sürecinin hayal kırıcı sonuçlarını şöyle teşhis eder:

“İnanmayanların amelleri, çölün ortasında, susamış adamın su zannettiği seraba benzer. Sonuçta yanına vardığında, onun hiçbir şey olmadığını görür. Yanı başında Allah’ı bulur ve Allah onun hesabını avucuna verir. Allah hesabı çok hızlı görendir.

Veya dalgalı bir denizdeki karanlıklar gibidir. Onu bir dalga kaplar. Üstünde bir dalga daha, onun üstünde de bir bulut. Üst üste yığılmış karanlıklar. Elini çıkarsa neredeyse göremeyecek haldedir. Allah’ın nur vermediği kişinin hiçbir nuru olamaz.”⁴

Ahret mutluluğunu kaybetmenin bir başka örneğini ise, yine Kurân’ın ‘onlara mizan bile kurmayız’ buyurduğu şu karakterler oluşturmaktadır:

“De ki: Size davranışlar açısından en fazla zarar edenleri bildirelim mi? İyi bir şey yaptıklarını zanneden, ama dünya hayatındaki bütün emekleri boşa gidenler.”⁵

Peygamber Efendimizin (sav) hadislerinde de benzer tehassür anlatımları sıklıkla yer almaktadır. Daha önce kavramlaştırma yöntemini ele alırken değerlendirdiğimiz müflis hadisi, burası için de önemli bir örnek konumundadır. Namazı olan, orucu olan, zekâtı olan ve doğal

¹ Müslim, Sıfâtü’l-Münâfıkîn, 12 (2807): **Enes b. Mâlik’ten.**

² Buhârî, Rikâk, 51 (6569): **Ebû Hüreyre’dan.**

³ **16.** Nahl, 63; **29.** Ankebût, 38; **59.** Haşr, 16-17.

⁴ **24.** Nûr, 39-40.

⁵ **18.** Kehf, 103-104.

olarak cennete alınmayı bekleyen bir kişinin, üzerindeki kul haklarına karşı sevaplarını dağıtarak, hatta onlar yetmeyince hakkını yediği insanların bazı veballerini de yüklenerek cehenneme yuvarlanması, düşünülebilecek ve yaşanılabilir en ağır hayal kırıklığı olmalıdır.

Bir diğer önemli örnek, yine her Müslüman'ın öncelikli arzusu olan, ahirette Rasûlullâh (sav) ile bir arada bulunabilme hedefine dairdir. Dine sonradan eklemeler yapma (bid'at) ve sünnetten vazgeçme tutumunun olumsuz sonuçlarını akıllara kalıcı biçimde yerleştiren nebevî ifadeler şöyledir:

“Havzın başındayım. Sizin yanıma gelmenizi bekliyorum. Allah şahit, önümde bazı adamlara geçit verilmiyor. ‘Yarabbi! Bunlar benden, bunlar benim ümmetimden!’ diyorum. Bana buyuruyor ki: Senin haberin yok, onlar senden sonra neler neler yaptılar! Hep geriye doğru adım attılar!”¹

Havz kenarında buluşmayı tasvir eden bu hadiste, muradına erişemeyen kişilerin yaşadıkları acı kadar, bizzat anlatımın sahibi olan Allah Rasûlü'nün (sav) üzüntüsü de fark edilmektedir. Dolayısıyla, hayal kırıklığını sadece kötü ahlâkî davranışların fâilleriyle sınırlandırmak doğru değildir.

Kurân-ı Kerîm'in *“Sizi sıkıntıya düşüren şeyler ona ağır gelir; size çok düşkündür; müminlere karşı şefkatli ve merhametlidir”²* cümleleriyle tanıttığı yüce peygamberin (sav), bizzat ümmeti hakkında yaşadığı hayal kırıklığı örnekleri de bu kapsamda incelenebilir. Konuyu uzatmamak düşüncesiyle, sabah namazına camiye gelmeyenler hakkındaki bir hadisi zikretmekle yetiniyoruz:

“Canımı elinde tutana yemin olsun, şunu yapmayı düşünmüşümdür: Odun toplanmasını isteyeyim, toplansın; sonra namaza kalkılmasını isteyeyim, ezan okunsun; sonra bir kişiye söyleyeyim, insanlara imam olsun; sonra da birilerine varıp evlerini başlarına yakayım! Canımı elinde tutana yemin olsun, yağlı bir kemik parçası veya güzelinden iki koyun paçası bulacaklarını bilselerdi, yatsıya gelirlerdi.”³

b3. Acıyı ‘Elden Kaçırma’ ile Vurgulama

Herhangi bir nimeti elde ettikten sonra gereğine uygun davranmamak, çoğu zaman kişiyi üzüntü içinde bırakan bir durumdur. Bir daha bulunamayacak fırsatları kaçıranların

¹ Müslim, Fedâil, 9 (2294): **H. Âişe'den.** Benzeri: Buhârî, Rikâk, 53 (6593): **Esmâ binti Ebî Bekr'den.** Rivayetin daha mufassal bir şekli: İbn Mâce, Zühd, 36 (4306): **Ebû Hüreyre'den.**

² 9. Tevbe, 128.

³ Muvatta', Salâtü'l-Cemâ'a, 1 (3); Buhârî, Ezân, 29 (644), Ahkâm, 52 (7224); Müslim, Mesâcid, 42 (651): **Ebû Hüreyre'den.** Rasûlullâh'ın (sav) bir sabah namazı sonrası, gördüğü rüyadan hareketle, farz namazı geçiren, yalan yayan, zina eden, faiz yiyen kişileri tasvir edişi için: Buhârî, Ta'bîr, 48 (7047): **Semura b. Cündüb'den.**

ahiretteki görünümünü *mahsûr* (haline üzülen), *melûm* (kınanan) ve *mahzûl* (yalnız kalan) gibi kelimelerle ifade eden Kurân-ı Kerîm,¹ pek çok davranışı sorumsuzca sergilemenin meydana getireceği acı sonuçları gayet açık bir anlatımla izah eder:

*“O gün zalim kişi iki elini dışlarıyla ısırarak şöyle der: Keşke peygamberle birlikte bir yol tutsaydım! Yazıklar olsun, keşke ben filancayla arkadaşlık kurmasaydım!”*²

*“O gün, inanmayanlar ve peygambere karşı gelenler, yerle bir olmayı ne kadar isterler. Ama Allah’tan hiçbir sözü gizleyemezler.”*³

*“Onlardan birisine ölüm geldiği zaman ‘Yarabbi! Beni döndürün. Belki arkamda bıraktığım iyi işleri yaparım!’ der. Asla!”*⁴

Peygamber Efendimizin (sav) hadislerinde de benzeri bir üslûp mevcuttur. Altmış yıl yaşayan bir insanın artık Allah’a karşı ileri süreceği bir mazeretinin kalmayacağını belirten hadis⁵, annesi veya babası yanında yaşlandığı ve yanında yaşadığı halde onlara iyi davranıp cenneti kazanamayanların kınandığı hadis⁶ bu noktada örnek gösterilebilir. Zira, hem ömür hem de ebeveyn nimeti, değeri elden gidince anlaşılan ve heba edilmesi gerçekten kınanmayı gerektiren nimetlerdir. Ayrıca pek çok insanın umursamadığı, ama elinden kaçırınca kıymetini anladığı iki değer de şöyle hatırlatılır:

*“İnsanların çoğunun değerini bilemediği iki nimet vardır: Sağlık ve boş vakit.”*⁷

b4. Acıyı ‘Kendine Yapıldığını Düşündürerek’ Anlatma

Kötü davranışları sonuçları açısından değerlendirmede temel hareket noktalarından birisini de ‘kendisini karşısındakinin yerine koyma’ tavrı oluşturmaktadır. Yaygın olarak bilinen *“Kendiniz için istediğinizi kardeşiniz için de istemedikçe iman etmiş olmazsınız”*⁸ hadisi bu tutumu açıklar niteliktedir.

Ayrıca bazı rivayetlerde bu davranışın ‘Müslümanların birbirlerine karşı olan hakları’ sadedinde de zikredildiği görülmektedir.⁹

¹ Meselâ bkz: 17. İsrâ, 22, 29, 39.

² 25. Furkân, 27-28.

³ 4. Nisâ, 42.

⁴ 23. Mü’minûn, 99-100.

⁵ Buhârî, Rikâk, 5 (6419): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁶ Müslim, Birr, 3 (2551): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁷ Dârimî, Rikâk, 2 (2707); Buhârî, Rikâk, 1 (6412); İbn Mâce, Zühd, 15 (4170); Tirmizî, Zühd, 1 (2304):

Abdullah b. Abbâs’tan.

⁸ Buhârî, İmân, 7 (13); Müslim, İmân, 17 (45): **Enes b. Mâlik’ten.**

⁹ Meselâ bkz: Tirmizî, Edeb, 1 (2736): **H. Ali’dan.**

Ahlâk hadislerinde sık sık bu fikri pekiştiren anlatımlara rastlanmaktadır. Sözgelimi, başkasının koyununu izni olmadan sağanlar hakkında şöyle buyrulmuştur:

*“Kimsenin koyununu izni olmadan sağmayın. İçecek kaynağınıza gelinmesini, kilidinizin kırılmasını, yemeğinizin götürülmesini ister misiniz? Onların koyunlarının bağrında da kendi yiyecekleri var. Onun için, izni olmadan kimsenin hayvanını sağmayın.”*¹

Bütün uyarılara rağmen hak ihlallerinin devam etmesi ve belirtilen dinî sınırlara uyulmaması karşısında ise, aynı vurgu zaman zaman daha sert üslûplarla da gerçekleştirilmiştir. Bunun bir örneğini, Peygamberimizin (sav) mescidin kible duvarında bir tükürük izi gördükten sonra kullandığı şu ifadeler teşkil eder:

*“Nasıl oluyor da biriniz Rabbinin karşısında ayakta durup önüne tükürebiliyor?! Siz karşınıza geçilip de yüzünüze tükürülmesinden hoşlanırsınız?! ...”*²

b5. Acıyı ‘Allah’ın Azabı ile İlişkilendirerek’ Anlatma

Bazı davranışlar konusunda ise, doğrudan ‘davranışın sonucunun Allah’ın azabı olacağı’ ifade edilmiştir. Dikkatli düşünüldüğünde, bu üslûbun yukarıdaki anlatımların tümünden daha etkileyici ve sarsıcı olduğu fark edilecektir. Çünkü, sadece uyarmakla kalmayan, bir anlamda tehdit içeren ağır lâfızlar söz konusudur.

Evinde resimli bir perde gördüğünde *“Kıyamet günü en çok azab çekecek olan insanlardan biri de işte bu sûretleri yapanlardır”*³ ifadesini kullanan Rasûlullâh (sav), Cuma namazına gelmeyenlere yönelik bir açıklamasında ise şöyle buyurmuştur:

*“Birileri, ya Cumalara gelmemekten vazgeçecekler, ya da Allah kalplerini mühürleyecek ve gafillerden olacaklar!”*⁴

Azabın belirli davranışlarla ilişkilendirildiği hadisler kadar, kabir hayatı özelinde ele alındığı hadisler de önem taşımaktadır. Öldükten sonra kişiye ‘her sabah ve akşam’ cennetteki veya cehennemdeki yerinin gösterileceğini, dolayısıyla mutluluk ve acının kabir hayatıyla birlikte yaşanmaya başlayacağını anlatan Abdullah b. Ömer hadisi⁵ bu açıdan belirleyici bir veridir.

¹ Muvatta’, İsti’zân, 6 (17): **Abdullah b. Ömer’den.**

² Müslim, Mesâcid, 13 (550): **Ebû Hüreyre’den.** Ebû Dâvûd, Salât, 22 (480): **Ebû Saîd el-Hudrî’den.**

³ Buhârî, Edeb, 75 (6109): **H. Âişe’den.**

⁴ Müslim, Cumu’a, 12 (865): **Abdullah b. Ömer ve Ebû Hüreyre’den.**

⁵ Buhârî, Cenâiz, 89 (1379); Müslim, Cenne, 17 (2866): **Abdullah b. Ömer’den.**

Peygamberimizin (sav) iki kabrin başında durup “*İkisi de azap çekiyorlar. Azap görmelerinin sebebi öyle büyük bir şey de değil. Şu, idrarından sakınmıyordu. Şu da lâf taşıyordu*”¹ buyurduğu ise yaygın olarak bilinen bir hadistir.

Kul hakkı yemenin, özellikle de insanlara acı çektirmenin her çeşidinin ahirette Allah’ın azabını gerektirdiğine dair net bir sonuca varılmasını sağlayan Hişâm b. Hakîm hadisi de burada zikredilmelidir. Hişâm, Şam bölgesine yaptığı bir ziyaret sırasında bazı Kıptîlerin cizye ödemedikleri için üzerlerine sıvı yağ dökülüp güneşe maruz bırakıldıklarını görmüş ve yanındaki sorumluya “*Bu ne?! Siz ne yapıyorsunuz?!*” diyerek Rasûlullâh’ın (sav) şu sözünü bizzat duyduğunu belirtmiştir:

“*Allah, dünyada insanlara acı çektirenlere acı çektirir.*”²

3. İlâhî Sevgi/Öfke Sonucu Öngörme

Tez çalışmamızın ikinci bölümünün son başlığı olarak inceleniyor olması, bu konunun diğerlerinden daha az önemli olduğu gibi bir algılamaya yol açmamalıdır. Bilâkis, önemi vurgulanmak üzere sona bırakılmış bulunmaktadır.³ Zira davranışların hem başlangıcındaki niyet faktörü, hem de sonuç olarak mizanda değer taşıyıp taşıyamaması doğrudan doğruya Allah’ın rızasını kazanmak veya kazanamamak ile ilgilidir.

Yüce Allah, Kurân-ı Kerîm’de pek çok âyette davranışlarını Allah’ın rızasını ve sevgisini kazanmaya yönelten insanların kazançlı çıkacaklarını beyan buyurur. Allah’ın rızası uğruna kendini feda eden,⁴ mallarını çekinmeden bu uğurda harcayan,⁵ bu amaçla hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan⁶ kişilerin ahiretteki mutlu halini açıklar.

Başlıkta ‘ilâhî öfke’ şeklinde ifade ettiğimiz *gazab* açısından bakıldığında, bunun tam tersi bir durum görülmektedir. “*Gazabım da kimin üzerine inerse o helâk olmuş demektir*”⁷ ve “*Allah’ın rızasına uyan kimse, Allah’ın gazabına uğrayan ve varacağı yer cehennem olan kimse gibi midir? O ne kötü varılacak yerdir!*”⁸ gibi âyetler, Allah’ın sevgisini kazanamamanın ahirette mutlu olmayı imkânsız kılacağını bildirir.

¹ Buhârî, Edeb, 46 (6052): **Abdullah b. Abbâs’tan.**

² Müslim, Birr, 33 (2613); Ebû Dâvûd, Harâc, 32 (3045): **Hişâm b. Hakîm b. Hızâm’dan.**

³ İmâm Buhârî, “*Ameller niyetlere göredir*” hadisiyle başladığı *Sahîh*’ine son noktayı ‘Allah’a sevimli gelen iki sözü’ belirten Ebû Hüreyre hadisiyle koymuştur. Bkz. Buhârî, Tevhîd, 58 (7563): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁴ **2.** Bakara, 207.

⁵ **2.** Bakara, 272.

⁶ **4.** Nisâ, 114.

⁷ **20.** Tâhâ, 81.

⁸ **3.** Âl-i İmrân, 162.

Konunun hadislerle ilgili boyutuna geçmeden önce, önemli bir noktayı vurgulamak uygun olacaktır: Allah'ın sevgisini kazanmak veya kaybetmek bizzat kulun inisiyatifindedir ve bu noktada her kul, sergilediği yaklaşımın karşılığını görür. *“Kim Allah’a kavuşmaktan memnuniyet duyarsa, Allah da ona kavuşmaktan memnuniyet duyar. Kim de Allah’a kavuşmaktan hoşlanmazsa, Allah da ona kavuşmaktan hoşlanmaz”*¹ hadisi bu prensibi açıklar niteliktedir.

Ayrıca, kudsî hadislerin de bu bağlamda özel bir değer ifade ettiği söylenebilir. *“Akrabayı gözeteni ben de gözetirim. Ziyareti kesenle ben de ilişkimi keserim”*² hadisi ve bilhassa daha da kapsamlı olan *“Ben, kulum beni nasıl düşünüyorsa öyleyim”*³ ifadesi, konunun anlaşılmasına katkı sağlayabilecek verilerdir.

a. İlâhî Sevgi Sonucunu Belirten Yaklaşımlar

Peygamberimiz (sav), ahlâkî davranışları benimsetme veya dışlamada etkili bir yöntem olarak, Allah'ın söz konusu davranışı sevip sevmemesi üzerinde durmuşlardır. Böylece kul, iyi davranışı Allah'ın sevgisini kazanmak için yerine getirecek; kötülüklerden ise, Allah'ın gazabına yol açabileceğini düşünerek uzak duracaktır.

Konuyla ilgili olarak tespit edilebilen yerleşik kalıp ifadeler arasında *‘Allah şu özelliğe sahiptir ve sahip olan insanları da sever’* tarzındaki nebevî cümleler dikkat çekmektedir. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir:

*“Allah tektir, teki sever.”*⁴

*“Allah güzeldir, güzeli sever.”*⁵

*“Allah yumuşaktır, yumuşaklığı sever.”*⁶

Her üç örnekte de, insanların davranış veya özellik anlamında gerçekleştirebilecekleri haller (tek olanı, güzel olanı ve yumuşak muameleyi tercih etmek) Allah’a nispet edilmiştir.

¹ Dârimî, Rikâk, 43 (2756); Buhârî, Rikâk, 41 (6508); Müslim, Zikr, 5 (2686): **Ebû Mûsâ el-Eş’arî’dan.** Müslim, Zikr, 5 (2683); Tirmizî, Zühd, 6 (2309): **Ubâde b. Sâmit’ten.** Müslim, Zikr, 5 (2684); İbn Mâce, Zühd, 31 (4264): **H. Âişe’dan.**

² Buhârî, Edeb, 13 (5988): **Ebû Hüreyre’dan.** Tirmizî, Birr, 9 (1907): **Abdurrahmân b. Avf’tan.**

³ Müslim, Zikr, 1 (2675): **Ebû Hüreyre’dan.** Dârimî, Rikâk, 22 (2731): **Vâsile ibnü’l-Eska’dan.**

⁴ Buhârî, De’avât, 68 (6410); Müslim, Zikr, 2 (2677); İbn Mâce, Duâ, 10 (3861): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁵ Müslim, İman, 39 (91): **Abdullah b. Mes’ûd’dan.**

⁶ Müslim, Birr, 23 (2593); İbn Mâce, Edeb, 9 (3688); Ebû Dâvûd, Edeb, 11 (4807): **H. Âişe’dan.**

Üstün kişilik özelliklerinin ön plâna çıkarılmasında bu yöntemle sıklıkla başvurulduğu düşünülürse, bunun ‘ilâhî ahlâk’ örnek gösterilerek¹ yapılması büyük önem taşımaktadır.

Rasûlullâh (sav) kendisini ziyarete gelen bir heyetin içinde bulunan Eşec Abdülkays’a “*Sende Allah’ın sevdiği iki özellik var: Ağırbaşlılık ve sakin olmak*”² buyurmuş; bir başka defasında da genel bir anlatımla “*Allah, müttakî, zengin ve mütevazı kulu sever*”³ ifadesini kullanmışlardır. Namazda hep İhlâs sûresini okuyan ve bunu “*Çünkü o Rahmân’ı tanıtıyor. Ben de onu okumayı seviyorum*” diye açıklayan bir kişi için “*Ona söyleyin, Allah da onu seviyor*” buyuran⁴ Peygamberimiz (sav), Allah’ın kulunun tevbesine ne kadar sevindiğini de şu ifadelerle anlatmıştır:

“*Çölün ortasında devenizi kaybettikten sonra bulunca ne kadar seviniyorsanız, Allah da kulunun tevbesine ondan daha fazla seviniyor.*”⁵

Bir sonraki alt başlıkta da örneklerini göreceğimiz gibi, Allah’ın sevmesi-sevmemesi ekseninde değerlendirilen konulardan birisi de isim, unvan, dua ve benzeri amaçlı sözcük kullanımlarıdır. Allah’ın en sevdiği isimleri (*Abdullah ve Abdurrahmân*),⁶ en sevdiği dua ifadelerini (*Sübhânallâh, Elhamdülillâh, Lâilâhe illallâh ve Allâhuekber*),⁷ Allah’ın sevdiği ‘dilde hafif, mizanda ağır’ kelimeleri⁸ ayrı ayrı hadislerde tespit etmek mümkündür.

Sonuç olarak, kişinin sözleri, davranışları ve diğer kişisel özellikleri hakkında yönlendirmede bulunan pek çok ahlâk hadisinde Yüce Allah’ın rızasını kazanmaya dair teşvik cümlelerine bir yöntem olarak müracaat edilmiştir. Bu yöntemin diğer boyutunu ‘ilâhî öfkeye konu olmamak’ yönündeki sakındırmalar oluşturacaktır.

¹ ‘Ahlâkın ilâhî temeli’ konusu, ‘dinî temeli’ bahsinden kanaatimizce daha önceliklidir. Şirk koşanlara ve Allah’a çocuk nispet edenlere bile dünyada fırsat tanınmasını “*Kimse Allah’tan daha sabırlı değildir*” gibi açık bir ifadeyle örnek gösteren (Buhârî, Edeb, 71 (6099). Müslim, Sıfâtü’l-Münâfıkîn, 9 (2804): **Ebû Mûsâ el-Eş’arî’dan**); Allah’ın “*Kullarım! Ben zulmü kendime de haram ettim, sizin aranızda da haram ettim. Artık zulmetmeyin birbirinize!*” buyruğunu hatırlatan (Müslim, Birr, 15 (2577): **Ebû Zerr el-Ğîfârî’dan**) Rasûlullâh’ın (sav) konuyla ilgili burada değinemediğimiz çok sayıda önemli ifadesi bulunmaktadır.

² Müslim, İmân, 6 (17); İbn Mâce, Zühd, 18 (4188); Ebû Dâvûd, Edeb, 161 (5225); Tirmizî, Birr, 66 (2011): **Abdullah ibn Abbâs’tan**.

³ Müslim, Zühd, 1 (2965): **Sa’d b. Ebî Vakkâs’tan**.

⁴ Müslim, Salâtü’l-Müsâfirîn ve Kasrihâ, 45 (813): **H. Âişe’dan**.

⁵ Buhârî, De’avât, 4 (6309): **Enes b. Mâlik’tan**.

⁶ Müslim, Âdâb, 1 (2132); İbn Mâce, Edeb, 30 (3728); Ebû Dâvûd, Edeb, 69 (4949); Tirmizî, Edeb, 64 (2833): **Abdullah İbn Ömer’dan**.

⁷ Müslim, Âdâb, 2 (2137): **Semura b. Cündüb’dan**.

⁸ Buhârî, Tevhîd, 58 (7563), De’avât, 65 (6406); Müslim, Zikr ve Duâ, 10 (2694): **Ebû Hüreyre’dan**.

b. İlâhî Öfke Sonucunu Belirten Yaklaşımlar

Yukarıda belirtildiği gibi, kimi sözlü ifadelerin kullanımı hususunda ‘*Rabbın rızasına uygun olma/olmama*’ noktasına sık sık vurgu yapılmıştır. Konunun devamlılığı ve örneklerin birbirini tamamlaması açısından bu alt başlığa bir öncekinde kalınan son yerden başlanacaktır.

İnsanı gurura sevk edecek abartılı unvanların kullanımını uygun bulmayan Rasûlullâh (sav), Allah katında en çirkin, en bayağı adlandırmanın herhangi bir kişiye ‘*krallar kralı*’ (*melikü’l-emplâk*) denmesi olacağını belirtmiştir.¹ Allah’ın ‘*çirkef ve ağzı bozuk olan kişiye*’ buğz ettiği,² ilâhî öfkeye en fazla muhatap olanların ise ‘*kaçamak dövüşen kaypak kişiler*’ olduğu³ yönünde ayrı ayrı hadisler mevcuttur. Herhangi bir yere, özellikle de kible tarafına tükürme davranışı karşısında ardı ardına üç defa “*Hanginiz Allah’ın yüzüne bakmamasını ister?*”⁴ buyuran Peygamber Efendimiz (sav), bu uyarısı ile Allah’a duyulan sevginin yitirilmesini kötü ahlâkî davranışın açık bir sonucu olarak göstermiştir. Aynı şekilde, mescitte seher vakti yüz üstü yatan bir kişiye de “*Bu, Allah’ın sevmediği bir yatış şekli*”⁵ buyurmuşlardır.

Yine bir önceki alt başlığa paralel olarak, kudsî hadislerin Allah’ın rızasını veya gazabını ifade etme sadedindeki kullanımlarına ‘kadere hakaret etmeyi’ eleştiren Ebû Hüreyre hadisi örnek verilebilir.⁶ Son olarak, hem kudsî hadis muhtevası taşıması, hem de konumuz çerçevesinde işlenen ana düşüncüyü örneklemesi bakımından şu hadisi zikretmek uygun olacaktır:

“*Allah cennettekilerle ‘Ey cennetlikler!’ buyurur. ‘Buyur yârabbi, her türlü iyilik senin elinde’ diye cevap verirler. ‘Memnun oldunuz mu?’ buyurur. ‘Niye memnun olmayalım ki yârabbi, bundan daha üstün ne olabilir? Hiçbir yaratığına vermediğin şeyleri bize verdin’ derler. ‘Size bundan daha üstününü vereyim mi?’ buyurur. ‘Yârabbi, bundan daha üstün ne olabilir ki?’ derler. Bunun üzerine Allah şöyle buyurur: Memnuniyetim (rızam) sizin olsun. Artık size hiç kızmayacağım!’*”⁷

“*Ahirette ise çetin bir azap ve Allah’ın mağfireti ve rızası vardır. Dünya hayatı, aldatıcı bir geçinmeden başka bir şey değildir.*”⁸

¹ Müslim, Âdâb, 4 (2143); Ebû Dâvûd, Edeb, 70 (4961): **Ebû Hüreyre’dan.**

² Tirmizî, Birr, 62 (2002): **Ebü’l-Derdâ’dan.**

³ Müslim, ‘İlm, 2 (2668); Nesâî, Âdâbü’l-Kudât, 34 (5423): **H. Âişe’dan.**

⁴ Müslim, Zühd, 18 (3008): **Câbir b. Abdullah’tan.**

⁵ Ebû Dâvûd, Edeb, 103 (5040): **Tıhfe b. Kays el-Ğıfârî’dan.**

⁶ “*Âdemoğlu beni incitiyor. Talihe sövüyor. Hâlbuki talih benim. Geceyi gündüzü ben yönlendiriyorum.*” Müslim, Elfâz mine’l-Edeb ve Ğayrihâ, 1 (2246): **Ebû Hüreyre’dan.**

⁷ Buhârî, Rikâk, 51 (6549); Müslim, Cenne, 2 (2829); Tirmizî, Cenne, 18 (2555): **Ebü Saîd el-Hudrî’dan.**

⁸ **57. Hadid, 20.**

III. Değerlendirme

Tezin ikinci bölümünde ele alınan konularla ilgili olarak şu değerlendirmeler yapılabilir:¹

A. Ahlâk Hadislerinde Düşünce Oluşturma Yöntemleri

Ahlâk sadece belirli olumlu veya olumsuz davranış kalıplarından ibaret değildir. Ahlâkın en az davranış boyutu kadar, düşünce ve anlayış boyutu da önemlidir. Hukûkî ağırlıklı on yıllık Medine dönemi öncesinde, inanç temellerini oluşturmaya hasredilen on üç yıllık Mekke döneminin bulunması, Peygamber Efendimizin (sav) bu ikinci boyuta verdiği önemi göstermektedir.

1. Düşünce oluşturma konusunda ahlâk hadislerinde üç temel yöntemin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunlardan *kavramlaştırma*, toplum tarafından yoğun olarak kullanılan kelime ve kavramlara yönelik yeni anlam yüklemelere verilen isimdir. Rasûlullah'ın (sav) kavramların anlamlarını ve kullanım alanlarını değiştirdiğine, kimi kavramları tamamen kullanımdan kaldırdığına, kimi kavramları ise yeniden tanımladığına yönelik açık örnekler tespit edilmiştir. Sözelimi, kölelere kardeş muamelesi yapılmasını öngören hadisler, asıl sıra yapanın 'gelmeyene giden' olduğunu ifade eden hadisler, günlük yaşamda kullanılan kavramlar üzerindeki nebevî tasarrufların ne kadar etkili ve dönüştürücü olduğunu göstermektedir. Özellikle maddi nitelik taşıyan kelimelere (mal, para, zenginlik vb.) manevî değer yükleyen hadisler, bu sahada adeta bir 'ahlâkî teşrî' uygulandığını ortaya koymaktadır.

Toplumun ahlâkla ilgili algılamalarını ve dolayısıyla ahlâkî davranışlarını şekillendirmeye yönelik kavramlaştırma yaklaşımında, kimi zaman kavramlar ('Asıl kibir hakkı umursamamak ve insanlara değer vermemektir' hadisinde olduğu gibi) doğrudan tanımlanmıştır. Kimi zaman ise sözün akışı içerisinde bilhassa kullanılan garîb kelimeler (herc, mübeşşirât, müferridler vb.) ahlâkî muhtevaları bakımından açıklanmıştır.

2. *Gruplama* yöntemi, düşünce oluşturmada kullanılan ikinci yöntemdir. Maddeler halinde birleştirilen bilgilerin akılda kalıcı oluşu, eğitim alanında sıkça kullanılması ve dolayısıyla toplum içinde yaygınlık kazanması sonucunu doğurmuştur.

¹ Tezin ikinci bölümü –incelendiğinde de görüldüğü gibi- iki yüzden fazla hadisin kaynaklarıyla yer aldığı tafsilatlı bir bölümdür. Burada yapılacak değerlendirmelerde, araştırma sonucu ulaşılan önemli tespitler aktarılacak, bölümün alt başlıklarına paralel özet bir görünümü sunulacaktır. Dolayısıyla, ilgili başlıklar altında örnek olarak incelenen rivâyetlerin metinlerine tekrar yer verilmemiş ve ihtiyaç halinde örneklere geri dönme işi okuyucuya bırakılmıştır.

Gruplama içeren hadislerin baş tarafında konuyu ifade eden bir giriş cümlesi bulunmakta, devamında ise maddelere geçilmektedir. Bir çok örnekte ise giriş cümlesinin aynı kaldığı, ama madde sayısının, sırasının veya muhtevasının değiştiği vâkidir. Tezin ilgili bölümünde dikkat çekilen ve ‘Allah’ın kıyamet günü konuşmayacağı ve yüzüne bile bakmayacağı kişileri’ anlatan hadisler bu noktada örnek sayılabilir.

Gruplama yöntemine ahlâkî davranışları değerlendirme ve düzenlemede etkin olarak yer verildiği tespit edilmiştir. Diğer taraftan, Rasûlullâh’ın (sav) bilhassa tavsiyelerini verirken ve zâtî özelliklerini söz konusu ederken maddeleme yöntemine müracaat ettiği söylenebilir.

Kısaca özetlemek gerekirse, ahlâkî davranışların sık sık bir araya getirilerek maddelenmesi, bu maddeli anlatımların ibadetler ve nebevî tavsiyeler gibi belirli alanlarda yoğunlaşması ve hadis uydurmacıları tarafından da oldukça fazla istismar edilmesi dikkat çekicidir.

3. Olay anlatımı (kıssa) ve benzerlik kurma (mesel) şeklinde iki farklı yönü olan *örnekleme* yöntemi de, hem nitelik hem de nicelik bakımından ahlâkî düşünce eğitiminde önemli bir yere sahiptir. Bu önemi ortaya koyan veriler incelenirken, Rasûlullah’ın (sav) bizzat kişiliği ve yaşayışıyla sergilediği üstün ahlâkî örneklige bilhassa vurgu yapılmıştır.

B. Ahlâk Hadislerinde Davranış Oluşturma Yöntemleri

Ahlâk hadislerinde davranış oluşturma yöntemleri ise yine üç alt başlıkta değerlendirilmiştir. Davranışların özünü ve çıkış noktasını esas alan ifadelerle ‘*kaynak ağırlıklı*’ ifadeler; çeşitli sınırlamalar aracılığıyla davranışları biçimlendiren hadislere ‘*biçim ağırlıklı*’ hadisler; davranışları sonuçları bakımından ele alan rivayetlere ise ‘*sonuç ağırlıklı*’ yöntemler denilmiştir.

Kaynak ağırlıklı yaklaşımların sayıca miktarı az da olsa bizzat ahlâkî değer ifadelerini (iyi-kötü vb.) içermeleri açısından önemleri büyüktür. Biçim ağırlıklı anlatımların (emir-yasak kalıpları, helâl-haram sınırlamaları vb.) anlaşılma ve uygulanma kolaylığı, özellikle pratik ahlâk sahasında belirleyici rol oynamalarını sağlamıştır. Sonuç ağırlıklı ifadeler ise (cennet-cehennem, mutluluk-acı çekme vb.) hem nitelik hem de nicelik yönüyle ön plandadır ve bugün ahlâk eğitiminde daha çok değerlendirilmeyi beklemektedir.

1. Kaynak Ağırlıklı Yöntemler

Davranışı kaynağına dikkat çekerek değerlendirmede üç temel üslûp uygulanmıştır. Bunlar, doğrudan iyi veya kötü ile (ahlâkî değerle) ilişkilendirme, Allah’a inanıp inanmamayla (iman veya küfürle) ilişkilendirme, davranışlara destek olan manevî öğelerle (melek veya şeytanla) ilişkilendirmedir.

a. Kuşkusuz bu üç yöntemden en önemlisi, ahlâkî davranışları niteleyen iyi veya kötü değerinin bizzat Rasûlullâh (sav) tarafından ifade edilmesidir. İyiliğin kaynağının Allah olduğuna da sıklıkla işaret eden söz konusu hadisler, ahlâkın kaynağı hakkında dinin tavrını da açıkça ortaya koymaktadır.

Hadislerdeki üslûp, doğrudan “şu davranış iyidir/kötüdür” şeklinde önermeler kullanmak yerine, belirli bir konuda “en iyi/kötü davranış şudur” ifadelerine yönelmektir. İyinin tarifini müstakil olarak veren ve iyiyi ‘güzel ahlâk’ ile açıklayan Nevvâs b. Sem’ân hadisi, bu noktada istisnâ teşkil etmekte ve büyük bir kıymete sahip bulunmaktadır.

İyi ve kötünün kavratılmasıyla ilgili bir diğer önemli nokta, birden fazla iyi veya kötünün karşılaştırılmasıdır. Ferdlerin içinde bulundukları durumları, sergiledikleri davranışları, benimsedikleri değer ölçülerini konu edinen çok sayıda mukâyeseli anlatım tespit edilmiş ve bu anlatımlardan bir bölümü ilgili hadis rivâyetlerine atıf yapılarak bu tezde nakledilmiştir.

b. Davranışları inançla ilişkilendirme yaklaşımı da, Din Eğitimi açısından her zaman geçerliliğini koruyan bir husustur. ‘Amelin imandan bir parça sayılıp sayılamayacağı’ gibi kelâmî mülâhazalardan bağımsız olarak, hadislerdeki konuyla ilgili veriler incelenmiştir. Ahlâkî değerlerin, kimi zaman (meselâ Hz. Peygamber’i sevmek gibi) ‘iman etmenin ön şartı’ olarak; kimi zaman (meselâ birisine sırf Allah için iyilikte bulunmak gibi) ‘imanın tadını almanın yolu’ olarak sunulduğu görülmüştür. Bazı kötü davranışların (yas tutmak, zina etmek vb.) kötülenmesinde ise ‘imanla bağdaşmadıkları’, hatta ‘iman etmeye engel oldukları’ yönünde ifadeler kullanılmıştır.

c. Bu noktada son olarak, kötü davranışlara şeytanın kaynaklık ettiğine dair hadisler ele alınmıştır. Şeytanın insana yakın olmaya çalıştığını belirten ve ondan korunmanın yollarını hatırlatan Peygamberimiz (sav), günlük hayattaki ahlâk pratikleri (yemek yemek, uyumak vb.) ile ilgili uyarılarda da bulunmuştur. Bu üslûbun günümüz Din Eğitimi süreçlerinde de etkili bir üslûp olduğu gözlenmekte, fakat eğitim sırasında şeytanla ilgili olarak kullanılan verilerin sıhhat durumu genellikle problem oluşturmaktadır.

2. Biçim Ağırlıklı Yöntemler

Tezin birinci bölümünde yapılan ahlâk hadisi tanımında, ahlâk hadislerinin ahlâkî değer ve davranışları ‘belirleyen ve biçimlendiren’ özelliği vurgulanmıştır. Bu tanıma uygun olarak, ikinci bölümde incelenen ‘davranış oluşturma’ yöntemlerinin üç ana başlığından ikisi, söz konusu belirleme ve biçimlendirmenin örneklerine hasredilmiştir. Bir önceki başlıkta ele alınan ve ahlâkî davranışların kaynakları bakımından iyi veya kötü olduğunu *belirleyen* hadislerden sonra, ‘biçim ağırlıklı yöntemler’ başlığı altında da, davranışları çeşitli sınırlandırmalarla *biçimlendiren* hadisler üzerinde durulmuştur.

a. Bir davranışın nasıl yapılacağını veya yapılmayacağını ifade etmekte kullanılan yöntemlerden ilki, emir ve yasak kalıplarına dayalı anlatım tarzıdır. Bu tarz, gerek akılda kalıcı olması, gerekse ‘hayatın her alanına dair’ bilgilerin kolay aktarılmasına imkân vermesi yönünden Rasûlullâh’ın (sav) tebliğinde sık sık tercih edilmiştir.

a1. Tespitlerimize göre, ahlâk hadislerinde görülen emir ve yasak kalıplarının temel fonksiyonu, hangi durumda ne yapılacağını muhataba doğrudan iletme. Muhtemel durumlarla ideal tutumları eşleştiren bu tür ifadeler, bilhassa dînî edeb kurallarının halk arasında yaygınlık kazanmasına büyük katkıda bulunmuştur. Ayrıca bu üslûbun oldukça yalın bir anlatımı beraberinde getirmesi de, bu kadar sık tercih edilmesinde etkili olmuştur.

a2. Hadislerdeki emir ve yasak cümleleri, düzenli olarak kullanılan bir yöntem sayılabilecek derecede ortak öğeler taşımaktadır. Söz konusu ortak özelliklerin en önemlileri, emrin veya yasağın hemen ardından gerekçesinin de geliyor olması, birden fazla ihtimale karşı alternatif davranış biçimlerinin de sunulması ve bireyin genellikle istediği şıkkı seçmekte özgür bırakılmasıdır.

a3. Emir ve yasak ifadelerinin tarihsel işlevi ve hukûkî anlamlarından önce ahlâkî bir değer ifade ettiğinin fark edilmesi için, Vedâ Hutbesi üzerinde yapılacak özel bir çalışma yararlı olacaktır.

b. Biçim ağırlıklı yöntemlerin ikincisi, helâl ve haram sınırlarının çizilmesidir. Her alanda asıl olanın *ibâha* (serbesti, yani helâl sayılma) olmasından ötürü, araştırma sonucunda ulaşılan veriler hep ‘haram kılma’ ile ilgilidir. Davranışları kimi zaman doğrudan *haram* olarak niteleyen, kimi zaman ‘Allah’ın haram kıldığını’ özellikle açıklayan Peygamberimiz (sav), bazı durumlarda da ‘*şu davranışı yapmak Müslüman kişiye helâl olmaz*’ şeklinde nispeten dolaylı bir üslûp kullanmışlardır.

c. Kısaca ‘çeşitli yönlendirme ifadeleriyle biçimlendirme’ şeklinde birleştirdiğimiz birden fazla yaklaşım tarzı ise, çok geniş bir yelpazede ahlâkî davranışlara ve fâillerine yönelik nebevî müdahaleleri kapsamaktadır. İlk etapta davranışı yapanı teşvik etmeyi veya sakındırmayı esas alan bu yaklaşımlar, bir sonraki aşamada benimseme veya dışlama tutumlarına dönüşmüş; nihayet en uç örneklerde yapana rahmet veya lanet okuma şeklinde de tezahür etmiştir. Bu durum, yani ‘ben lanet okumaya gönderilmedim’ buyuran bir ilâhî elçinin bile buna adeta mecbur bırakılıyor olması, ahlâk eğitiminin ne denli meşakkatli ve bilhassa eğiten için ne kadar yıpratıcı bir süreç olduğunu da anlamamızı sağlamaktadır.

3. Sonuç Ağırlıklı Yöntemler

Yapılan davranışın neticesinin ne olacağını hatırlatmayı esas alan yöntemlerin kullanıldığı hadisler bu bölümde incelenmiştir. Söz konusu ifade üslupları üç grupta toplanmıştır: Ölümden sonra cennet veya cehennemde yer almayı öngören anlatımlar, genel anlamda mutlu olmayı veya acı çekmeyi öngören anlatımlar, Allah’ın razı olmasını veya gazab etmesini (ilahi sevgi veya öfkeyi) öngören anlatımlar.

a. Cennet veya cehennem sonucu öngörme konusunda, hadislerde (hak etme veya mahrum kalma bakımından) cennete dâir atıfların, cehennemle ilgili uyarılardan kat kat fazla olduğu öncelikle belirtilmelidir. Dolayısıyla, ahlâkî davranışın sonuçlarına dikkat çekme yönteminde, ödüllendirmeye (cennet anlatımına) daha çok ağırlık verildiği tespit edilmiştir.

Yalnız, kimi eğitimciler tarafından farklı ortamlarda dile getirildiğine şahit olduğumuz “Çocuklara din güzellikle anlatılmalı; bunun için de sadece cennet üzerinde durulmalı, cehennemden bahsedilmemeli” şeklindeki yargı pek isabetli değildir. Zira, sevgi ve tutku kadar çekinme ve korku da insan tabiatının bir gereğidir. Kullanılacak üslûbun niteliği saklı kalmak kaydıyla, Din Eğitimi’nin her aşamasında cennetle birlikte cehennem mefhumunun da işlenmesi –tıpkı Kurân’da ve sünnette örneklerini gördüğümüz gibi- açık bir ihtiyaçtır.

a1. Cennete ulaşma sonucunu öngören hadislerde ilk yöntem, kısaca ‘*şu davranışı yapan kişi cennete girer*’ şeklinde özetlenebilecek ifadelerdir. Cennete girmeyi açıkça müjdeleyen bu üslup, tevhidin önemini vurgulamak ve namaz kılmayı özendirmek için kullanılmıştır. Ayrıca, iman ve ibadet meselelerinin yanı sıra, mesela çocuk sevgisi gibi ahlâkî davranış örneklerini benimsetmede de bu yöntem yararlıdır.

a2. Cennet sonucunu belirtmede uygulanan ikinci yöntem ‘söz konusu davranışı yapanı Allah’ın cehennemden koruyacağını’ ifade etmektir. Bu üslûbun da –tıpkı bir önceki benzeri gibi- tev’hîd, namaz ve çocuk sevgisi konularında yoğunlaşması dikkat çekicidir. Örnekler yanyana incelendiğinde ulaşılan en net sonuç, aynı ahlâkî davranışa yönelik eğitimde farklı yöntemlerin bir arada uygulandığı gerçeğidir.

a3. Cenneti kazanmayı sağlayan ahlâkî davranış ve özelliklerin belirtilmesi dışında, bizzat kişileri ismen cennete izafe eden ve cennetle aralarında özdeşlik kuran (o cennetliktir, onun cennette evi vardır vb.) hadisler de bu bölümde tespit edilmiştir. Elbette bu tür bir anlatım –kimin cenneti hak ettiği bilgisi ancak vahye dayanabileceği için- Peygamber Efendimize (sav) özgüdür.

a4. Bazı düşünce ve davranışlar için cehennem sonucunu öngören hadisler içinde en ciddi yekûn ‘cennete girememeyi’ haber veren rivâyetlerin tutması ilginçtir. Bu durum, nebevî terbiye üslûbunda müjdelemenin esas alınmış olmasıyla ilgilidir. Dolayısıyla, ahlâkî davranışları değerlendirmede ‘cehenneme düşme’ vurgusundan ziyade, aslında aynı sonucu ifade eden ‘cennete gitme fırsatını kaçırma’ uyarısı tercih edilmiştir. Akrabayla bağı koparmak, insanlara karşı kibirli davranmak, komşuyu rahatsız etmek ve benzeri pek çok ahlâkî problemin eleştirilmesinde bu üslûb hâkimdir.

a5. Tespit edilen ikinci yaklaşım tarzı, belirli bir davranışı yapan kişinin cehennemde yer alacağını doğrudan söylemektir. Bu, o kişinin cehennemde düşeceği durumu tasvir etmekle olabileceği gibi, meselâ ‘şu davranışı yapan cehennemdeki yerine hazırlansın’ şeklinde daha ‘tehdit edici’ bir yolla da olabilir. İntihar, dini inkâr, peygambere iftira gibi büyük günahlar bu ağır dille kötülenmiştir.

a6. Bu konudaki üçüncü yöntem, yanlış bulunan hâl ve hareketleri ateşle ilişkilendirmek ve muhataba adeta ‘ateşle oynadığını’ hissettirmektir. Bilhassa birisinin (meselâ yetimin) hakkını yemek, bir şeyin hakkını vermemek (meselâ abdesti çok acele almak), hakkı olmayan bir nimete el uzatmak (meselâ erkeğin altın takı kullanması) gibi hak ihlâlinin söz konusu olduğu durumlarda bu anlatım tarzı müşâhede edilmektedir.

b. Davranışları sonuçlarını hatırlatarak değerlendirmede ikinci usûl, sonuçta yaşanacak mutluluğu veya çekilecek acıyı ortaya koymaktır. Mutluluğu tasvir daha ziyade cennet anlatımlarında gerçekleşmiştir. Kötü davranışın neticesinde düçar olunacak acıyı anlatmakta ise beş farklı yol izlenmiştir.

b1. Dünyada haramlara karşı lâkayt davrananların ahirette sonsuz ve sınırsız nimetlerden mahrum kalacakları gerçeği, önemli hareket noktalarından birisidir. İçki içmek, ipek giymek, gümüş kap kullanmak tavırlarının her üçü için de ‘bunları dünyada yapan ahirette tadamaz’ ifadeleri sahîh hadislerde mevcuttur.

Bu yöntem, dinin bu dünyada öngördüğü helâl-haram sınırlamalarını kavratmada ve bireyi gönüllü fedâkarlıklara motive etmede etkili bir yöntemdir. Dolayısıyla Din Eğitimi’nde, manevî kâr ve zararları hesaba katma alışkanlığının kazandırılması sırasında müracaat edilmeye değerdir.

b2. Kötü davranışın akabinde yaşanacak hayâl kırıklığını tasvir etmek de sünnet-i seniyyede örneklerini bulduğumuz ve duygusal açıdan oldukça tesirli bir üsluptur. Rasûlullâh (sav), yanlış ahlâkî tutumların yol açacağı üzüntüyü, hem davranışı yapan fâiller açısından, hem de onlara rehberlik etmeye çalışan bir peygamber olarak kendi zâtı açısından dile getirmiştir.

Günümüz ahlâk eğitiminde, eğitilen bireye yaptığı davranışlar hakkında geri bildirimde bulunulurken zaman zaman bu tür bir yaklaşım sergilemenin yararı şüphesiz görülecektir.

b3. Ömür, sağlık, anne-babayla birlikte olabilmek gibi kimi nimetlerin değerini belirtmek amacıyla ise, bu nimetlerin ‘elden kaçırılması’ halinde hissedilecek üzüntü hatırlatılmıştır.

b4. Konuyla ilgili tespit edilen son iki yöntem olarak ise, kişiye kendisini muhatabının/din kardeşinin yerine koymasını öğütlemek ve Allah’ın o davranışı yapana ahirette uygulayacağı cezayı/azâbı hatırlatmak zikredilebilir. Bu son üslup (Allah’ın azâbını hatırlatmak), davranışı yapanı sonuç hakkında uyarma konusunda tespit edilen en ağır yöntemdir. Cuma namazına mazeretsiz olarak katılmamak, insanlara herhangi bir biçimde işkence yapmak gibi ileri boyuttaki günahlar sadedinde tatbik edilmiştir.

c. Ahlâkî davranışlar karşılığında ilâhî sevgi veya öfke sonucunu öngören hadisler ise, sayıca diğerlerinden az olmalarına rağmen, belirleyici konumdadır. Zira, tezin son hadisi olarak ikinci bölümün bitiminde zikrettiğimiz Ebû Sa’îd el-Hudrî rivâyetinde de açıkça görüldüğü üzere, Allah’ın sevgisini kazanmak, kulun erişebileceği en üstün fazilettir. Kendi içlerinde taşıdıkları büyük değer bâkî olsa da, ne cenneti elde etmek, ne de bireysel anlamda mutluluğu yakalamak, Allah’ın rızasını elde etmenin fevkinde sayılabilir.

SONUÇ

“*Ahlâk Hadislerinin Düşünce ve Davranış Eğitimindeki Yeri ve Rivâyet Değeri*” başlığı çerçevesinde hazırladığımız ve ahlâk-hadis ilişkisi, ahlâk hadisi kavramı, ahlâk hadislerinin hadis literatüründeki konumu, düşünce ve davranış eğitimindeki yeri gibi konuları kapsayan doktora tez çalışmamız, bir giriş ve iki bölümden oluşmuştur. Araştırma öncelikle, ahlâkî davranışları oluşturmada ve geliştirmede Rasûlullâh’ın (sav) kullandığı üslûba dair tespitler yapabilmeyi amaçlamış, bu sebeple doğrudan hadis mecmualarının metinleri üzerinde kapsamlı bir çalışma yapılmıştır.

Kütüb-i Sitte’nin (*Sahîh-i Buhârî, Sahîh-i Müslim, Sünen-i İbn Mâce, Sünen-i Ebû Dâvûd, Sünen-i Tirmizî, Sünen-i Nesâî*) yanı sıra *Muvatta’* ve *Sünen-i Dârimî*’den oluşan araştırma sahası, ahlâkî değerlerin benimsetilmesinde etkili olan nebevî cümleler açısından incelenmiş, ulaşılan rivâyet verileri doğrultusunda tez ‘düşünce ve davranış eğitimi’ olmak üzere iki yönlü genişletilmiştir.

Teze başlarken fark ettiğimiz, ama tezin bitiminde iyice inandığımız gerçek, ahlâkın sadece bir davranış demeti olmadığı, ondan da önce bir zihniyet yapısı ve algılayış tarzı olduğudur. Müslüman ferdin, hâl ve hareketler kadar, anlayış ve yaklaşım bakımından da uyması gereken nebevî bir sünnet vardır. Bu sünnetin yazılı belgeleri, neredeyse tamamına yakını ahlâkla bizzat ilgili olan hadis mecmualarının kapsamında, karşımızda durmaktadır.

Peygamber Efendimiz (sav), hayatın her alanında dînî değerleri ve kendisine öğretilen ilâhî ahlâkı uygulamıştır. Ama bütün uygulamalarında tek bir üslûpla yetinmemiş, toplumda ulaşamadığı insan kalmamasını sağlayacak kadar geniş bir yöntem çerçevesinde hareket etmiştir. Kimi insanlara imânın aydınlatıcı ve huzur verici boyutunu hissettirmiş, kimilerine Allah’ın engin sevgisini ve merhametini vassetmiş, kimilerine de sergilediği davranışların cennette veya cehennemde belirli sonuçlarının olacağını hatırlatmıştır.

Bireylerin toplumsal hayattaki ilişkilerinde kullandıkları yüzlerce kelime, Hâtemü’l-Enbiyâ’nın (sav) dilinde yeni kavramsal anlamlar kazanmıştır. Bu tez sayesinde yakından tanıdığımız söz konusu *kavramlaştırma* yaklaşımı, üzerinde yeni bir tez yapılmaya geçecek durumdadır. Yine bu çalışma sırasında örneklerine muttâlî olduğumuz edeb, mekârim, fedâil ve zühd eserlerinin her biri, günümüz insanına rehberlik edecek nice ahlâkî değerleri hâvîdir. Bilhassa Rasûlullâh’ın (sav) özel hayatını bugün yeniden ve hadis kaynaklarına dayalı olarak insanlığa sunacak ve onun eşsiz örnekliğini tekrar gündeme taşıyacak *Ahlâku’n-Nebi* eserlerine ihtiyaç en üst düzeydedir.

Ahlâk hadisleri her yönüyle tekrar tekrar araştırılmaya değer bir alandır. Bugün kesin olarak ifade edebiliriz ki, bu sahadaki sahîh rivayet unsurları, zayıf ve uydurmalara ihtiyaç bırakmayacak yeterliliktedir. Günümüz din eğitimcilerinin ve ahlâk teorisyenlerinin hadis literatüründen alacakları yöntem ve vizyon desteği çok ciddi boyutlarda olmalıdır.

Bu amaçla yapılabilecek çalışmalar arasında bizce en önemlisi, ahlâkın dinî temelinin genel olarak tespitinden öte, bizzat ilâhî temelinin hadislere dayanarak belirlenmesidir. Bunun yanı sıra, bu tezde gerçekleştirildiği gibi sadece örneklemekle kalınmayıp, dinin düşünce ve davranışlara ahlâkî değer yüklemeye kullandığı kalıplar ve lâfızlar da detaylarıyla ortaya konulmalıdır. Bir başka önemli araştırma konusu, sünnetin sadece davranış boyutunun değil, anlayış boyutunun da irdelenmesi ve İslâm dünyasını tamamen kaplamış olan ‘zayıf hadislerle amel’ alışkanlığının bu boyut üzerindeki olumsuz etkilerinin giderilmesi olacaktır.

Unutulmamalıdır ki, din bir ahlâk meselesidir ve ortada ‘dindarların ahlâkî değerlere sahip olmada kusur etmeleri’ şeklinde özetlenebilecek reel bir durum vardır. Nitekim bu tezde tahlil edilen sahîh rivâyetlerin ispatladığı ‘ahlâkın ibadetten bile önce geldiği’ anlayışı, yüzyıllarca yanlış ahlâk anlayışlarının gölgesinde kalmıştır. İnanıyoruz ki bu durumun sebeplerinin tespitinde ve izalesinde ahlâk hadisleri alanında yapılacak sonraki çalışmaların büyük payı olacaktır.

İncelenen hadisler, Allah’ın sevgisini/rızâsını kazanmak için başlıca iki yolu işaret etmektedir: Allah hakkında iyi/olumlu bir düşünceye sahip olmak ve Allah’ın hoşlanacağı davranışları sergilemek.

Zaten ‘düşünce ve davranış eğitiminde ahlâk hadislerinin rolünü’ araştıran bu tezin ulaşmayı amaçlayabileceği en ileri sonuç ve en üstün gâye de bu olmalıdır.

حدثني أحمد بن إشبك: حدثنا محمد بن فضيل: عن عمار بن القعقاع: عن أبي زرعة: عن أبي هريرة

رضي الله عنه قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم:

"كَلِمَتَانِ، حَبِيبَتَانِ إِلَى الرَّحْمَنِ، خَفِيفَتَانِ عَلَى اللِّسَانِ، ثَقِيلَتَانِ فِي الْمِيزَانِ: سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ، سُبْحَانَ اللَّهِ

الْعَظِيمِ."

Bana Ahmed b. İşkâb tahdîs etti: Bize Muhammed b. Fûdayl tahdîs etti: ‘Umâra ibnû’l-Ka’kâ’dan: Ebû Zûr’a’dan: Ebû Hüreyre’dan: Hz. Peygamber (sallallâhu aleyhi vesellem) buyurdu ki:

“*Rahmân’ın sevdiği, dile hafif, mizanda ağır iki cümle:*

Sübhânallâhi ve bihamdih, sübhânallâhi’l-Azîm”¹

¹ Buhârî, Tevhîd, 58 (7563): **Ebû Hüreyre’dan.**

FİHRİST ¹

A	<i>Açı doyurun, hastayı ziyaret edin, esiri serbest bırakın.</i>	4, 119
	<i>Âdemoğlu beni incitiyor. Talihe sövüyor...</i>	(K, DP) 156
	<i>Âdemoğlu ‘malım malım!’ der...</i>	77
	<i>Akraba ziyaretini kesen kişi cennete giremez.</i>	142
	<i>Akrabayı gözeteni ben de gözetirim...</i>	(K) 153
	<i>Allah cennettekiler ‘Ey cennetlikler!’ buyurur...</i>	155
	<i>Allah, dünyada insanlara acı çektirenlere acı çektirir.</i>	152
	<i>Allah güzeldir, güzeli sever.</i>	153
	<i>Allah, ihsânı her şeye yazdı...</i>	100
	<i>Allah kıyamet günü şu üç kişiyle ne konuşur, ne de onları...</i>	83, 84
	<i>Allah, Mûsâ’ya rahmet eylesin...</i>	93
	<i>Allah, müttekî, zengin ve mütevazı kulu sever.</i>	154
	<i>Allah, rahmeti yüz parça yaptı..</i>	100
	<i>Allah rızası için öğrenilen bir bilgiyi...</i>	(DP) 143
	<i>Allah size, annelere kötü davranmayı...</i>	124
	<i>Allah şahit, âhirete oranla dünya...</i>	92
	<i>Allah şahit, iman etmiş olamaz!...</i>	150
	<i>Allah şahit, sizin için fakirlikten korkmuyorum...</i>	130
	<i>Allah tektir, teki sever.</i>	153
	<i>Allah yumuşaktır, yumuşaklığı sever.</i>	153
	<i>Allah’a, sanki onu görüyormuş gibi ibadet etmendir...</i>	100
	<i>Allah’a ve ahiret gününe inanan bir kadının herhangi bir öliye...</i>	85
	<i>Allah’a ve ahiret gününe inanan bir kadının, yanında mahremi...</i>	85
	<i>Allah’a ve ahiret gününe inanan, komşusunu incitmesin...</i>	85
	<i>Allah’ım, yaşamak benim için iyi olduğu sürece beni yaşat...</i>	(DP) 99
	<i>Allah’ın doksan dokuz ismi vardır...</i>	136
	<i>Allah’ın kitabından iki âyet öğrenmek iki deveden iyidir...</i>	105
	<i>Allah’ın kullarına olan şefkati...</i>	91

¹ Bu fihristte, tez içerisinde lafzıyla yer alan bütün merfû hadislerle yer verilmiştir. Sonuna üç nokta koyulan ifadelerin devamı vardır; nokta koyulan hadislerin –tezde zikredilen– metni ise bundan ibarettir. Hadisin bitimine parantez içinde eklenen **(DP)** hadisin dipnotta bulunduğunu; **(K)** ise kudsî hadis olduğunu belirtir.

	<i>Allah'ın rızasını amaçlayarak 'Lâ ilâhe illallâh' diyen bir kul...</i>	138
	<i>Allah'ın, yönetimi altına bazı kimseleri verdiği bir kul...</i>	142
	<i>Allah'tan başka ilâh olmadığını bilerek ölen kişi cennete girer.</i>	136
	<i>Altı kişiye ben de lanet ettim, Allah da, peygamberlerin hepsi de...(DP)</i>	88
	<i>Ama ben buna inanıyorum. Ebû Bekir ve Ömer de inanıyorlar.</i>	95
	<i>Asıl kibir, hakkı umursamamak ve insanlara değer vermemektir.</i>	78
	<i>Ateş degecek topukların vay haline!</i>	144
	<i>Ateş parçasını tutup elinize alıyorsunuz!</i>	145
	<i>Ateşten sakının; yarım hurmayla bile olsa!...</i>	129
	<i>Ayakkabınızı giyerken önce sağ giyin...</i>	121
	<i>Azı dişi olan bütün yırtıcı hayvanların yenmesi haramdır.</i>	125
B	<i>Bakın, yollarda oturmayın...</i>	80
	<i>Bana, benden önce kimseye verilmeyen beş şey verildi...</i>	88
	<i>Bana iftira atan cehennemdeki yerine hazırlansın.</i>	144
	<i>Ben, ahlâkî güzellikleri tamamlamak üzere gönderildim.</i>	39, 48
	<i>Ben, kulum beni nasıl düşünüyorsa öyleyim. (K)</i>	153
	<i>Ben lânet okumaya gönderilmedim, rahmet olmaya gönderildim. (DP)</i>	141
	<i>Ben ne bir helâli haram yaparım, ne de bir haramı helâl.</i>	127
	<i>Ben ve benden önceki peygamberler şuna benziyoruz...</i>	97
	<i>Ben ve ümmetimin hali, şu adamın haline benziyor...</i>	141
	<i>Ben ve yetime bakan cennette şu ikisi gibiyiz.</i>	137
	<i>Benden sonra gelecek bazı yöneticilerin yalanlarını kim doğrularsa...</i>	132
	<i>Beni babanızdan, evlâdınızdan ve bütün insanlardan fazla sevmedikçe...</i>	110
	<i>Benim nasıl namaz kıldığımı gördüyseniz siz de öyle kılın.</i>	91
	<i>Benim ümmetimin müflisi kıyamet günü...</i>	3, 75
	<i>Besmele çek, sağ elinle ve önünden ye.</i>	119
	<i>Beş şey fitrattandır... (DP)</i>	82
	<i>Bırak onu. Utanma duygusu (hayâ) imandandır.</i>	109
	<i>Bıyıkları kısaltın, sakalları salın.</i>	122
	<i>Bir gün bir adam ineğini güderken...</i>	95
	<i>Bir Müslüman'ın yüreğini ağzına getirmek...</i>	126
	<i>Bir yerde tâûn olduğunu duyarsanız, oraya gitmeyin...</i>	118
	<i>Birileri, ya Cumâlara gelmemekten vazgeçecekler...</i>	151
	<i>Bize karşı silah taşıyan bizden değildir.</i>	131

	<i>Bizi aldatan bizden değildir.</i>	
	<i>Bu, Allah'ın sevmediği bir yatış şekli.</i>	155
	<i>Bu ikisini barışana kadar bekletin!...</i>	146
	<i>Bu, müttekîlere yakışmaz!</i>	92
	<i>Bugün hangi gün biliyor musunuz?...</i>	(DP) 73
	<i>Bulaşma ('advâ) da yok, uğursuzluk (tıyara) da!...</i>	79
	<i>Bunun yumuşaklığı hoşunuza mı gitti?...</i>	104
	<i>Bütün Müslümanların birbirlerine mal, ırz ve kanları haramdır.</i>	125
C-Ç	<i>Canım elinde olana yemin olsun, bu ümmetten...</i>	143
	<i>Canımı elinde tutana yemin olsun, şunu yapmayı düşünmüşümdür...</i>	149
	<i>Cennete giren herkese, daha çok şükretsın diye...</i>	148
	<i>Cennete sadece mümin olan girer.</i>	137
	<i>Cennette bir kırbaçlık bir yer, dünyadan ve içindekilerden daha iyidir.</i>	103
	<i>Çölün ortasında devenizi kaybettikten sonra bulunca...</i>	154
D	<i>Değil. Ama benim memleketimde yoktu...</i>	127
	<i>Dinarın, dirhem, kadifenin ve ipeğin kulu perişan olsun!...</i>	(DP) 77
	<i>Dulların ve miskinlerin işlerine koşan kişi...</i>	61
	<i>Dünya, müminin zindanı, kâfirin cennetidir.</i>	147
	<i>Dünyada gümüş kaptan içen, âhirette içemez</i>	147
	<i>Dünyada içki içen, âhirette içemez.</i>	147
	<i>Dünyada ipek giyen, âhirette giyemez.</i>	147
E	<i>Ehl-i kitâbı ne doğrulayın, ne yalanlayın...</i>	117
	<i>En değerli para, kişinin ailesine harcadığı paradır.</i>	(DP) 33
	<i>En değerli sadaka, sağlıklı ve tutkuluyken...</i>	(DP) 33
	<i>En iyi insan, ömrü uzun, ameli güzel olandır.</i>	(DP) 33
	<i>En iyi iyilik, kişinin baba dostuna yaptığı iyiliktir.</i>	10, 106
	<i>En iyi Müslüman, Müslümanların elinden ve dilinden...</i>	66
	<i>En iyiler arasında yer almak size yetmiyor mu?</i>	106
	<i>En iyiniz, en güzel ahlâklı olanınızdır.</i>	62
	<i>Eslemek şeytandandır. Elinizden geldiğince engelleyin...</i>	114
	<i>Ev geçindirmeye gücü yeteniniz evlensin...</i>	121
	<i>Evet, beni de. Ancak Allah beni fazlî ve rahmeti ile kaplarsa o başka.</i>	135
	<i>Evimle minberimin arası cennet bahçelerinden bir bahçedir.</i>	140
	<i>Evlatlarını arkada zengin olarak bırakman...</i>	103

F	<i>Fara' da yok, 'atıra da!</i>		79
G	<i>Gözün zinası bakmaktır, dilin zinası konuşmaktır...</i>	(DP)	78
	<i>Güçlü mümin, zayıf müminden daha iyidir ve...</i>		103
	<i>Gümüş kaptan bir şey içen kişi...</i>		144
	<i>Güneş ve ay hiç kimse öldü diye tutulmazlar...</i>		117
	<i>Güneşin doğuşundan ve batışından önce namaz kılan bir kişi...</i>		139
	<i>Güzel ahlâk sahibi olan kişi, bu sayede...</i>		61
H	<i>Hanginiz Allah'ın yüzüne bakmamasını ister?</i>		155
	<i>Hanginiz varisinin malını kendi malından daha çok sever?...</i>		77
	<i>Hasetten uzak durun. Çünkü haset, iyilikleri...</i>		129
	<i>Hastayı ziyaret eden, dönene kadar cennet bahçesindedir.</i>		4
	<i>Havzın başındayım. Sizin yanıma gelmenizi bekliyorum...</i>		149
	<i>Hayâ imandan gelir, iman ise cennettedir...</i>		109
	<i>Hayır. Ama kokusundan dolayı hoşuma gitmiyor.</i>		127
	<i>Helâl bellidir, haram bellidir...</i>		123
	<i>Her Âdemoğlu hata yapar. Hata yapanların en iyisi...</i>		107
	<i>Hilâli görünceye kadar oruç tutmayın...</i>		121
I-İ	<i>İki kişinin arasını düzeltmek.</i>		61
	<i>İki serinliği kılan cennete girer.</i>		137, 139
	<i>İkisi de azap çekiyorlar...</i>		152
	<i>İman edinceye kadar cennete giremezsiniz...</i>		110
	<i>İmanı en mükemmel olan mümin, ahlâkı en güzel olandır.</i>		39, 52
	<i>İnsanlar! Selâmy yayın. Akrabalarınızı ziyaret edin...</i>		136
	<i>İnsanların arasını düzelden, iyiyi söyleyen ve yücelten kişi...</i>		79
	<i>İnsanların çoğunun değerini bilemediği iki nimet vardır...</i>		37, 150
	<i>İnsanların en kötüsü, iki yüzlü olandır...</i>		107
	<i>İnsanların kendisi için ayağa kalkmalarından hoşlanan kişi...</i>	(DP)	144
	<i>İslâm beş şey üzerine kuruldu...</i>		86
	<i>İsmimi koyun, künyemi almayın.</i>		122
	<i>İster tut, ister tutma.</i>		122
	<i>İsteyen tutsun, isteyen tutmasın.</i>		122
	<i>İşte o, onun ameli.</i>		60
	<i>İşte şu ikisi ümmetimin erkeklerine haramdır.</i>		92
	<i>İyi, güzel ahlâktır. Kötü, içini kurcalayan...</i>		39, 42

J-K	<i>Kadınlarla baş başa kalmaktan uzak durun!</i>		129
	<i>Kalbinde zerre kadar kibir olan kişi cennete giremez.</i>		142
	<i>Kalbine danış. İyi (birr), nefsi de, kalbi de tatmin eden şeydir...</i>		46
	<i>Kardeşine üç geceden fazla küsmek Müslüman'a helâl olmaz.</i>		10
	<i>Kardeşinizle kavga ederseniz, yüze vurmaktan kaçının...</i>		130
	<i>Kendiniz için istediğinizi kardeşiniz için de istemedikçe...</i>		150
	<i>Kerm derler; asıl kerm müminin gönlüdür.</i>		74
	<i>Kıtlık, üzerinize yağmurun yağmaması değildir. Asıl kıtlık...</i>		76
	<i>Kıyâmet günü Allah katında en kötü insan...</i>		107
	<i>Kıyamet günü cehennemliklerin dünyada en varlıklı olanı getirilir...</i>		148
	<i>Kıyamet günü en çok azap çekecek olan insanlardan biri de...</i>		151
	<i>Kızma!</i>		119
	<i>Kibarlıktan mahrum kalan, iyilikten mahrum kalır.</i>		146
	<i>Kim Allah'a kavuşmaktan memnuniyet duyarsa...</i>		153
	<i>Kim Allah'tan başka ilah olmadığına ve...</i>		138
	<i>Kim 'Allah'tan başka ilah yok' der ve...</i>		125
	<i>Kim bilgi öğrenmek için yola koyulursa...</i>		138
	<i>Kim elbisesini gururla sürüklerse...</i>		146
	<i>Kim yalan söylemeyi, yanlış yapmayı ve kabalığı bırakmazsa...</i>		61
	<i>Kim yalan yeminle Müslüman bir kişinin hakkını elinden alırsa...</i>		143
	<i>Kime kardeşinin hakkını vermişsem onu almasın...</i>		144
	<i>Kimin kızları olup da güzelce yetiştirirse...</i>		139
	<i>Kimse Allah'tan daha sabırlı değildir.</i>	(DP)	154
	<i>Kimsenin koyununu izni olmadan sağmayın...</i>		151
	<i>Kişi, sevdiğiyle beraberdir.</i>		66
	<i>Kişinin evinde kıldığı namaz...</i>		104
	<i>Kişinin kıldığı en iyi namaz...</i>	(DP)	82
	<i>Komşusu kötülüğünden güvende olmayan kişi.</i>		112
	<i>Komşusu tehlikelerinden güvende olmayan kişi cennete giremez.</i>		142
	<i>Kul, Allah için bir defa secde etse...</i>		101
	<i>Kullarım! Ben zulmü kendime de haram ettim...</i>	(K, DP)	154
	<i>Kurân'ı bilmek, aynen bağlı bir deveye benzer...</i>		96
	<i>Küçüğümüzü sevmeyen, büyüğümüzün değerini bilmeyen bizden değildir.</i>		131

L	<i>Lâ ilâhe illallâh diyen ve böylece ölen her kul mutlaka cennete girer.</i>	136, 138
	<i>Lâf taşıyan kişi cennete giremez.</i>	142
M	<i>Malını savunurken ölen şehiddir...</i>	77
	<i>Mazlumun duasından sakın! Çünkü onunla Allah arasında perde yoktur.</i>	129
	<i>Mizanda güzel ahlâktan daha ağır hiçbir şey yoktur.</i>	39, 57
	<i>Münâfiğin üç özelliği vardır...</i>	82
	<i>Müflis kim dersiniz?...</i>	75
	<i>Mümine lanet etmek, onu öldürmek gibidir.</i>	134
	<i>Münâfiğin üç özelliği vardır: Konuştuğunda yalan söyler</i>	82
	<i>Münâfık (iki yüzlü insan), iki sürünün arasında kalmış şaşkın koyun gibidir...</i>	96
	<i>Müslüman'ın, kardeşine karşı beş şeyi yapması gerekir...</i>	4
	<i>Müslümanlara karşı en suçlu Müslüman, haram olmayan bir şeyi...</i>	107
N	<i>Nasıl oluyor da biriniz Rabbinin karşısında ayakta durup...</i>	151
	<i>Ne yerim, ne de haramdır derim.</i>	127
O-Ö	<i>On şey fitrattandır...</i>	(DP) 82
	<i>Ona söyleyin, Allah da onu seviyor.</i>	154
	<i>Onlar sizin kardeşleriniz...</i>	73
	<i>Onlar, aralarında sâlih bir adam yaşadığında ve öldüğünde...</i>	107
	<i>Onları şeytana bırakmayın.</i>	114
	<i>Onun cennette bir sütanesi var.</i>	140
	<i>Oruçlunun ağız kokusu, Allah katında misk kokusundan daha iyidir.</i>	105
	<i>O zaman siz bana Arap madenlerini soruyorsunuz...</i>	106
	<i>Ölülere sövmeyin. Çünkü onlar zaten yaptıklarıyla...</i>	120
	<i>Ölünün arkasından üç şey gider. İki döner, birisi kalır...</i>	60
P-R	<i>Rab olarak Allah'tan, din olarak İslam'dan ve...</i>	110
	<i>Rakûb 'çocuğu olmayan' değildir. Asıl rakûb...</i>	75
S-Ş	<i>Sabah namazının iki rekâtı, dünyadan ve içindekilerden daha iyidir.</i>	103
	<i>Sadaka malı eksiltmez; tevazu gösterenin yüceliği artar.</i>	77
	<i>Sadece iki kişi kıskanılabılır...</i>	88
	<i>Sadece üç mescid için yük yüklenebilir...</i>	87
	<i>Safları düzeltin. Çünkü safların düzeltilmesi namazı tamamlar.</i>	120
	<i>Sağ elinizle yiyip için. Çünkü şeytan sol eliyle yiyip içer.</i>	120
	<i>Sahura kalkın. Çünkü sahurda bereket vardır.</i>	120
	<i>Sana cennet hazinelerinden bir söz öğreteyim mi?...</i>	140

	<i>Sana izin verilirse gir; yoksa dön.</i>	121
	<i>Sarhoş eden her şey haramdır.</i>	125
	<i>Sayende bir kişinin hidayete ermesi...</i>	105
	<i>Sende Allah'ın sevdiği iki özellik var...</i>	154
	<i>Sıla yapan, gelene giden değildir. Asıl vâsıl, gelmeyene gidendir.</i>	76
	<i>Silahlı kardeşinize doğrultmayın. Bilemezsiniz, belki de şeytan...</i>	114
	<i>Sizce bu, bebeğini ateşe atabilir mi?...</i>	91
	<i>Size oruç, namaz ve sadakadan derecesi daha üstün...</i>	61
	<i>Size yasakladığım şeyden kaçının. Yapmanızı istediğim şeyi de...</i>	130
	<i>Sizin aranızda en çok sevdiğim ve kıyamet günü bana en yakın...</i>	66
	<i>Sizin için en çok korktuğum şey...</i>	130
	<i>Sizin için hizmetçiden daha iyi bir şeyi size söyleyeyim mi?...</i>	104
	<i>Soğan veya sarımsak yiyen bizden ya da mescidimizden uzak dursun.</i>	132
	<i>Şeytan insanın içinde kanın dolaştığı her yerde dolaşır</i>	115
	<i>Şeytan kalbinize bir kötülük getirir diye korktum.</i>	115
	<i>Şeytan sizin her durumda yanınızda bulunur...</i>	115
	<i>Şu dördü kurban olmaz...</i>	87
	<i>Şu mescidimde kılınan bir namaz...</i>	104
	<i>Şükrederek yiyen, sabrederek oruç tutan gibidir.</i>	61
T	<i>Tepeden atlayıp da intihar eden kişi...</i>	143
	<i>Hata yapanların en iyisi, tevbe edenlerdir.</i>	(DP) 33
	<i>Topuktan aşağı sarkan kısımlar ateşte!</i>	144
U-Ü	<i>Üç çocuğu ölüp de sabreden, mutlaka cennete girer.</i>	137
	<i>Üç duaya şüphesiz karşılık verilir...</i>	87
	<i>Üç şey kimde varsa, iman tadını almış olur...</i>	110
	<i>Ümmetim için asıl korktuğum şey, yoldan çıkaran/saptıran liderlerdir.</i>	130
	<i>Ümmetimde dört şey câhiliye işidir, ama vazgeçmeyecekler...</i>	5, 88
	<i>Ümmetimden Allah'a hiçbir şeyi ortak saymadan ölen cennete girer.</i>	136
	<i>Üste koysaydın da insanlar görseydi olmaz mıydı?...</i>	132
	<i>Üstteki el alttaki elden daha iyidir.</i>	103
V-Y	<i>Yanağını döven, yakasını yırtan veya cahiliye davası güden bizden değildir.</i>	5,131
	<i>Yatağın biri adamın. Biri karısının. Üçüncüsü misafirin...</i>	114
	<i>Yazıklar olsun, dinarın, dirhemini, kadifenin ve ipeğin kuluna!...</i>	3
	<i>Yedi kemik üzerine secde etmekle emrolundum...</i>	87

	<i>Yemek yedirmen, tanıdığın tanımadığın herkese selam vermen.</i>	66
	<i>Yılanın deliğine sokulduğu gibi, îmân da Medîne'ye sokulur.</i>	96
Z	<i>Zandan uzak durun! Çünkü zan, en yalan sözdür.</i>	129
	<i>Zenginlik mal mülk çokluğu değildir. Asıl zenginlik gönül zenginliğidir.</i>	3, 77
	<i>Zina eden kişi bu işi mümin olarak yapamaz...</i>	56
	<i>Zulümden sakının! Çünkü zulüm kıyamet günü karanlıktır...</i>	129

KAYNAKLAR

ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1990.

ABDÜLHÂLİK, Abdülğani, *el-İmâm el-Buhârî ve Sahîhuh*, Dârü'l-Menâra, 1. Baskı, Cidde 1985.

ABDULLAH İBNÜ'L-MÜBÂREK, Ebû Abdurrahmân el-Mervezî (ö.181), *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâik*, thk. Habîbürrahmân el-A'zamî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trs.

ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed (ö.1162), *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs amme's-Tehera mine'l-Ehâdîsi 'alâ Elsineti'n-Nâs*, I-II, tlk. Ahmed el-Kallâş, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 6. Baskı, Beyrut 1996.

AĞIRMAN, Cemal, “Ad Koyma ve Hz. Peygamber'in İsimlere Karşı Tutumu”, *CÜİFD*, sy.2, Sivas 1998.

AHATLI, Erdinç, “Hasâisü'n-nebî”, *DİA*, XVI/277-281.

AHMED B. HANBEL, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Bağdâdî (ö.241), *Kitâbü'z-zühd*, Beyrut 1978.

-----, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnavut ve diğerleri, I-XXX, 1. Baskı, Beyrut 1999.

AKSEKİ, Ahmed Hamdi, *Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı (Ahlâk Dersleri)*, Nur Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1991.

ALİ EL-KÂRÎ, Nûreddîn Ali b. Muhammed b. Sultân (ö.1014), *el-Esrâru'l-Merfû'a fî'l-Ahbâri'l-Mevdû'a*, thk. Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ, 2. Baskı, Beyrut 1986.

-----, *el-Masnû' fî Ma'rifeti'l-Hadîsi'l-Mevdû' (el-Mevdû'âtü's-Suğrâ)*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, 5. Baskı, Beyrut 1994.

AŞIKOĞLU, Nevzat Y., “Kuran'daki Örnek Olayların (Mesellerin) Ahlâkî Bilinç Geliştirmedeki Rollerini”, *CÜİFD*, c. 5, sy. 1, Sivas 2001.

AYDIN, Mehmet, “Ahlâk”, *DİA*, II/13.

BEYHAKÎ, Ebû Bekir Ahmed ibnü'l-Hüseyn b. Ali (ö.458), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-X, 1. Baskı, Beyrut 1344 (h.).

-----, *Şü'abü'l-Îmân*, I-VII, thk: Ebû Hâcir Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl, 1. Baskı, Beyrut 1990.

-----, *Kitâbü'z-Zühdi'l-Kebîr*, thk. Takıyyüddîn en-Nedvî, Dârü'l-Kalem, 2. Baskı, Kuveyt 1983.

....., *Kitâbü'z-Zühd*, trc. Enbiya Yıldırım, Hâcegân Yayınları, İstanbul 2000.

BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö.256), *el-Edebü'l-Müfred*, thk Hâlid Abdurrahman el-'Akk, 1. Baskı, Beyrut 1996.

-----, *Sahîh (el-Câmi'ü'l-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar min Umûri Rasûlüllâh sallallâhü aleyhi vesellem ve Sünenih ve Eyyâmih)*, thk. Muhammed Nizâr Temîm, Heysem Nizâr Temîm, 1. Baskı, Beyrut 1995.

BULUT, Ahmet, "Emsâlü'l-Kurân", *UÛİFD*, sy. 3, c. 3, yıl. 3, Bursa 1991.

CÂD EL-MEVLÂ, Ahmed, Muhammed: *el-Meselü'l-Kâmil*, thk. Abdürrahîm Mârdînî, Mektebetü Dâri'l-Mehabbe, Dımeşk 1990.

CEVHERÎ, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh*, I-VI, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr, 3. Baskı, Beyrut 1984.

ÇAKAN, İ. Lütfi, *Hadis Usûlü*, M.Ü. İlâhiyat Fak. Yay., İstanbul 1989.

DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman (ö.255), *Sünenü'd-Dârimî*, I-II, thk/thr. Fevvâz Ahmed Zümerlî, Hâlid es-Seb' el-Alemî, 1. Baskı, Beyrut 1987.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman ibnü'l-Eş'as es-Sicistânî (ö.275), *es-Sünen*, I-IV, tlk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, İstanbul trs.

....., *Kitâbü'z-Zühd*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm b. Muhammed – Ebû Bilâl Ğanîm b. Abbâs b. Ğanîm, Dârü'l-Mişkât, 1. Baskı, Kâhire 1993.

EBÛ ĞUDDE, Abdülfettâh, *er-Rasûlü'l-Mu'allim ve Esâlibühû fi't-Ta'lîm*, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2. Baskı, Beyrût 1997.

EBU' Ş-ŞEYH, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-İsbehânî (ö.369), *Ahlâku'n-Nebî ve Âdâbüh*, thk. Dr. Seyyid el-Cümeylî, 2. Baskı, Beyrût 1986.

EBÛ YA'LÂ, Ahmed b. Ali ibnü'l-Müsennâ (ö.307), *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsûlî*, I-XV, thk/thr: Hüseyin Selîm Esed, 1. Baskı, Beyrut 1984.

ERDEM, Hüsameddin, *Ahlâk Felsefesi*, HÜ-ER Yayınları, Konya trs.

....., *Ahlâka Giriş*, Konya 1994.

....., *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, Konya 1996.

ERUL, Bünyamin, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1999.

FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, I-IV, Dâru'l-ilm li'l-Cemî', Beyrut trs.

GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed (ö.505), *el-Müstasfâ min İlmi'l-Usûl*, Bulak 1322.

-----, *el-Mustasfâ fî İlmi'l-Usûl*, tsh. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşafî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1993.

GÖRMEZ, Mehmet, "Fıkhu'l-Hadîs", *DİA*, XII/547-549.

-----, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, 1. Baskı, Ankara 1997.

GÜLER, Zekeriya, "Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet-Dirâyet Bütünlüğü", *İLAM Araştırma Dergisi*, c.1, sy.2, Aralık 1996.

-----, Zekeriya, "Vesîle ve Tevessül Hadislerinin Kaynak Değeri", *Tasavvuf*, y.4, sy.10, Ankara 2003.

HÂKİM, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbü'rî (ö.405), *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, I-V, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, 1. Baskı, Beyrut 1995.

HARÂİTÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer (ö.327), *Mekârimü'l-Ahlâk ve Me'âlîhâ ve Mahmûdü Tarâikihâ*, thk. Eymen Abdülcâbir el-Bühayrî, Dâru'l-Âfâkı'l-Arabiyye, 1. Baskı, Kâhire 1999.

HATÎB, Muhammed Accâc, *es-Sünne kable't-tedvîn*, Kahire 1971.

HEYSEMÎ, Nûruddîn Al b. Ebî Bekr (ö.807), *Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid*, I-X, Beyrût 1986.

ISFEHÂNÎ, Râğîb (ö.425), *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, 2. Baskı, Beyrut 1997.

-----, *ez-Zerî'a ilâ Mekârimi's-Şerî'a*, thk. Ebû'l-Yezîd el-'Acemî, Dâru'l-Vefa, 2. Baskı, Kâhire 1987.

İBN ABDİLBERR, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed en-Nemerî el-Endelûsî (ö.463), *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvatta' mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd*, I-XXVI, thk: Sa'îd Ahmed A'râb, Cidde 1990.

İBN EBİ'D-DÜNYÂ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Bağdâdî (ö.281), *Mekârimü'l-Ahlâk*, thk. James A. Bellamy, Beyrût 1973.

İBN EBÎ ŞEYBE, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Kûfî (ö.235), *Kitâbü'l-Edeb*, thk. Dr. Muhammed Rıdâ el-Kahvecî, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1999.

-----, *el-Kitâbü'l-Müsannef fî'l-Ehâdisi ve'l-Âsâr*, I-VII, tkd. Kemâl Yûsuf el-Hût, 1. Baskı, Beyrût 1989.

İBNÜL'-ESÎR, Mecdüddîn Ebü's-Se'âdât el-Mübârek b. Muhammed, *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Âsâr*, thr/tlk. Salâh b. Muhammed b. 'Uveyda, I-V, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1997.

İBN HACER, Şihâbüddîn Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö.852), *Fethü'l-Bârî Şerhü Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî - Muhibbüddîn el-Hatîb, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut trs.

-----, *Takrîbü't-Tehzîb*, inâye: Âdil Mürşid, 1. Baskı, Beyrut 1999.

İBN HİBBÂN, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî (ö.354), *es-Sahîh (el-İhsân fî Takrîbi Sahîhi İbn Hibbân)*, I-XVIII, tertîb: el-Emîr Alâüddîn Ali b. Belbân el-Fârisî (ö.739), thk/thr/tlk: Şuayb Arnavut, 3. Baskı, Beyrut 1997.

İBN HUZEYME, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk es-Sülemî en-Neysâbü'rî (ö.311), *es-Sahîh*, I-IV, thk. Dr. Muhammed Mustafâ el-A'zamî, 2. Baskı, Beyrut 1992.

İBNÜ'L-KAYYİM, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr ed-Dîmeşkî (ö.751), *el-Menâru'l-Münîf fî's-Sahîhi ve'd-Da'îf*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, 6. Baskı, Beyrut 1994.

-----, *Zâdü'l-Me'âd fî Hedyi Hayri'l-'İbâd*, I-V, thk. Şuayb el-Arnaut – Abdülkâdir el-Arnaut, Müessesetü'r-Risâle, 3. Baskı, Beyrut 1998.

İBN KESİR, Imâdüddîn Ebü'l-Fidâ İsmâîl ibn Kesîr el-Kuraşî (ö.774), *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, I-VII, Dârü'l-Endelüs, 1. baskı, Beyrut 1966.

İBN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö.275), *es-Sünen*, I-II, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dârü'l-Hadis, Kâhire 1994.

İBNÜ'L-MÜBÂREK, Abdullah (ö.181), *Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rakâik*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî, Beyrut trs.

İBN RECEB, Zeynüddîn Ebü'l-Ferac Abdurrahmân b. Şihâbüddîn, *Câmiu'l-'Ulûm ve'l-Hikem*, I-II, thk. Şuayb el-Arnaut-İbrahim Bâcis, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1997.

İBN ŞÂHİN, *et-Terğîb fî Fedâili'l-A'mâl ve Sevâbü Zâlik*, thk. Sâlih Ahmed Muslih el-Vekîl, Dârü İbni'l-Cevzî, 1. Baskı, Riyâd 1995.

KANDEMİR, Yaşar, "Hadis", *DİA*, XV/47-64.

-----, "Fezâil", *DİA*, XII/530.

-----, *Örneklerle İslam Ahlâkı*, Nesil Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 1986.

- KÂSİMÎ**, *Kavâidü't-tahdîs*, thk. Muhammed Behcet el-Baytâr, Beyrut 1987.
- KETTÂNÎ**, Muhammed b. Ca'fer (ö.1345), *Hadis Literatürü (er-Risâletü'l-Müstatrafe)*, trc. Yusuf Özbek, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
- KOCA**, Suat, *Erken Dönem Mekârim-i Ahlâk Literatürünün Ahlak-Değer İlişkisi Bakımından İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara 2005.
- KOÇKUZU**, A. Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, Dergâh Yay. İstanbul 1983.
- KOÇYİĞİT**, Talât, *Hadis Istılahları*, A.Ü. İlâhiyat Fak. Yay., Ankara 1980.
- KOMİSYON** (İbrâhîm Mustafâ ve diğerleri), *el-Mu'cemü'l-Vasît*, I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- KURTUBÎ**, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö.671), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kurân*, I-XX, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1967.
- KUŞEYRÎ**, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin (ö.465), *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Ma'rûf Züreyk – Ali Abdülhamîd Baltacı, Dâru'l-Cîl, 2. Baskı, Beyrut 1990.
- LEKNEVÎ**, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhayy (ö.1304), *el-Ecvibetü'l-Fâdile li'l-Es'ileti'l-Aşrati'l-Kâmile*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Mektebetü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 3. Baskı, Beyrût 1994.
- MAKDÎSÎ**, Zıyâüddîn Muhammed b. Abdülvâhid b. Ahmed (ö.569), *Fedâilü'l-A'mâl*, Dâru'l-Beşâir, 1. Baskı, Beyrut 1992.
- MÂLİK B. ENES**, (ö.179), *el-Muvatta'*, I-II, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru'l-Hadis, 2. Baskı, Kâhire 1993.
- MÂVERDÎ**, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, thk. Yâsîn Muhammed es-Sevvâs, 2. Baskı, Beyrut 1995.
- MÜBÂREKPÛRÎ**, Muhammed b. Abdurrahman b. Abdürrahîm, *Tühfetü'l-Ahvezî bi Şerhi Câmi'i't-Tirmizî*, I-X, tsh. Abdurrahmân Muhammed Osmân, Müesseset Kurtuba, 2. Baskı, Kâhire trs.
- EL-MÜ'CEMÜ'L-VESÎT**, I-II, yay. İbrâhîm Mustafâ ve diğerleri, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- MÜNÂVÎ**, Muhammed Abdürraûf, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr min Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr*, I-VI, Beyrut trs.
- MÛTARRİZÎ**, Ebü'l-Feth Nâsirüddîn (ö.610), *el-Muğrib fî Tertîbi'l-Mu'rib*, I-II, thk. Mahmûd Fâhûrî, Abdülhamîd Muhtâr, 1. Baskı, Haleb 1979.
- MÜSLİM**, Ebü'l-Hüseyn Müslim ibnü'l-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî (ö.261), *es-Sahîh*, I-XVIII, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1995. (Nevevî Şerhi ile birlikte.)

NESÂÎ, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali (ö.303), *es-Sünen*, I-IX, thk. Abdülfettah Ebû Ğudde, 4. Baskı, Beyrut 1994.

....., *Fedâilü'l-Kur'ân*, thk. Semîr el-Hûlî, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1. Baskı, Beyrut 1985.

OKİÇ, Tayyib, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, A.Ü. İlâhiyat Fak. Yay., İstanbul 1959.

OKUDAN, Rifat, “Bir Hadisin Işığında Edeb Kavramının Tasavvufta Kazandığı Anlam”, *SDÜİFD*, Isparta 2002, sy. 9, s. 79-95.

PAZARLI, Osman, *İslâm'da Ahlâk*, Remzi Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1980.

POLAT, Selahattin, “Zayıf Hadislerle Amel”, *EÜİFD*, y.1983, sy. 1.

-----, *Hadis Araştırmaları*, İstanbul 2000.

SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr, *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*, 1. Baskı, Beyrut 1981.

SERAHSÎ, Şemsü'l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed Ebû Sehl (ö.490), *Usûlü's-Serahsî*, I-II, thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, Beyrut 1993.

SIBÂÎ, Mustafa, *es-Sünne ve Mekânetühâ fî't-teşrîi'l-İslâmî*, Beyrut 1976.

SUBHÎ ES-SÂLİH, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, trc. M. Yaşar Kandemir, TTK Yay. Ankara 1973.

SUYÛTÎ, Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebûbekr (ö.911), *el-Hasâisu'l-Kübrâ (Kifâyetü't-Tâlibi'l-Lebîb fî Hasâisi'l-Habîb)*, I-II, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1985.

....., *Lübâbü'n-Nükûl fî Esbâbi'n-Nüzûl*, tsh. Ahmed Abdüşşâfî, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût trs.

....., *Tedribü'r-râvî*, I-II, thk. Ahmed Ömer Hâşim, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1993.

ŞAHYAR, Ayşe Esra, “‘Zayıf Hadisle Fezâil Konusunda Amel Edilebilirlik’ Fikrinin Doğuşu ve Gelişimi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, I/1, 2003, s. 31-49.

TABERÂNÎ, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed (ö.360), *Mekârimü'l-Ahlâk*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût trs.

-----, *el-Mu'cemü'l-Evsat*, I-XI, thk. Muhammed et-Tahhân, 1. Baskı, Riyad 1985.

-----, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, I-XXV, thk/thr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Bağdat 1397 (h.).

-----, *el-Mu'cemü's-Sağîr (er-Ravdu'd-Dânî ile'l-Mu'cemi's-Sağîr li't-Taberânî)*, I-II, thk. Muhammed Şekûr Mahmûd, el-Hâce Emrîd, 1. Baskı, Beyrut 1985.

TABERÎ, Muhibbuddîn Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdullah (ö.694), *er-Riyâdü'n-Nedîra fî Menâkıbi'l-'Aşera*, I-II, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut trs.

TİRMİZÎ, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevra (ö.279), *es-Sünen*, I-V, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1987.

TÜRKİYE DİYÂNET VAKFI İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, (DİA), İstanbul 1991.

UĞUR, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1992.

....., *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Baskı, Ankara 1996.

ULUTÜRK, Veli, “Kurân-ı Kerim’de Meseller (Emsâlü'l-Kurân)”, EAÜİFD, sy. 11, Erzurum 1993 (1.bölüm); sy. 12, Erzurum 1995 (2. bölüm).

UYSAL, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis (Tasavvuf Kaynaklarındaki Tartışmalı Rivâyetler)*, Yediveren Yayınları, 1. Baskı, Konya 2001.

ÜRKMEZ, Ahmed, *Kadıızâdeliler–Sivâsiler Tartışmalarının Hadis İlmine Etkisi ve İdrâkü'l-Hakîka Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE, Konya 2000.

VEKÎ, ibnü'l-Cerrâh (ö.197), *Kitâbü'z-Zühûd*, I-II, thk. Abdurrahmân Abdülcebbâr el-Ferîvâî, Dârü's-Samî'î, 2. Baskı, Riyad 1994.

YARDIM, Ali, *Hadis I-II*, Damla Yay., İstanbul 1997.

YILDIRIM, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2000.

....., *Din, Dünyevîleşme ve Zühûd*, Araştırma Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2005.

....., “Kurân ve Sünnet Işığında Zühûd ve Zühûd Edebiyatı”, Hâcegân Yayınları, İstanbul 2000. (Enbiya Yıldırım’ın *Kitâbü'z-Zühûd* tercümesine yazılan mukaddime)

ZEBÎDÎ, *Tâcü'l-'arûs*.

ZEHEBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Darü'l-Ma'rife, Beyrut trs.

ZEMAHŞERÎ, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed (ö.538), *Esâsü'l-Belâğa*, thk. Mezîd Nuaym, Şevkî el-Me'arrî, 1. Baskı, Beyrut 1998.

....., *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, I-IV, thk. Muhammed Abdüsselâm Şâhîn, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut 1995.

ZERKEŞÎ, Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh eş-Şâfî (ö.794), *el-Bahru'l-Muhîl fî Usûli'l-Fıkıh*, I-VI, nşr. Abdüsettar Ebû Ğudde, Kuveyt 1992.

ŞECERE-I: NEVVÂS B. SEM'ÂN RİVÂYETİNİN TARİKLERİ (البر حسن الخلق)

	Nevvâs b. Sem'ân							
	Cübeyr b. Nüfeyr							
	Abdurrahmân b. Cübeyr							
	Muâviye b. Sâlih							
	M1 Ma'n b. İsâ	M2 Abdurrahmân b. Mehdî	M3 Abdullâh b. Vehb	M4 Zeyd İbnü'l-Hubâb				
S2 İshâk b. İsâ	S1 İbrâhîm ibnü'l-Münzir	Ahmed b. Hanbel	Hârûn b. Sa'id el-Eylî	Z1 İbn Ebî Şeybe	Z2 Mûsâ b. Abdurrahmân el-Kûfî	Z3 Ali ibnü'l-Medînî	Z4 Hasen b. Ali b. Affân	Z5 Ramâdî
Dârimî	Buhârî		Müslim		Tirmizî	Ahmed b. Mükerrrem b. Hâlid el-Beranî	Ali b. Muhammed ibnü'z-Zübeyr el-Kuraşî	Harâitî
						İbn Hibbân	Abdurrahman b. Ubeydullâh el-Hırafi	Muhammed b. Muhammed el-Kayserânî
							Beyhakî	İsmâîl b. Racâ
								Kudâ'î

ŞECERE-II: EBŪ HÜREYRE RİVÂYETİNİN TARİKLERİ

(إنما بعثت لأتمم صالح الأخلاق)

			Ebû Hüreyre			
			Ebû Sâlih			
			El-Ka'kâ' b. Hakîm			
			Muhammed b. Aclân			
			Abdülaziz b. Muhammed			
A6 Ebû Nuaym Dırâr b. Sard el-Kûfî	A5 İbrahim b. Hamza ez-Zübeyrî	A4 Mus'ab b. Abdullah ez-Zübeyrî	A1 İsmail b. Ebî Üveys	A2 Sa'id b. Mansûr		A3 İbrahim ibnû'l- Münzir el-Huzâmî
Ali b. Abdülazîz	İsmâîl b. İshâk el-Kâdî	Abdullah b. Muhammed el-Beğavî	Buhârî (Edeb)	S1 Ahmed b. Hanbel	S2 Ebû Bekr Muhammed b. Ubeyd	Fadl b. Muhammed eş-Şa'rânî
Ahmed b. İbrahim b. Câmi'	Kâsım b. Esbağ	Ubeydullâh b. Muhammed el-Bezzâz			Ebû Sa'id ibnû'l-A'râbî	İsmail b. Muhammed ibnû'l-Fadl
Abdurrahmân b. Ömer el-Bezzâz	Sa'id b. Nasr	Ahmed b. Kâsım b. Îsâ el-Mukrî			Ebû Muhammed b. Yûsuf el-Isbehânî	Hâkim
Kudâ'î	İbn Abdîberr	İbn Abdîberr			Beyhakî (Sünen)	

ŞECERE-III: EBŪ HÜREYRE RİVÂYETİNİN TARİKLERİ

(أكمل المؤمنين إيماننا أحسنهم خلقا)

				Ebû Hüreyre			
				E1 Ebû Seleme	E2 Ebû Sâlih		
				Muhammed b. Amr	el-Ka'kâ' b. Hakîm		
	M4 İbn İdrîs	M3 Yezîd b. Zürey'	M2 Abde b. Süleyman	M1 Yahyâ b. Sa'id	İbn Aclân		
D2 İshak b. İbrahim	D1 Ahmed b. Hanbel	Muhammed ibnü'l-Minhâl	Ebû Kureyb	Ahmed b. Hanbel	A1 Sa'id b. Ebî Eyyûb		A2 Yahyâ b. Eyyûb
Abdullah b. Muhammed el-Ezdî		El-Hasen b. Süfyân eş-Şeybânî	Tirmizî	Ebû Dâvûd	Abdullah b. Yezîd		Sa'id b. Ebî Meryem
İbn Hıbbân		İbn Hıbbân			Y1 Dârimî	Y2 Ahmed b. Hanbel	İshak b. Câbir el-Kattân
							Ebû Sa'id ibnü'l-A'râbî
							Ebû Muhammed b. Yusuf
							Beyhakî

ŞECERE-IV: EBŪ'D-DERDĀ RİVĀYETİNİN TARİKLERİ

(ما من شيء في الميزان أثقل من حسن الخلق)

			Ebū'd-Derdā					
			Ümmü'd-Derdā					
			Atâ el-Keyhârânî					
A3 El-Hasen b. Müslim	A2 Mutarrif		A1 Kâsım b. Ebî Berze					
İbrahim b. Nâfi'	Kubeysa ibnū'l- Leys el-Kûfî		Şu'be					
Ebû Āmir	Ebû Kureyb		Ş1 Ebū'l-Velîd	Ş2 Ebû Üsâme	Ş3 Yahyâ b.Saîd	Ş4 Vehb b. Cerîr	Ş5 İbn Kesîr	Ş6 Hafs b. Ömer
Muhammed. b. Ahmed b. Ebi'l-Avâm	Tirmizî	E2 Abd b. Humeyd	E1 Buhârî	İbn Ebî Şeybe	Ahmed b. Hanbel	Abd b. Humeyd	Ebū'l-Velîd et-Tayâlisî	Ebū'l-Velîd et-Tayâlisî
Ebû Ca'fer er-Razzâz							Ebû Dâvûd	Ebû Dâvûd
Ebu'l-Hüseyn b. Bişrân							Ebû Saîd İbnū'l-A'râbî	Ebû Saîd ibnū'l-A'râbî
Beyhakî							Abdullah b. Yusuf el-Isbehânî	Abdullah b. Yusuf el-Isbehânî
							Beyhakî	Beyhakî

ŞECERE-V: ABDULLAH B. AMR RİVÂYETİNİN TARİKLERİ

(إن من خياركم أحسنكم أخلاقا)

			Abdullah b. Amr					
			A1 Mesrûk	A2 Şuayb b. Muhammed				
		M2 Şakîk	M1 Ebû Vâil	Amr b. Şuayb				
		el-A'meş	el-A'meş	Yezîd ibnû'l-Hâd				
	S2 Şu'be	S1 Cerîr	Ebû Hamze	Leys				
B2 Tayâlisî	B1 Hafs b. Ömer	Züheyr b. Harb	Abdân	L1 Abdullah b. Sâlih	L2 Yûnus	L3 Ebû Seleme el-Huzâ'î	L4 Yahyâ b. Bükeyr	L5 İbrahim b. Sa'd
	Buhârî (Sahîh)	Müslim (Sahîh)	Buhârî (Sahîh)	Buhârî (Edeb)	Ahmed b. Hanbel	Ahmed b. Hanbel	Ahmed b. İbrahim b. Milhân	Yakûb b. İbrahim b. Sa'd
							Ahmed b. Ubeyd es-Saffâr	İbn Ebî Şeybe
							Ali b. Ahmed b. Abdân	Ebû Ya'lâ
							Beyhakî (Şu'ab)	İbn Hıbbân